

Том 3

**Теоретичні та
практичні основи
соціальної роботи**

Монографія

Запоріжжя 2022

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ЗАПОРІЗЬКА ПОЛІТЕХНІКА»**

Теоретичні та практичні основи соціальної роботи

ТОМ 3

Монографія

Запоріжжя • НУ «Запорізька політехніка» • 2022

УДК 364-78

Т33

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Національного університету «Запорізька політехніка»
(протокол № 2 від 26.09.2022 р.)*

Рецензенти:

Гордієнко Н.М. – доктор соціологічних наук, професор, проректор з наукової роботи та інноваційної діяльності КЗВО «Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія» Запорізької обласної ради;

Ігрушко А.Ю. – кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри соціології та соціальної роботи, Класичного приватного університету.

Автори:

Доктор філософських наук, професор, В.М. Попович; доктор філософських наук, професор В.О. Таран; кандидат історичних наук О.М. Балухтіна; кандидат соціологічних наук, доцент Г.Ю. Баршацька; кандидат психологічних наук, доцент Т.О. Бородулькіна; кандидат політичних наук, доцент В. Дударьов; кандидат соціологічних наук, доцент В.В. Кузьмін; кандидат філософських наук, доцент Я.М. Попович; кандидат соціологічних наук, доцент Т. Серга; кандидат соціологічних наук, доцент А.Г. Стадник; кандидат соціологічних наук, доцент О.О. Турба; кандидат соціологічних наук, доцент С.С. Щербина, ст. викладач Я.С. Віхляєва; викладач М.О. Кузьміна; викладач Т.О. Новак викладач Л.Ю. Смолякова.

Т33

Теоретичні та практичні основи соціальної роботи :
монографія / В. М. Попович, В. О. Таран, О. М. Балухтіна [та
ін.]. – Запоріжжя : НУ «Запорізька політехніка», 2022. – 261 с.

ISBN 978-617-529-381-2

Науковий доробок розкриває актуальні питання сучасного суспільства в сфері соціальної роботи. Науковцями представлені дослідження в напрямі філософських основ соціальної роботи; проаналізовано інноваційні технології в соціальній роботі та запропоновано соціальну профілактику як напрям соціально-педагогічної діяльності. Монографія може бути корисною для здобувачів, викладачів ЗВО та працівників сфери соціального обслуговування.

Scientific achievements reveal current issues of modern society in the field of social work. Scholars present research in the direction of the philosophical foundations of social work; Innovative technologies in social work are analyzed and social prevention as a direction of social and pedagogical activity is offered. The monograph can be useful for applicants, university professors and social workers.

УДК 364-78

ISBN978-617-529-381-2

© Національний університет
«Запорізька політехніка», 2022
© Колектив авторів, 2022

ВСТУП

Третій том колективної монографії кафедри соціальної роботи та психології Національного університету «Запорізька політехніка» присвячено актуальним сучасним проблемам соціальної роботи, теоретичним та практичним її питанням.

Монографія складається з трьох взаємопов'язаних розділів.

Перший розділ монографії присвячено філософським засадам соціальної роботи. Авторами розглянуто важливі питання сучасної соціальної роботи а то: досліджено, що оціальна реклама практично не має спільних цілей та завдань з комерційною рекламою, хоча й використовує засоби й прийоми останньої. Емоційна та духовна апеляція у соціальній рекламі відіграє дуже важливу роль, метою є зосередження на різноманітних переживаннях людини, її відгуків на вплив зовнішнього середовища, а також джерело та початок багатьох її бажань, дій. Встановлено, що громадянське суспільство є тією підсистемою соціальної сфери суспільного життя, в якій не тільки існує певна кількість (мережа) добровільних асоціацій, але й домінують громадянські цінності та спілкування на засадах довіри і солідарності. Інституціалізоване громадянське суспільство – це розгалужена, багатоаспектна мережа різноманітних форм асоціативного життя, волевиявлення й формування громадської думки, забезпечених певною інфраструктурою й автономних стосовно держави. Йому притаманні такі риси: наявність публічного простору, засобів і центрів комунікації, наслідком чого є формування громадської сфери і громадської думки; організоване громадське (публічне) життя вільних і рівних індивідів, чії права захищені конституцією та законами; незалежні від держави, добровільні асоціації, автономність яких є усвідомленою на індивідуальному і колективному рівні; зорієнтована на громадські інтереси та публічну політику діяльність, наслідком якої є кооперація та солідарність між людьми, спілкування на засадах взаємної довіри і співробітництва.

Громадянське суспільство виступає як цілісний соціальний феномен, система соціальних інститутів, практик і цінностей. Особливого значення набуває діяльність інститутів громадянського суспільства в соціальній сфері, особливо в наданні соціальних послуг населенню, соціальній роботі в громаді. За результатами дослідження ціннісних орієнтацій сучасної молоді, обґрунтовано, що система цінностей сучасної молоді має визначену сформовану ціннісну спрямованість. Провідні цінності молоді відображають дефіцитарні мотиви, які пов'язані із задоволенням вітальних потреб, потреб в приналежності і любові, відбиваючи стереотипізовані, соціально бажані форми поведінки і відношення до себе, світу, інших людей. Вони виражають традиційний спосіб життя в українській ментальності, заснований на цінностях добробуту родини і любові до себе та інших людей. З іншого боку, домінування матеріалістичних цінностей відображає загальну ціннісну спрямованість суспільства споживання, але це перш за все пов'язано із соціально-економічними умовами життя в українському суспільстві, де реалізація власних можливостей і досягнення матеріальної стабільності є досить важкою ціллю. Ці провідні матеріалістично орієнтовані цінності відбивають найбільш актуальні потреби, дефіцит задоволення яких виражається в спрямованості життєдіяльності молоді на досягнення матеріальної і фінансової стабільності, але вони виступають як стереотипні, менш диференційовані в свідомості молоді життєві плани і перспективи.

В другому розділі, метою котрого є визначення сучасних питань соціальної профілактики, авторами з'ясовано, що основними напрямками волонтерської діяльності є, перш за все, напрями пов'язані з військовим конфліктом на Сході. Це допомога вимушеним переселенцям та армії. Також достатньо розповсюдженими залишаються і традиційні напрями, такі як допомога безпритульним дітям та сиротам, людям з обмеженими можливостями, особам похилого віку, медикам та хворим. Це пов'язано з економічною кризою, яка сильніше відчувається

слабо захищеними категоріями громадян. Узагальнено, що в межах соціальної роботи “соціальна реабілітація” визначається як “комплекс заходів, що спрямовуються на відновлення зруйнованих або втрачених індивідом суспільних зв’язків та відносин унаслідок порушення здоров’я зі стійким розладом функцій організму”; метою соціальної реабілітації є відновлення соціального статусу особистості, забезпечення соціальної адаптації в суспільстві, досягнення матеріальної незалежності. Відповідно до цього, соціальна реабілітація включає в себе соціальну навколишньо-адаптивну орієнтацію: соціально-побутову адаптацію та соціально-побутове влаштування. Також, авторами узагальнено становлення моделі спеціаліста з соціальної роботи та формування багатоступеневої системи підготовки соціальних працівників, які здійснюються останні 3-4 роки в нашій країні, є досить важкими та напруженими. Це зумовлено, з одного боку, тим, що велика частка громадян України перебуває сьогодні у досить скрутному соціально-економічному становищі, а, отже, потребує більш надійного та дієвого, професійно здійснюваного соціального захисту. Обґрунтовано, що даний факт вимагає реформування існуючої системи соціальної допомоги, для актуалізації у професійній свідомості вище означених уявлень необхідно створити такі формуючі впливи та умови, які призведуть до належного рівня самоідентифікації в цій потрібній суспільству професії. Охарактеризовано сучасну молодь як соціальну групу, з одного боку, характеризується деякими загальними рисами: вона, як правило, більш освічена, володіє новими професіями та технологіями, є носієм нового способу життя і соціального динамізму, з іншого - характеризується загальними проблемами, пов’язаними з «життєвим стартом» - з отриманням освіти, початком трудової діяльності, створенням сім’ї, професійним ростом. В силу цього своєрідність молоді як соціальної групи породжує її вразливість в широкому сенсі слова. Описано, що однією з найгостріших проблем сучасного суспільства і держави була і залишається проблема асоціальної поведінки підлітків та

молоді. Останнім часом статистичні дані фіксують стабільне зростання показників молоді, залученої до відповідальності, що свідчить про криміналізацію молодіжного середовища. Авторкою, Кузьміною М. наведено наведено методика викладання дисципліни «Соціальна робота у сфері зайнятості населення» основним завданням котрої є спрямованість на успішне засвоєння навчального матеріалу студентами під час лекцій та практичних робіт. Обґрунтовано потребу навчального матеріалу дисципліни в розділенні на 2 модулі: перший передбачає вивчення теоретичних аспектів та понять, другий – особливості та технології соціальної роботи у Державній службі зайнятості населення. Це дасть змогу студентам краще зрозуміти, які проблематики є актуальними, та як вирішувати актуальні питання, наприклад безробіття, трудову міграцію та інші. Також аргументовано, що при роботі на навчальній дисципліні студенти мають можливість прийняти участь у наукових конференціях та написати роботу, що допоможе покращити бал, зрозуміти тему та навчитися дослідницькій діяльності. Написання наукової роботи дає змогу майбутнім соціальним працівникам вміти формувати мету, завдання і висновки досліджень, що знадобиться у професійній діяльності. Тему наукової роботи допоможе обрати викладач, який також пояснить як оформлювати роботу, та які літературні джерела знадобляться.

В третьому розділі авторами досліджено особливості реформування системи надання соціальних послуг, яке передбачає створення незалежних інспекцій та запровадження громадського моніторингу якості соціальних послуг, а також залучення до планування та надання соціальних послуг, проведення моніторингу їх якості суб'єктів, що надають соціальні послуги, у тому числі громадські, благодійні та релігійні організації, у подальшому моніторинг і контроль буде розглядатись саме з цих позицій. Також в цьому розділі автором встановлено, що ефективність супервізії залежить від політики організації щодо її проведення. Її можна здійснювати на індивідуальному рівні, а також на рівні групи або організації.У

завдання супервізії входить не тільки психологічна підтримка консультанту в відреагуванні почуттів, а й розвиток певних професійних навичок, розширення розуміння і можливостей спеціаліста, що є об'єктом супервізії. Поєднання безлічі функцій в супервізії – це серцевина хорошою практичною роботи. Групова супервізія володіє певними перевагами в порівнянні з індивідуальною супервізією завдяки більш широким можливостям навчання та різноплановим перспективам, які дає група. Акцентовано дослідницею на тому, що супервізія традиційно виступає одним із методів професійної підготовки консультанта до практичної консультативної роботи. Однак, супервізія може допомогти консультанту і в плані збереження основного інструменту своєї діяльності – власної особистості.

Автори дослідження адаптації студентів сформулювали важливі фактором, що впливають на процес адаптації до вузу і що він реалізуовується у спілкуванні, є готовністю особистості до сприйняття впливів колективу. Обґрунтовано теорію щодо впливу на процес адаптації рівною мірою двох груп факторів: соціальні й індивідуально-особистісні. Представлено, одним із авторів розділу, специфіку функціонування дистанційної системи консультативної допомоги. Науковець розглянув проблему діяльності телефону Довіри, сутність, особливості соціальної допомоги через телефонний зв'язок, існування достатньо розвинутої системи «гарячих ліній» консультування. Описано тенденції розвитку дистанційних форм соціальної допомоги, таких, як консультування за допомогою дистантних листів, Телефону Довіри та мережі Інтернет. Можливо сказати, що кожна з цих трьох форм дистанційного консультування має свою головну категорію населення, на яку спрямована основна діяльність в наданні консультацій. В рамках дистанційної соціальної допомоги можливе здійснення різних видів консультування, серед яких, головним чином, виділяють соціально – правове, соціально – психологічне, соціально – медичне та соціально – економічне консультування.

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1. ФІЛОСОФСЬКІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

ПОПОВИЧ В.М.

СОЦІАЛЬНА РЕКЛАМА: ВИТОКИ ТА СТАНОВЛЕННЯ 10

ПОПОВИЧ Я.М.

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ: АНАЛІЗ СУЧАСНОГО СТАНОВИЩА 38

НОВАК Т.О., ПОПОВИЧ В.М.

СОЦІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ СТИЛЮ ЖИТТЯ СУЧАСНОЇ МОЛОДІ (НА ПРИКЛАДІ ЗАПОРІЗЬКОГО РЕГІОНУ) 58

РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНА ПРОФІЛАКТИКА ЯК НАПРЯМ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

БАЛУХТІНА О.М

НАПРЯМИ ВОЛОНТЕРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ 82

ТАРАН В.В.

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ В МІЖДИСЦИПЛІНАРНОМУ ВИМІРІ 97

БАРШАЦЬКА Г. Ю.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ НАСЕЛЕННЯ 118

ТУРБА О.А.
ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ З ПРОБЛЕМНОЮ
МОЛОДЦЮ 130

КУЗЬМІНА М.О., КУЗЬМІН В.В., СТАДНИК А.Г.
СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ ВИКЛАДАННЯ
ДИСЦИПЛІНИ «СОЦІАЛЬНА РОБОТА В СФЕРІ ЗАЙНЯТОСТІ
НАСЕЛЕННЯ» 139

**РОЗДІЛ 3. ІННОВАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ (МЕТОДИ) У
СОЦІАЛЬНІЙ РОБОТІ ТА КРИЗОВІЙ ДОПОМОЗІ**

ДУДАРЬОВ В. В.
ТЕХНОЛОГІЇ УПРАВЛІННЯ ЯКІСТЮ СОЦІАЛЬНИХ ПОСЛУГ:
АНАЛІЗ СУЧАСНОГО СТАНУ 159

СЕРГА Т. О.
БАЛІНТОВСЬКА ГРУПА ЯК ЕФЕКТИВНА МОДЕЛЬ
СУПЕРВІЗОРСЬКОЇ РОБОТИ З ПРОФІЛАКТИКИ СИНДРОМУ
ПРОФЕСІЙНОГО ВИГОРАННЯ У ПРАЦІВНИКІВ
СОЦІАЛЬНИХ СЛУЖБ 175

ВІХЛЯЄВА Я.С., СМОЛЯКОВА Л.Ю.
ФАКТОРИ АДАПТАЦІЇ СТУДЕНТІВ ЯК СКЛАДОВІ
АДАПТАЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ 200

ЩЕРБИНА С.С.
ОСОБЛИВОСТІ ДИСТАНЦІЙНИХ ФОРМ КОНСУЛЬТУВАННЯ
В ПРАКТИЦІ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ 224

БОРОДУЛЬКІНА Т.О.
ЛІКУВАЛЬНА ЕВРИТМІЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ ПОДОЛАННЯ
НАСЛІДКІВ СТРЕСУ ТА ЗЦІЛЕННЯ ВІД ТРАВМИ ПІД ЧАС
ВІЙНИ 239

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ 255

РОЗДІЛ 1. ФІЛОСОФСЬКІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

ПОПОВИЧ В.М.

СОЦІАЛЬНА РЕКЛАМА: ВИТОКИ ТА СТАНОВЛЕННЯ

Анотація

В сучасній Україні значно збільшилась кількість чинників, що впливають на формування ціннісних орієнтацій та спосіб життя сучасного підростаючого покоління. Одним із таких атрибутів сучасного життя молоді, що стимулює подальші трансформації у сфері соціальної політики, економіки, культури та побуту, стала реклама, зокрема, соціальна реклама. Стаття присвячена саме соціальній рекламі, як формі суспільної рефлексії, що володіє такими широкими можливостями по ширення духовних, естетичних, моральних, соціальних цінностей. Вона сприяє вирішенню соціальних проблем, соціальній підтримці населення, підвищує рівень культури та сприяє побудові громадянського суспільства. Соціальна реклама націлена не просто на привернення уваги до проблеми, а надає варіанти рішення і закликає до їх вирішення. Соціальна реклама є окремим видом рекламної комунікації, який пройшов тривалий шлях становлення та розвитку. Проте, в Україні використання соціальної реклами з метою вирішення широкого кола соціальних проблем у чистому (незаполітизованому вигляді) розпочалося порівняно нещодавно. **Метою дослідження** є визначення особливості становлення соціальної реклами в українському інформаційному просторі. **Методи дослідження** використовувалися: комплекс методів наукового пізнання: історичний аналіз, ретроспективний аналіз, формально-логічний аналіз, системний та структурно-функціональний аналіз. Серед емпіричних методів було застосовано: метод аналізу документів.

Ключові слова: СУСПІЛЬСТВО, ЛЮДИНА, ЦІННОСТІ,

СОЦІАЛЬНИЙ ВПЛИВ, РЕКЛАМА.

Abstract

In modern Ukraine, the number of factors influencing the formation of value orientations and the way of the modern younger generation life has increased. One of these attributes of young people's modern life, stimulating further transformations in the field of social policy, economy, culture and life, has become advertising, in particular, social advertising. The article is devoted specifically to social advertising, as a form of general reflection, which has such wide opportunities for the dissemination of spiritual, aesthetic, moral, social values. It contributes to the solution of social problems, social support of the population, raises the levels of culture and contributes to the construction of civil society. Social advertising is aimed not just at drawing attention to the problem, but provides solutions and calls for their solution. Social advertising is a separate type of advertising communication that has gone through a long path of formation and development. However, in Ukraine, the use of social advertising in order to solve a wide range of social problems in its pure (non-politicized form) began relatively recently. The purpose of the study is to determine the features of social advertising formation in the information space. Research methods. A complex of scientific knowledge methods was used: historical analysis, retrospective analysis, formal-logical analysis, systemic and structural-functional analysis. Among the empirical methods were applied: the method of document analysis.

Key words: SOCIETY, PERSON, VALUES, SOCIAL INFLUENCE, ADVERTISING.

Актуальність проблеми. Наша країна переживає бурхливі події, пов'язані в першу чергу з демократичними змінами. Відображенням цих процесів в суспільній психології людей завжди була і є реклама. Світова історія реклами дуже показово демонструє підйоми та спади демократичних процесів в різних країнах, в тому числі і в Україні і ілюструє таким чином простий

та очевидний зв'язок демократизації суспільства з розвитком реклами як могутнього засобу комунікації.

У нечисленних вітчизняних дослідженнях про соціальну рекламу науковці зосереджуються переважно на її зовнішньому аналізі (дистанціюючи насамперед від комерційної, політичної і прихованої), розглядають тематику і проблематику соціальної реклами, основні завдання і наміри, чинники ефективності (В.Бугрим, М.Закусило, Р.Колядук, Н.Лисиця, Б.Обрицько та інші).

Виходячи з визначення, запропоноване Г.Ніколайшвілі, соціальна реклама виступає як вид комунікації, орієнтований на привернення уваги до найактуальніших проблем суспільства та його моральних цінностей, орієнтований на актуалізацію проблем суспільства. Тобто головна функція соціальної реклами пов'язана з актуалізацією соціальних проблем і цінностей суспільства. В сучасному інформаційному суспільстві соціальна реклама має на меті впровадження певних цінностей, ідеалів і стилю життя, впливаючи на поведінку людей і зміни в масовій свідомості і сприйнятті суспільних явищ. В українському інформаційному просторі соціальна реклама займає важливе місце, розвиваючись як окремий напрямок рекламної діяльності. На жаль сьогодні соціальна реклама зіштовхується з низкою проблем: недосконалою нормативно-законодавчою базою щодо замовлення, виготовлення і розповсюдження соціальної реклами; визначенням об'єктивних критеріїв оцінки ефективності соціальної реклами; етичні і моральні аспекти змісту та форми соціальної реклами. Це потребує постійного моніторингу соціальної реклами з боку наукових центрів та закладів і виявлення громадської думки щодо ставлення і сприйняття української соціальної реклами.

Мета дослідження: визначити особливості становлення соціальної реклами в українському інформаційному просторі.

Методи дослідження використовувалися: комплекс методів наукового пізнання: історичний аналіз, ретроспективний аналіз, формально-логічний аналіз, системний та структурно-

функціональний аналіз. Серед емпіричних методів було застосовано: метод аналізу документів.

Виклад основного матеріалу. Реклама в широкому розумінні існує вже тисячі років. Під час розкопок на узбережжі Середземного моря вчені-археологи знайшли стародавні оголошення, що містили комерційні пропозиції. Древні римляни малювали на стінах анонси майбутніх боїв гладіаторів. А фінікійці рекламували певні види обладнання на великих каменюках, що лежали вздовж доріг. У містах Древньої Греції спеціальні люди у публічних місцях робили оголошення про розпродаж худоби, різних виробів і, навіть, косметики [46].

Класифікації реклами численні. У її історії були періоди, коли сам термін асоціювався тільки з рекламою торговою чи комерційною. Однак з найдревніших часів, розвиваючись практично паралельно з комерційною, з'являється і політична реклама, яка в наші часи перетворюється у соціальну рекламу. Ще в XVIII столітті зустрічається «лубочна реклама» (лубками називалися малюнки, що були нанесені на папір засобами ксилографії, які потім розмальовувалися, іноді безпосередньо пензлем) у якій є пропаганда щеплень проти віспи. Таким чином можна констатувати наявність елементів соціальної реклами ще в ті часи [28].

Офіційно історія соціальної реклами починається з початку XX століття. У 1906 році громадська організація «Американська цивільна асоціація» створила першу соціальну рекламу, що закликала захистити Ніагарський водоспад від шкоди, що завдається енергетичними компаніями. Особливе значення і призначення соціальної реклами зростає в кризових ситуаціях, у періоди воєн. Під час Першої світової війни, в 1917 році в Америці дуже популярним став рекрутинговий плакат Дж.М. Флегга «Ти потрібен американській армії», на якому дядько Сем закликав новобранців йти в армію. Сама ідея і композиція його дуже нагадує поширений в Англії заклик «Твоя країна потребує тебе» і знаменитий в 20-ті роки в СРСР плакат Д. Мора «Ти записався добровольцем?». Є відомості, що радянський варіант

був досить точним запозиченням ідеї західних зразків [28]. Всі ці приклади могли б бути історією тільки одного виду реклами - політичної, якщо б вони не були частиною соціальних рекламних кампаній, що проводяться державними або громадськими радами у воєнний час.

В роки Першої світової війни американський уряд вело грамотну роботу з населенням засобами пропаганди або свого роду стихійного кризового PR-а. Був створений Комітет з питань громадської інформації. Він проводив роботу з населенням щодо роз'яснення причин, мотивів і ходу війни, і того, чому необхідно її виграти. Проводилися також і інші ефективні заходи, наприклад, безкоштовна публікація оголошень про наймання в армію, військових парадах і продажу державних облігацій. Всі ці заходи поєднували соціальну рекламу і, умовно кажучи, соціальний PR і блискуче виконали своє завдання. Існують згадки, що президент США Д. Ейзенхауер говорив, що кожен долар, витрачений на розповідь про історію американського успіху, вартий п'яти, витрачених на озброєння [28].

У 1942 році в Америці було створено Рекламну раду. У роки війни вона вирішувала завдання мобілізації нації для перемоги. Він так само, як і під час Першої світової війни, розв'язував задачі поповнення армії новобранцями, продажу військових облігацій, заохочував побудова парків Перемоги та поштові відправлення на фронт. Після війни Рада взяла на себе роботу по координації соціальної реклами [28].

У 50-і і 60-і роки Рада розширила сферу діяльності. Крім роботи в кризових ситуаціях військових (закликів писати листи солдатам, які воюють в Кореї або у В'єтнамі). Вона стала вирішувати важливі соціальні проблеми - сприяти підвищенню безпеки на дорогах, профілактики зростання лісових пожеж. Рекламна Рада перша підняла проблеми неписьменності серед американців, насильства над дітьми. До їх рішення були підключені багато урядових і громадські організації: служба імміграції, Міністерство зв'язку, Міністерство охорони здоров'я. Соціальною рекламою в Америці, а тепер і в усьому світі

користуються також різні некомерційні інститути: церкви, школи, лікарні, університети, некомерційні організації та різного роду асоціації. У США всім добре знайомий слоган «Це питання життя і смерті» Американської легеневої асоціації, яка проводить щорічні кампанії з бюджетом близько 10 мільйонів доларів. Асоціація вважає життєво необхідним інформувати громадськість про шкоду куріння, про ранні ознаки емфіземи, раку легень та туберкульозу. Час і друківане простір у засобах масової інформації надаються асоціації безкоштовно [28].

Так, церква Назарету поширює інформацію про свою діяльність та місії, користуючись девізом «Наша церква може стати вашим домом». Величезна кількість різних асоціацій і профспілок звертаються до ЗМІ з проханнями надати їм рекламу на безоплатній основі. Телекомпанія CBS щорічно отримує близько 6000 пропозицій з проведення соціальних проєктів і розміщає більше двох десятків вставок соціальної реклами на безоплатній основі. Внаслідок все зростаючого обсягу соціальної інформації багато ЗМІ були змушені обмежити безкоштовне надання ефіру та друківаних площ для соціальної реклами некомерційних інститутів. Таким чином, не вся соціальна реклама безкоштовна. За рекламу кампаній некомерційних інститутів ЗМІ стали брати плату, правда, невелику, та надавати значні знижки на розміщення цієї реклами.

Інша справа - приєднання до соціальної реклами реклами державних організацій: Військово-Повітряних Сил, Військово-Морського Флоту, армії, поштової служби, урядових бюро і департаментів. У 70-х роках в США була скасована виборча військова служба і виникла проблема набору в армію добровольців. Тоді була проведена велика кампанія із залучення на військову службу молодих юнаків та дівчат. В даний час Міністерство оборони цієї країни користується корпоративною рекламою. Річний бюджет в 90-ті роки становив, наприклад, близько 20 мільйонів доларів і його основна частина витрачалася на телерекламу. Соціальною рекламою користуються також багато урядів штатів. Так, штат Огайо оголошує про наявність

служби з розміщення замовлень у промислових концернах, Північна Кароліна працює з іміджевою рекламою, в якій вона виступає як типово сільський штат. Каліфорнія, звичайно ж, рекламує комфорт та розваги [46].

Ці приклади добре демонструють зв'язок соціальної, політичної та комерційної реклами. Так, соціальна реклама по цілям і завданням може співпадати з політичною, як це було в періоди війн, і з політико-державної (тут соціальна реклама щільно перетинається з елементами так називається державного PR-а або GR-а -, «gavarementrelations» в термінології деяких московських фірм політичного консалтингу). Вичленовування соціальної реклами з перерахованих видів реклами є темою окремого дослідження. Проте відзначимо, що існують ознаки, які дозволяють говорити про участь соціальної реклами як особливого компонента рекламних кампаній в діяльності державних інститутів і політичних рухів.

У 1987 році Америка почала роботу з проведення найвідоміших і високобюджетних соціальних кампаній:

«Тверезість за кермом», «СНІД. Це може трапитися з тобою », «Просто скажіть: «Ні» (проти наркотиків). Тема наркотиків, піднята ініціативною групою як початок масштабної PR-акції, вийшла згодом на рівень загальнодержавної проблеми. Спочатку коаліція «Рекламне товариство по звільненню Америки від наркотиків», яка складається з більш, ніж 200 рекламних агентств, розпочала акцію, розраховану на 3 роки (бюджет її складав 1,5 млрд. доларів). В акції були задіяні сотні публікацій у газетах і журналах, понад 50 вставок на телебаченні та радіо. Ефірний час та рекламні площі в розмірі 500 мільйонів доларів на рік засоби масової інформації надали безкоштовно [28].

Розвиток і авторитет соціальної реклами в даний час зріс настільки, що найбільші комерційні корпорації проводять соціальні рекламні кампанії самостійно. Так, добре відома в Америці рекламна кампанія фірми Avon по запобіганню раку грудей.

Американська рекламна федерація щорічно проводить

конкурси реклами, в яких у номінації PublicService виставляються кращі роботи щодо соціальної реклами. Конкурси є своєрідними індикаторами соціальних проблем. В останні роки в тематиці робіт присутні теми боротьби з курінням, СНІДом та проституцією. Призерами в цих номінаціях стали, наприклад, білборд «У Лос-Анджелесі важко знайти пару хороших легенів. Ставайте донорами! », виготовлений агентством EvansgroupLosAngeles і Godat | JonczykDesignConsultants за плакат по темі проституції зі слоганом « Казино Riverboat створить нові робочі місця в Джефферсонвіле » [28].

Звичайно, соціальна реклама - це вияв доброї волі суспільства, її принципової позиції стосовно соціально значимих цінностей. Америка ставиться до соціальної реклами як до своєрідного соціального лікам, інструменту профілактики соціальних бід. Така і повинна бути висока місія соціальної реклами. При існуючих темпах еволюції і розвитку суспільства цей вид реклами стає вже більш масштабним видом комунікації, який можна умовно назвати соціальним PR-ом. У розвинених країнах існує безліч державних і недержавних програм, котрі задіяли соціальну рекламу. Однак в Україні цей процес йде по своєму, індивідуальному шляху.

Реклама існувала і в роки планової радянської економіки. Соціальна реклама радянського періоду була заідеологізованою і політизованою, що характерно для будь-якого тоталітарного суспільства. Проте створювалася (на думку спеціалістів) на високому фаховому рівні. За цим пильно слідкували відповідні державні органи, оскільки соціальна реклама в СРСР мала виконувати низку важливих завдань. І головні з них - комуністичне виховання громадян та пропаганда досягнень соціалістичного ладу. Серед інших важливих функцій радянської соціальної реклами фахівці виділяють інформаційну, комунікативну, іміджеву. Інформаційна функція полягала у донесенні до громадян певної інформації, інколи доволі несподіваної. Так, на одному з плакатів повоєнної доби був зображений сліпий чоловік в чорних окулярах з ціпком у руках,

одягнений в однострій залізничника на тлі цистерни з написом «Спирт». Внизу великими літерами напис: «Не пей метилового спирта» [3]. Можна припустити, що поява такої соціальної реклами була пов'язана з великою кількістю отруень (і смертей) метиловим спиртом серед працівників залізниць.

Комунікативна функція радянської соціальної реклами через історичні обставини, була недорозвиненою. Теоретично соціальна реклама мала служити сполучною ланкою між державою і громадянами. Але ця функція на практиці проявлялась доволі слабо, оскільки такий зворотній зв'язок у тодішній реальності не передбачався. Іміджева функція повинна була забезпечувати позитивний образ соціалістичної держави, що піклується про всіх своїх громадян.

Використання терміну «соціальна реклама» є характерним лише для пострадянського простору. В усьому світі застосовують два терміни, а саме: «некомерційна реклама» та «суспільна реклама» [17; 53].

Під «некомерційною рекламою» розуміють рекламу, яка «фінансується благодійними установами, громадськими, релігійними чи політичними організаціями» [4, 18]. Основною метою такої реклами є «стимулювання пожертв та переконання громадськості відстоювати ту чи іншу точку зору» [4, 610]. Американські дослідники Аренс і Бове дають наступне визначення: «Некомерційна реклама - реклама, що спонсорується некомерційними інститутами або в їх інтересах і що має на меті стимулювання пожертвувань, заклик голосувати в чию-небудь користь або залучення уваги до справ суспільства» [4, 54].

Некомерційна реклама - реклама, що спонсорується некомерційними інститутами або в їх інтересах, і що має на меті стимулювання пожертвувань, заклик голосувати в чию-небудь користь або залучення уваги до справ суспільства. Некомерційні і громадські організації є одним з перших і постійних замовників соціальної реклами. Соціальна реклама є одним з основних інструментів роботи з громадською думкою, що є у розпорядженні некомерційних організацій. Соціальна реклама

необхідна третьому сектору для супроводу основної діяльності, створення іміджу, просування продуктів і послуг, які він пропонує (продуктом в даному випадку є інтелектуальний товар, необхідний для розвитку третього сектора, – конференції, семінари, тренінги, а також основні ідеї і гасла цих організацій). Третій сектор давно і цілеспрямовано звертається до соціальної реклами. Багато некомерційних організацій, місією яких є вирішення конкретних соціальних проблем, зацікавлено у використанні можливостей соціальної реклами.

«Суспільна реклама» – це реклама, яка передає повідомлення, що пропагує яке-небудь позитивне явище, наприклад, відмову від алкоголю при керуванні автомобілем або заклик до хорошого ставлення до дітей. Професіонали рекламної індустрії створюють її безкоштовно, місце та час у ЗМІ також надається на некомерційній основі [17]. Тобто, суспільна реклама передає повідомлення, що пропагує яке-небудь позитивне явище. Професіонали створюють її безкоштовно (коректно говорити про етичну позицію відмови від прибутку), місце і час в ЗМІ також надаються на некомерційній основі. У суспільному ж секторі можна виділити ще один вид замовника, що також активізувався останнім часом, – професійні об'єднання і союзи.

Як вид рекламної продукції, що не має комерційної спрямованості та фінансується повністю або частково за рахунок державних коштів, визначають соціальну рекламу В.Мякота та Ю.Рудяк [16].

Як зазначає Л.Леонтьєва, на сьогоднішній день соціальна реклама – це не лише важливий та потужний метод донесення необхідного послання до бажаної цільової аудиторії, але й одна з актуальних форм у роботі державних установ та громадських організацій соціальної спрямованості, яка, на її думку, має низку проблем: відсутність стандартів соціальної реклами, відсутність розуміння специфіки соціальної реклами; проблеми з розміщенням соціальної реклами в ЗМІ, відсутність попередніх досліджень громадської думки та попереднього тестування соціальної реклами; відсутність моніторингу та оцінки

ефективності впливу соціальної реклами [8]

У більшості випадків соціальну рекламу розуміють як певну інформацію. Наприклад, в Законі України «Про рекламу» дається таке визначення: «соціальна реклама – інформація будь-якого виду, розповсюджена в будь-якій формі, яка спрямована на досягнення суспільно корисних цілей, популяризацію загальнолюдських цінностей і розповсюдження якої не має на меті отримання прибутку» [10]. Федеральний закон, регулюючий всю рекламу на території Росії, трактує дане поняття так:

«Соціальна реклама - інформація, поширена будь-яким способом, в будь-якій формі і з використанням будь-яких засобів, адресована невизначеному колу осіб і направлена на досягнення добродійних і інших суспільно корисних цілей, а також забезпечення інтересів держави» [30].

Серед дослідників немає єдиної думки щодо визначення поняття «соціальна реклама». Так, Л.Федотова розуміє під цим поняттям соціально орієнтований рекламний ролик, макет тощо [32]. Ширше визначення подає О.Антипенко: «Соціальна реклама є суспільно спрямованою рекламою. Яка не ставить на меті отримання прибутку» [2]. Схоже за змістом визначення подає також Б.Обрителько, зазначаючи, що соціальна реклама – це некомерційна інформація державних органів і громадських організацій з актуальних соціальних питань, у якій не згадується ні конкретна продукція, ні її виробник [18].

Науковці С.Андріяшкін [1] і Д.Кола [13] визначають соціальну рекламу як різновид усвідомленого впливу на суб'єкта, який характеризується невизначеністю цільової аудиторії, зверненням рекламного повідомлення до важливих соціальних проблем і його підвищеною емоційністю.

На думку Є.Ромата, соціальна реклама являє собою один із типів некомерційної реклами, метою якої є формування певних психологічних установок, які сприяють досягненню суспільно значимих цілей на різних рівнях: від окремих соціальних груп до масштабу суспільства в цілому [22].

Такі автори, як Л.Гейдар і Г.Довбах ототожнюють соціальну

рекламу з ефективним масовим освітньо-інформаційним засобом [5].

З точки зору Т.Євгенєвої та Г.Фьодорової, соціальна реклама повинна демонструвати «правильну модель» поведінки людини й «правильний стиль» життя в цілому. Так, на першому рівні реклама покликана впроваджувати/закріплювати конкретні правила й норми (пов'язані з набором дій), а на другому – запропонувати споживачеві таку «картину світу», яка покликана легітимізувати ті норми, що існують чи пропонуються [14].

Г.Ніколайшвілі визначає соціальну рекламу як вид комунікації, орієнтований на привернення уваги до найактуальніших проблем суспільства та його моральних цінностей, орієнтований на актуалізацію проблем суспільства [17].

У «Словнику-довіднику для соціальних педагогів та соціальних працівників» подано таке визначення: «Соціальна реклама – інформація з питань здорового способу життя, охорони здоров'я, екології, збереження енергоресурсів, профілактики правопорушень, соціального захисту та безпеки населення, яка не має комерційного характеру і спрямована на дітей, підлітків, молодь, жінок, різні категорії сімей» [24, 194].

У словнику-довіднику за редакцією Т. Алексеєнко соціальна реклама визначається як вид рекламної продукції, спрямований на поширення засобами масової комунікації інформації, що стосується соціальних цінностей [27].

О.Сватенков визначає соціальну рекламу як інформацію розповсюджену у формі друкованої рекламної продукції (плакати, брошури, буклети тощо), зовнішньої реклами (бігборди, реклама на транспорті, лайт-бокси тощо), повідомлень у друкованих ЗМІ, відео та аудіо роликів, яка спрямована на вирішення актуальних соціальних проблем шляхом досягнення педагогічного ефекту [23].

Автор статті «Російський та зарубіжний досвід розвитку соціальної реклами» С. Овчинникова дає таке визначення соціальної реклами: це прояв доброї волі суспільства, її

принципових позицій щодо соціально значущих цінностей. Це «елітарний» підвид жанру, який відрізняється від будь-якого іншого тільки тим, що звертає увагу до соціальних проблем. Важливо те, що соціальна реклама – це реклама не конкретного товару, а деякого «відношення до світу». На думку автора соціальна реклама може служити таким цілям: створення загального інформаційно-рекламного поля соціальної спрямованості; надання населенню практичної корисної інформації з різних напрямків соціального впливу; формування відповідного емоційного відношення населення до проблем суспільства; формування бази реформ; укріпляти імідж соціальної реклами [19].

Інші дослідники вважають, що соціальна реклама – це відносно м'який спосіб впливу на девіантну поведінку окремих сегментів суспільства та зміни поведінки цих сегментів на прийнятну для громадськості, а також спосіб впливу на основні, умовно нормальні сегменти, який використовує акти комунікативної маніпуляції для підвищення етики, досягнення згоди цих сегментів з фундаментальним соціальним кодексом і нормами поведінки суспільства в цілому [6].

Таким чином, можна сказати, що на сьогодні розроблено велику кількість підходів до визначення самого поняття «соціальна реклама». Проте, ми вважаємо, що для практичної соціальної роботи та подальшого теоретичного аналізу проблеми доцільно притримуватись визначення поняття, яке записано у Законі України «Про рекламу». А в Положенні «Про соціальну рекламу в системі центрів соціальних служб для молоді», зазначено наступне: «соціальна реклама в системі центрів соціальних служб для молоді – інформація (продукція) будь-якого виду, розповсюджена в будь-якій формі, яка призначена сформувати певні уявлення та ставлення суспільства до соціальних проблем, спрямована на досягнення суспільно корисних цілей, популяризацію загальнолюдських цінностей, і розповсюдження якої не має на меті отримання прибутку» [21].

У додатку №1 до Наказу Українського Державного центру

соціальних служб для молоді №80 від 20.07.98 «Про затвердження Положення ЦССДМ «Про соціальну рекламу в системі соціальних служб для молоді України» визначено такі цілі та завдання соціальної реклами [21]:

1) створення загального інформаційно-рекламного поля соціальної спрямованості;

2) надання населенню практичної корисної інформації з різних напрямків соціального впливу;

3) формування суспільно орієнтованого, привабливого, здорового (фізично та морально) образу життя;

4) формування образу молоді сталої сім'ї як гаранта розвитку суспільства;

5) антипропаганда негативних явищ, uzалежнень, криміналізації суспільства тощо;

6) іміджева реклама центрів ССМ як виконавців державної молодіжної політики;

7) конкретна реклама послуг, заходів, акцій центрів соціальних служб для молоді.

Головними напрямками соціальної реклами є: молода сім'я; профілактика залежностей у молодіжному середовищі; соціальна підтримка дітей та молоді з особливими потребами; творча та обдарована молодь; волонтерський рух дозвілля молоді; соціальна підтримка молоді, що повернулась з місць позбавлення волі; жіноча молодь; телефон довіри; соціальна підтримка сиріт; профілактика правопорушень у молодіжному середовищі; соціальна адаптація сільської молоді; соціальна підтримка допризовної та призовної молоді, військовослужбовців та молоді, що звільнилась зі Збройних Сил України тощо [21].

Класифікація соціальної реклами також становить досить складну теоретичну проблему, вирішення якої пропонують ряд науковців. Зокрема, А.Ковальова пропонує класифікувати соціальну рекламу відповідно до: суб'єкта соціальної реклами (реклама державних інститутів, некомерційних організацій, соціально-орієнтованих бізнес-організацій); об'єкта соціальної реклами (реклама цінностей, соціально бажаних моделей

поведінки тощо); мети рекламної кампанії (профілактика, інформування, пропонування шляхів вирішення проблем тощо); масштабу дії соціальної реклами (глобальний, національний, регіональний та муніципальний); концентрації на цільовій аудиторії (вибіркова, масова); характеру впливу соціальної реклами (раціональна, емоційна); форми соціальної реклами (стаття, оголошення тощо) [12].

Російський науковець Г.Ніколайшвілі пропонує наступну класифікацію соціальної реклами: некомерційна; громадська; державна (реклама державних інститутів (армія, податкова інспекція тощо)) та просування їх інтересів; соціальна [17].

О.Безпалько виділяє наступні види соціальної реклами: різноманітна поліграфічна продукція (буклети, листівки, плакати, навчальні матеріали, брошури, книжки); зовнішня реклама (бігборди, лайтбокси, вивіски, реклама на транспортних засобах, будівлях тощо); преса (газети, журнали, бюлетені тощо). Окрім того, всю соціальну рекламну інформацію в засобах масової інформації дослідниця поділяє на інформативно-культурну, інформативно-професійну, інформативно-запрошувальну, інформативно-виховну та інформативно-освітню [26].

На нашу думку, для теорії і практики соціальної роботи найбільше значення має класифікація соціальної реклами запропонована А.Ковальновою, адже вона охоплює широке коло критеріїв для класифікації та, відповідно, найбільш повно визначає сукупність усіх її можливих видів. А.Ковальова виділяє п'ять основних функцій соціальної реклами, а саме [12]: інтегративну, ідеологічну, виховну, соціалізуючу та культурну.

Сутність інтегративної функції полягає у тому, що здійснення рекламної діяльності у соціальній сфері завжди передбачає інтеграцію зусиль різних служб, організацій та закладів. Ідеологічна функція соціальної реклами полягає у тому, що вона є провідником соціальної політики держави і саме тому є одним з інструментів створення суспільства із «заданими характеристиками». Тобто провідна роль держави у визначенні змісту та напрямів застосування реклами у соціальній сфері

сприяє просуванню в маси ідеології тієї влади, яка панує у державі. Реалізація виховної функції соціальної реклами тісно пов'язана із виконанням нею ідеологічної функції. Адже виховання – це процес усвідомленого, цілеспрямованого та систематичного формування особистості, що здійснюють у рамках та під впливом соціальних інститутів (сім'ї, виховних та навчальних закладів, закладів культури, громадських організацій, засобів масової інформації тощо), що має на меті підготовку до виконання соціальних функцій та ролей, до життєдіяльності в різних сферах соціальної практики (професійно-трудовій, суспільно-політичній, культурній, сімейно-побутовій тощо) [26]. Тобто, використання соціальної реклами як провідника ідеології держави сприяє перебігу процесу виховання та здійсненню відповідними структурами виховного впливу у відповідності до запитів суспільства, представником якого є влада. З виховною функцією тісно пов'язана соціалізуюча функція. Виховання є складовою частиною процесу соціалізації і, впливаючи на виховання особистості, соціальна реклама виступає в ролі макрофактора (як провідника державної соціальної політики) та мезофактора соціалізації особистості (оскільки одним з основних каналів передачі соціальної рекламної інформації є засоби масової інформації). Культурна функція соціальної реклами полягає в тому, що вона виступає одночасно як результат культурного розвитку суспільства, є відображенням його цінностей, норм, стереотипів тощо, але і генератором нових моделей поведінки, зразків усної народної творчості, стереотипів сприймання певних явищ та категорій людей тощо.

В інституті соціальної реклами можна виділити такі функції, як комунікаційна, інформаційна, мотиваційно-спонукальна, соціалізуюча, функція легітимізації власті і соціоінтегративна функції. Опишемо їх детальніше.

1. Комунікаційна функція соціальної реклами пов'язана з тим, що соціальна реклама може здійснювати зв'язок між людьми. Конкретніше, соціальна реклама сприяє комунікації між її рекламодавцями (некомерційними організаціями, державою або

крупним бізнесом) і її аудиторією.

Крім того, за допомогою соціальної реклами некомерційні організації можуть взаємодіяти як з своєю безпосередньою цільовою аудиторією, так і з державними органами, з якими вони зобов'язані взаємодіяти для ефективнішої роботи.

У свою чергу, держава за допомогою соціальної реклами також може здійснювати комунікацію з громадянами. В Україні, де держава є основним рекламодавцем соціальної реклами, ця функція є переважаючою.

Нарешті, крупний бізнес використовує всі доступні форми соціальної реклами для виразу своєї соціальної відповідальності. В даний час ця форма використання соціальної реклами в Україні активно розвивається завдяки тому, що бізнес починає усвідомлювати свою відповідальність перед суспільством.

2. Інформаційна функція полягає в залученні уваги до актуальних соціальних проблем, інформуванні про способи їх рішення і профілактики, а також про діяльність некомерційних організації або державних структур і соціальних послугах, що надаються ними. Інформаційна функція є однією з основних функцій інституту соціальної реклами. Сучасне суспільство дуже диверсифіковане, обсяг великих груп людей шляхом особистих комунікацій вже не можливий. Тут і виявляються можливості реклами - впливати на різні цільові аудиторії за допомогою найбільш важливих для цих аудиторій медіа - каналів. Соціальна реклама дозволяє здійснити найбільший обхват людей, і тим самим різко підвищити інформованість громадян про різні речі.

3. Мотиваційно-спонукальна функція соціальної реклами полягає в тому, що соціальна реклама здатна спонукати людину до здійснення тих або інших соціально значущих вчинків. Вона може бути достатньо могутнім спонукальним стимулом. Прикладом такої дії може бути заклик допомагати дітям-сиротам, виконаний в яскравій і креативній формі, який може спонукати людину на здійснення добрих справ.

4. Соціалізуюча функція соціальної реклами пов'язана з можливостями формування цінностей і норм особи, а також

створення соціально схвалюваних поведінкових установок.

Останніми роками в Україні спостерігається явне падіння авторитету традиційних інститутів соціалізації людини, зокрема сім'ї і школи. Школа володіє меншим впливом на дітей, чим раніше, у зв'язку з падінням престижності професії вчителя, низькою кваліфікацією вчительських кадрів, низькою оцінкою виховної ролі школи в суспільстві в цілому. Сім'я часто також володіє меншим впливом на дітей, чим 20-30 років тому, у зв'язку з сильною зайнятістю батьків, їх залученою в рішення матеріальних і кар'єрних проблем.

У цих умовах адекватною підтримкою традиційним інститутам соціалізації може стати соціальна реклама як система найбільш наближена до аудиторії. Соціальна реклама може виступати основною ролевою моделлю для майбутніх членів суспільства. Засвоюючи з реклами ролеві моделі поведінки (бути скромними, добрими, чуйними, допомагати ближнім і поважати старших), діти зможуть стати краще і освоїти конструктивніші моделі поведінки.

Соціальна реклама може сприяти не тільки формуванню конструктивної поведінки, але і запобігати формуванню девіантної поведінки. Володіючи могутнім образним впливом, реклама може створити образ відчуження злочинців і наркоманів, а також інших асоціальних осіб і явищ. Таким чином, реклама може захистити безліч молодих людей від ситуації втягування в злочинне середовище. Шляхом наочного показу неправильних і правильних зразків поведінки соціальна реклама створює певне відношення до подібних явищ, і таким чином може допомогти в боротьбі з соціальними проблемами.

Соціалізуючий потенціал соціальної реклами дуже великий з ряду причин. По-перше, реклама говорить з людьми на їх мові і тим самим проникає глибше за будь-які моралізаторські моралі. По-друге, реклама завдяки постійному повторенню і оригінальності повідомлення, формує динамічний стереотип поведінки, що позитивно впливає на всю ситуацію в цілому.

За допомогою набору функцій, що формується, соціальна

реклама може сприяти оптимізації функціонування українського оціуму через підвищення якості інформаційного обслуговування населення і культури соціального життя в цілому. При цьому цільовою аудиторією даного виду реклами виступає не вузька цільова група, а широкі верстви населення.

5. Легітимаційна (ідеологічна) функція соціальної реклами полягає в тому, що соціальна реклама служить для пояснення населенню тих чи інших рішень влади. Державні органи пояснюють свої дії за допомогою соціальної реклами, підвищують розуміння своїх дій в суспільстві і тим самим збільшують їх ефективність. Прикладом може послужити високий штраф за не пристебнутий ремінь безпеки в автомобілі. Цей каральний захід викликає незадоволеність багатьох людей, які не розуміють, для чого влада вводить штраф. Проте, за допомогою соціальної реклами державні органи змогли пояснити людям, що ремінь безпеки може врятувати не тільки здоров'я, але і життя.

Також соціальна реклама створює для влади і органів можливість ефективно працювати, знижуючи кількість так званого «шуму» (недовір'я) в комунікації між владними органами і суспільством. Соціальна реклама може підвищувати рівень довіри населення до держави, в цілому, і окремим державним організаціям. За допомогою соціальної реклами можливо створення позитивного іміджу державних відомств, а також подолання їх негативного іміджу в очах громадськості. Прикладом такої реклами є підвищення довіри населення до міліції, ФМНС, ГІБДД. Таким чином, в цивільно-правовому суспільстві соціальна реклама може виконувати латентну функцію легітимації влади.

6. Соціоінтегративна функція соціальної реклами пов'язана з тим, що соціальна реклама може сприяти консолідації і стабільності суспільства. Соціальна реклама є важливою складовою, що забезпечує стабільність сучасних суспільних систем [25].

Т. Парсонс в своїй роботі «Соціальна система» проаналізував

стійкі компоненти громадської організації, а також умови, необхідні для підтримки її стабільності. Він стверджує, що основним чинником стабільності соціальної системи є інтеграція між реальними діями людей і нормами їх поведінки, що містяться у відповідній культурі. Для цього необхідне закріплення зразків поведінки, перетворення їх в стійкі моделі взаємодії, які відповідають інтересам діючих суб'єктів [20]. Саме завдяки дії на ціннісні орієнтації людей, норми їх поведінки, соціальна реклама сприяє функціонуванню інших суспільних інститутів і стабільності суспільної системи в цілому.

За даними досліджень, багато проблем сучасної Росії та України полягають саме в «нездатності вестернізованих пострадянських індивідів до самоорганізації і взаємодії» [3]. Дослідження показали, що мобілізаційний компонент сучасного суспільства залишається украй низьким і обмеженим переважно сферою локальних інтересів, при цьому ні ідейно-політична орієнтація, ні національно-етнічна складова не виступають як основа для інтеграції.

Соціоінтегративна функція може бути реалізована за допомогою, по-перше, формування і підтримки позитивної національної ідентичності, яка знаходиться в кризі, починаючи з дев'яностих років минулого століття.

Основними суб'єктами соціальної реклами у соціальній сфері є держава та недержавні громадські організації. З боку держави у процесі розробки, виготовлення та розповсюдження соціальної рекламної продукції беруть участь система центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, відділи у справах неповнолітніх, відділи у справах сім'ї, молоді та спорту, навчальні, медичні, заклади культури тощо. Серед суб'єктів, віднесених нами до групи недержавних громадських організацій, можемо виділити дві підгрупи, а саме: громадські організації, діяльність яких спрямована на вирішення соціальних проблем тієї чи іншої категорії населення; громадські організації та об'єднання професійних рекламистів, головною метою діяльності яких є захист прав та інтересів певної професійної групи.

Основними принципами створення соціальної реклами є: законність, точність, достовірність, використання державної та інших мов відповідно до законодавства України, використання форм та засобів, які не завдають споживачеві реклами моральної, фізичної або психічної шкоди.

Значна увага дослідників нині звернена на ідентифікацію поняття «соціальна реклама», аналіз його особливостей, визначення критеріїв якості та ефективності, компаративний аналіз вітчизняного та зарубіжного досвіду. За твердженнями багатьох науковців, з допомогою соціальної реклами можна досягти різноманітних цілей: по-перше, створити у кожного відповідне особисте ставлення до проблеми, по-друге, донести достовірну інформацію про проблему і, по третє, сформувати навички і моделі позитивно спрямованої поведінки [15].

Аналіз сучасних тенденцій розвитку суспільних комунікацій показує: свідомо чи ні, спеціалісти в цій галузі все частіше звертаються до такого інструменту, як соціальна реклама. Проте в Україні до феномену соціальної реклами наразі існує неоднозначне ставлення. З одного боку, при розробці рекламних посилянь використовуються соціальні підходи і технології. З іншого боку, в колах професійних рекламистів вона вважається чимось несерйозним та безкоштовним, певна розминка для креативних здібностей дизайнерів для рекламних агентств.

Соціальна реклама поступово стає незамінним засобом впливу на суспільну свідомість, що використовується у роботі державних та громадських організаціях. Без системної продуманої роботи з досягнення суспільно значимих цілей соціальна реклама є малоефективною.

В залежності від місця розташування і засобів розповсюдження соціальна реклама може бути таких видів: реклама на телебаченні і радіо, реклама в друкованих ЗМІ, зовнішня реклама, внутрішня реклама, реклама на транспорті, реклама на лайт-боксах, реклама на сіті-лайтах, реклама на троллах, інтернет-реклама, сувенірна рекламна продукція.

Обираючи місце для розміщення реклами, важливим є

врахування психологічних особливостей сприйняття людиною рекламної інформації, розташованої на тому чи іншому рекламному носіїві для більш ефективного сприйняття індивідом реклами, розміщеної у друкованих ЗМІ, та її запам'ятовування, необхідно велику увагу приділяти таким факторам: розташування самого тексту на сторінці, врахування тиражу видання, повторюваність виходу газети/журналу, спосіб і зона розповсюдження видань.

Ефективна радіо реклама повинна враховувати особливості оформлення звукового ролика, використовувати цікавий текст, що добре запам'ятовується, звуковий фон, музичний супровід. Найефективнішою вважається реклама на телебаченні. Унікальна особливість телевізійної реклами полягає в тому, що для неї характерні поєднання звукового і зорового впливу і, по-друге, велика, у порівнянні з будь-якими іншими рекламним засобом, аудиторія. З психологічної точки зору, найголовніше в телерекламі – динамічність і природність. За відсутності динамічності ролик перестає бути цікавим [15].

Для реклами, розміщеної на вуличних щитах (біг-бордах), необхідним є врахування співвідношення зображення тексту, відстані між словами тексту, якості різноманітних шрифтів, ширини штриха, застосування кольорової гама та ін..

В соціальній рекламі використовується ряд емоційних мотивів, а саме: мотиви страху, любові, патріотизму, свободи, самореалізації, гумору, відкритості.

Говорячи сьогодні про соціальну рекламу в Україні, слід більше уваги приділяти не кількості, а якості цього продукту в нашій державі. Захід значно випереджає нашу країну за якістю та ефективністю соціальної реклами. Однією із причин є більш потужна база фінансової підтримки з боку держави та стабільний економічний ринок. Вітчизняні рекламодавці поки не в змозі забезпечити нас якісною та ефективною соціальною рекламою.

Соціальна політика держави ще не достатньо сформована щодо прийняття конкретних ефективних рішень. Слід наголосити, що соціальна реклама не зможе вирішити складних

проблем суспільства, поки саме суспільство не буде готове до якісних змін.

Аналіз ефективності соціальної реклами базується на цілях та задачах соціальної реклами як виду комунікації, що орієнтована на привернення уваги до найактуальніших проблем суспільства та його моральних цінностей. Ефективна соціальна реклама може сформувати нове поле соціально-культурних варіацій та актуалізувати механізми оновлення ціннісних систем. Ефективність соціальної реклами напряму залежить від готовності суспільства сприймати її [17].

Проблема аналізу ефективності соціальної реклами є однією з найскладніших. Деякі кількісні показники (наприклад, зміна кількості курців після проведення широкомасштабної компанії проти тютюнопаління) слугують досить корисним індикатором ефективності соціальної реклами. Існуючою проблемою підвищення ефективності соціальної реклами є її орієнтація на масову свідомість. Щоб бути ефективною, соціальна реклама має носити адресний характер. Вона направлена на вирішення найважливіших суспільних проблем і потребує глибоких ментальних змін суспільства.

На нашу думку серед критеріїв реклами можна виділити наступні:

- має «людське обличчя»;
- спирається на соціально-визначені норми та дії, на вже складені цінності та стереотипи;
- не провокує протиріч між різними соціальними групами – об'єднує їх, впливає на більшість, зміцнює зв'язок між ними;
- впливає на формування бережливого відношення до національних традицій, культурному та природному населенню;
- на відміну від комерційної, яка покликана закликати до вживання чогось, може закликати до відмови вживання (використання) чогось в інтересах самого споживача;
- визначає умови та способи для участі громадян в позитивних соціальних процесах;
- формує не миттєву та одночасну дію, а стійку та часто

пронлонговану соціально значущу поведінку [17].

Незважаючи на суспільну значущість феномену соціальної реклами, сьогодні існує цілий ряд невирішених проблем, пов'язаних із питаннями контролю та відповідальності за виготовлення й впровадження соціальної реклами. В цілому, це призводить до її низької ефективності. Так, до головних причин неефективності соціальної реклами належать наступні.

1. Недостатнє фінансування виготовлення соціальної реклами.

2. Відсутність єдиного суб'єкта відповідальності за соціальну рекламу.

3. Складність розміщення соціальної реклами в наявному медіа-просторі.

4. Відсутність контролю за результатами цієї чи іншої соціально-рекламної компанії.

Критерії ефективності соціальної реклами:

1) якісна соціальна реклама має створюватися для чітко визначеної цільової групи, думки якої мають обов'язково враховуватися при розробці слогана соціальної реклами, а також дизайну плакатів, аудіо- і відеороликів, і, зрештою, при виборі інформаційних каналів передачі послання;

2) ідея та посилання соціальної реклами мають бути зрозумілими для цієї частини населення, якій вони адресовані;

3) в якісній соціальній рекламі мають враховуватися цінності, культурні звичаї і тенденції, стиль спілкування і спосіб життя цільової аудиторії;

4) розміщувати у ЗМІ соціальну рекламу необхідно так, щоб максимально досягати визначену цільову аудиторію [7].

Підставою для визначення ефективності соціальної реклами, незалежно від її видів, є відповідність зразків таким показникам:

- позитивне перше враження;
- розуміння учасниками мети, послання реклами;
- здатність реклами привернути до себе увагу;
- здатність реклами викликати інтерес;
- конкурентність та цілісне сприйняття;

- спонукаюча здатність реклами замислитися над проблемою;
- переконливість реклами [7].

Ефективність будь якої реклами залежить в першу чергу від знань та розумінь цільової аудиторії: її специфіки, потреб, інтересів, смаку. Ефективність соціальної реклами можна оцінювати за допомогою наступних показників: росту кількості ознайомих з якоюсь конкретною проблематикою, змін громадської думки щодо того чи іншого соціального явища, прогнозувань послідуочих змін поведінкової моделі населення.

Соціальна реклама в Україні вирізняється кількістю, але не якістю. Це пов'язано з низкою причин, передусім фінансових. Загальноновизнано, що наша соціальна реклама значно відстає від західної. В українській соціальній рекламі компанії роблять свій акцент на кількості.

В Україні поки що не існує окремого закону з чітким визначенням соціальної реклами. Ця реклама регулюється законом «Про рекламу», згідно цього закону, соціальна реклама не повинна містити посилянь на конкретний товар та/або його виробника, на рекламодавця [11]. На осіб, які безоплатно виробляють і розповсюджують соціальну рекламу, та на осіб, які передають свої майно і кошти іншим особам для виробництва і розповсюдження соціальної реклами, поширюються пільги, передбачені законодавством України для благодійної діяльності [11]. Засоби масової інформації - розповсюджувачі реклами, діяльність яких повністю або частково фінансується з державного або місцевих бюджетів, зобов'язані розмішувати соціальну рекламу органів державної влади та органів місцевого самоврядування, громадських організацій безкоштовно в обсязі не менше 5 відсотків ефірного часу, друкованої площі, відведених для реклами.

Засоби масової інформації - розповсюджувачі реклами, що повністю або частково фінансуються з державного або місцевих бюджетів, зобов'язані надавати пільги при розміщенні соціальної реклами, замовником якої є заклади освіти, культури, охорони здоров'я, які утримуються за рахунок державного або місцевих

бюджетів, а також благодійні організації. Податок з реклами під час оплати послуг за розміщення соціальної реклами встановлюється згідно з Декретом Кабінету Міністрів України «Про місцеві податки і збори» [11].

Висновки. Отже, соціальна реклама – це різновид некомерційної реклами, який включає в себе акції психологічної підтримки, соціальної адаптації та реабілітації певного сегменту суспільства. Соціальна реклама практично не має спільних цілей та завдань з комерційною рекламою, хоча й використовує засоби й прийоми останньої. Емоційна та духовна апеляція у соціальній рекламі відіграє дуже важливу роль. Це не тільки зосередження різноманітних переживань людини, її відгуків на вплив зовнішнього середовища, але також є джерело та початок багатьох її бажань, дій. Підводячи підсумок, слід наголосити ще раз, що основною проблемою українського ринку соціальної реклами є її недорозвиненість. У більшість цих проблем пов'язані із недостатнім фінансуванням. Звідси маємо наступні проблеми: відсутність обізнаних замовників та професійних виконавців. Ще однією гострою проблемою соціальної реклами є зміст сучасних рекламних кампаній, який частіше за все не відповідає чітким умовам та діям програм, які завчасно розроблені організаціями-замовникам.

ПЕРЕЛІК ПОСИЛАНЬ

1. Андрияшкин С. (2011). Компаративный анализ российского и зарубежного опыта социальной рекламы [Електронний ресурс] Режим доступу до журн. (або сайту): http://www.socreklama.ru/sr_article.php?arti_id=81 [Посилання дійсне на 18.08.2011р.].

2. Антипенко О. (2003). Социальная реклама: какая ее эффективность? Экономическая Газета, 93 (710).

3. Рябов А.В., Курбангалеева Е.Ш. (2003). Базовые ценности россиян: Социальные установки. Жизненные стратегии. Символы. Мифы. М.: Дом интеллектуальной книги, 198 с.

4. Бове К.Л. (1995). Современная реклама. Тольятти: Изд.

Дом Довгань, 704 с.

5. Гейдар Л., Довбах Г. (2004). Соціальна реклама та інформування з проблеми ВІЛ/СНІД в Україні: можливості впливу на зміни в поведінкових практиках. Соціальна педагогіка: теорія та практика, Луганськ: Вид-во ЛНПУ ім. Тараса Шевченка «Альма-матер», С.72-80.

6. Громадська думка (2005): Дослідження. Аналіз. Висновки, Вип. 1, К.: Держсоцслужба, 84 с.

7. Гусякова Л.Г., Холостова Е.И. (1997). Основы теории социальной работы. М.: Институт социальной работы, 346 с.

8. Державне регулювання відносин (2007) у галузі реклами: проблеми та перспективи. За матеріалами Круглого столу 11.01.2007 р. К.: Ін-т Конкурентного суспільства, 192с.

9. Добреньков В.И., Кравченко В.И. (2006). Методы социологического исследования. Учебник, М.: ИНФРА-М, 768 с.

10. Закон України «Про рекламу» (1996): станом на 03.07.1996 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=270%2F96-%E2%F0> [Посилання дійсне на 11.01.2011р.].

11. Иванов В.Ф. (1994). Контент-аналіз: методологія і методика дослідження ЗМК. К.: ІСДО, 112 с.

12. Ковалева А.В. (2006). Особенности функционирования и тенденции развития Российской социальной рекламы в XX веке и ее модернизация в условиях либерально-рыночных реформ (по материалам социологических исследований): автореферат дис. ... д-ра. социол. наук: 22.00.04 «Социальная структура, социальные институты и процессы». Барнаул, 39 с.

13. Кола Д. (2001). Политическая социология. М.: Весь мир, 406 с.

14. Селивестров С.Э. (2006). Социальная реклама. Искусство воздействия словом. Самара: Издательский дом «Бахрах – М», 288 с.

15. Лаврик О.В. (2010). Соціальна реклама в сучасному медіа просторі: методологічні аспекти дослідження. Інформаційне суспільство: науковий журнал, Вип. 11, С.29-34.

16. Матеріали дослідження ДІРСМ (2005) на замовлення Представництва благодійної організації "Кожній дитині» в Україні «Рекомендації щодо впровадження інформаційної кампанії діяльності інтегрованих соціальних служб». К.: Основи, 178 с.

17. Мякота В. (2004). Реклама и рекламная деятельность. Х.: Издательский дом «Фактор», 256 с.

18. Николайшвили Г. (2006). Социальная реклама: теория и практика. М.: Виртуальная галерея, 200 с.

19. Обритько Б. (2004). Реклама і рекламна діяльність. К.: МАУП, 240 с.

20. Овчинникова С. (2011). Російський та зарубіжний досвід розвитку соціальної реклами [Електронний ресурс]. Режим доступу до журн. (або сайту): www.socreklama.ru [Посилання дійсне на 21.10.2011р.].

21. Парсонс Т. (2002). О социальных системах. М.: Акад. проект, 832 с.

22. Положення (1998) про соціальну рекламу в системі соціальних служб для молоді України. К.: Держсоцслужба, 1998, 16 с.

23. Ромат Е.В. (2007). Реклама в системе маркетинга К.: Студцентр, 232 с.

43. Сватенков О.В. (2010). Педагогічні умови захисту права дитини на сім'ю засобами соціальної реклами: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05 – соціальна педагогіка. Київ, 20 с.

25. Капська А.Й., Пінчук І.М., Толстоухова С.В. (2000). Словник-довідник для соціальних педагогів та соціальних працівників. К., 260 с.

26. Грицанов А.А., В.Л. Абушенко, Г.М. Евелькин, Г.Н. Соколова, О.В. Терещенко (2003). Социология: Энциклопедия. Мн.: Книжный Дом, 1123 с.

27. Зверева І.Д. (2008). Соціальна педагогіка: мала енциклопедія. К.: Центр учбової літератури, 336 с.

28. Алексеев Т.Ф. (2009). Соціальна педагогіка: словник-довідник. Вінниця: Планер, 542 с.

29. Ученова В.В., Старых Н.В. (1999). История рекламы или Метаморфозы рекламного образа. Учебник для вузов. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 336 с.

30. Уэллс У. (2003). Реклама: принципы и практика. СПб. и др.: Питер, 797 с.

31. Федеральный закон РФ о рекламе (2006) (от 13 марта 2006 года) [Электронный ресурс] Режим доступа до журн. (або сайту): <http://www.zakon-o-reklame.ru/> [Посилання дійсне на 24.12.2011р.].

32. Федотова Л. (1996). Реклама в социальном пространстве: социологическое эссе. М.: NCV, 272 с.

33. Федотова Л.Н. (2007). Социология рекламной деятельности. Учебник для вузов. М.: Издательство «Оникс», 3-е изд., 560 с.

ПОПОВИЧ Я.М.

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ: АНАЛІЗ СУЧАСНОГО СТАНОВИЩА

Анотація

З моменту становлення України як суверенної незалежної держави розпочалися істотні зміни у всіх сферах суспільного життя: процес переходу від тоталітаризму до демократії, від командної до ринкової економіки, від одноманітних до поліваріантних форм культурного життя. В статті розглянуто досвід розвинених країн Заходу та проаналізовано можливі шляхи країни на розбудову громадянського суспільства. В Конституції України задекларовано, що Україна являє собою незалежну, демократичну, правову, соціальну державу, концепція соціально орієнтованої держави передбачає не тільки її соціальну спрямованість, засновану на принципах солідарності, соціальної справедливості і загального добробуту, але й наявність розвиненого громадянського суспільства. Саме тому демократичні перетворення в Україні пов'язані насамперед із

формуванням громадянського суспільства і його інститутів. **Мета дослідження:** проаналізувати напрями подальшого формування громадянського суспільства в Україні. Для досягнення поставленої мети було використано комплекс **методів наукового пізнання:** історичний аналіз, ретроспективний аналіз, формально-логічний аналіз, системний та структурно-функціональний аналіз. Серед емпіричних методів було застосовано: метод аналізу документів (статистичних даних, Законів і підзаконних актів тощо).

Ключові слова: СУСПІЛЬСТВО, ДЕМОКРАТІЯ, ДЕРЖАВА, ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО.

Abstract

Since the formation of Ukraine as a sovereign independent state, significant changes have begun in all areas of public life: the process of transition from totalitarianism to democracy, from a command economy to a market economy, from monotonous to polyvariant forms of cultural life. The article considers the experience of developed Western countries and analyzes the country's possible ways to develop civil society. The Constitution of Ukraine declares that Ukraine is an independent, democratic, legal, social state, the concept of a socially oriented state implies not only its social orientation based on the principles of solidarity, social justice and general welfare, but also the presence of a developed civil society. That is why democratic transformations in Ukraine are connected, first of all, with the formation of civil society and its institutions. **The purpose of the study:** to analyze the directions for the further formation of civil society in Ukraine. To achieve the goals set, a set of **methods of scientific knowledge** was used: historical analysis, retrospective analysis, formal-logical analysis, systemic and structural-functional analysis. Among the empirical methods, the method of document analysis (statistical data, Laws and secondary legislation, etc.) was applied.

Key words: SOCIETY, DEMOCRACY, STATE, CIVIL SOCIETY.

Актуальність проблеми. Особливої актуальності в даний час набуває проблема суспільної модернізації. Вона об'єктивно зумовлює складні багатовекторні динамічні зміни, які істотно впливають на структурну архітектоніку громадянського суспільства. Це особливо стає відчутним у країнах, де відбуваються радикальні демократичні перетворення, пов'язані з реформуванням тоталітарної спадщини. В українській державі створився сприятливий фон для дослідження трансформаційних перетворень, що вимагає якісного аналізу напрямів і шляхів формування громадянського суспільства, а це пов'язано із концептуальним і ретроспективним аналізом теоретичного конструкту «громадянське суспільство».

Ідея громадянського суспільства має давню історію, починаючи з античних часів західної цивілізації. Так, розвиваючи ідею гармонізації відносин між особою і державою, Платон, Аристотель, Цицерон, Ж. Боден, Н. Макіавеллі, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, А. Фергюсон, І. Кант, Г. Гегель, А. Токвіль створили основу теорії громадянського суспільства.

Сучасні західні соціологи Дж. Александер, Е. Арато, Ю. Габермас, Е. Геллнер, Дж. Кін, Дж. Коген, Р. Патнам, І. Шапіро розглядають громадянське суспільство у зв'язку з демократичною державою, а їхні моделі відображають лише одну традицію суспільної думки, яка характеризує зріле громадянське суспільство. На відміну від країн Євро-Атлантичної цивілізації, такий підхід не є виправданим для країн Східної Європи, зокрема України, бо ігнорує іншу традицію суспільно-політичної думки, яка пов'язує громадянське суспільство з існуванням будь-якої держави.

Метою дослідження є аналіз напрямків подальшого формування громадянського суспільства в Україні.

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети було використано комплекс методів наукового пізнання: історичний аналіз, ретроспективний аналіз, формально-логічний аналіз,

системний та структурно-функціональний аналіз. Серед емпіричних методів було застосовано: метод аналізу документів (статистичних даних, Законів і підзаконних актів тощо).

Минуло майже дві тисячі років відтоді, як Цицерон започаткував термін «*civilissocietas*», що в перекладі з латини означає «громадянське суспільство». Цей термін він трактує як об'єднання людей, «пов'язаних між собою згодою в питаннях права та спільності інтересів», через відповідний ланцюжок, яким виступає громадянське суспільство. До того ж воно буде присутнім як субстанція, коли закон набуває правочинності, а право стає регламентом, що діє «однаково для всіх» [16]. Запровадження нового терміну дало змогу Цицерону не тільки зафіксувати саме поняття, а й дати однозначне його трактування. До нього входить верховенство права, його універсальна загальнодіюча правова вимога вплинула на рівність між людьми щодо закону. На базі цього створюється спільнота людей, яка досягає злагоди задля реалізації загальних інтересів.

Виклад основного матеріалу. Віддаючи пальму першості Цицерону у визначенні громадянського суспільства, потрібно зважити на застереження Т.Гоббса, який висловив міркування про громадянське суспільство в рамках «*scientiacivilis*». Т.Гоббс стверджує, що першим це поняття використав Сократ, а за ним – Платон, Аристотель, Цицерон та інші грецькі й латинські філософи [21]. Гоббсовське трактування «громадянського суспільства» і «громадянина» забезпечується громадською самоорганізацією, яка може реалізуватися тільки в межах держави. Т.Гоббс пропонує своєрідну модель громадянського суспільства, яка є органічно пов'язаною з державою. На відміну від нього, Дж.Локк чітко розрізняє суспільство й державу. Пропонує розуміння громадянського суспільства як універсальну форму реалізації законів, соціальний стан формальної рівності. Дж. Локк зазначає, що ні для кого в громадянському суспільстві не може бути зроблено виняток із законів цього суспільства [21]. Дж.Локк продовжує ідею тріади, висловлену ще Цицероном: індивідуальна свобода, недоторканність власності, безпека та

мирне співжиття.

Дж.Локк, виступаючи як ідеолог ліберального напрямку розвитку, пропонує розглядати громадянське суспільство як стан суспільства соціальної справедливості, що досягається шляхом відстоювання інтересів та свобод домінуючих верств населення держави, при чому держава виступає як відносно стабілізуючий соціальний інститут врегулювання суспільних конфліктів.

Наступним кроком розвитку теорії громадянського суспільства можна вважати теорію Ш.-Л. Монтеск'є. Він писав, що громадянське суспільство є результатом історичного розвитку суспільства – четвертим щаблем розвитку після природного стану, сім'ї, героїчного часу. Громадянське суспільство, за Ш.-Л. Монтеск'є, є суспільством ворожнечі людей, а для подолання і нейтралізації цієї ворожнечі необхідна держава. Державність, відтак, внутрішньо притаманна громадянському суспільству, однак не тотожна йому. Ш.-Л. Монтеск'є розглядає громадянське суспільство як важливий запобіжник сваволі й диктатури, громадянські і державні закони називає, тим часом, взаємозалежними. Ж.-Ж. Руссо вважає громадянським суспільство, перетворене суспільним договором на державу. Він практично ототожнює громадянське суспільство з державою [16].

Але сама концепція індивідуалізму, розроблена Т.Гоббсом, Дж.Локком, Ж.-Ж.Руссо, Ш.-Л.Монтеск'є та ін., ставила питання про свободу особистості як громадянина суспільства, незалежного від держави. Внаслідок цього традиційна концепція, особливо з другої половини XVIII ст. почала переглядатись. Це вже виразніше стало відображатись в традиції, представленій С.Пуфендорфом, І.Кантом, В. фон Гумбольтом та ін. Слід зазначити, що ця традиція впливала з визнання факту існування суспільства вже в природному стані. Отже, держава приходить не на зміну суспільству, а покликана керувати ним, держава – це інструмент суспільства, за допомогою якого вона актуалізує себе. Ця ідея особливо чітко простежується в роботах шотландського вченого XVIII ст. А.Фергюсона. Перші спроби модернізації концепції громадянського суспільства були здійснені англо-

французькою громадською думкою, а подальші кроки — німецькими філософами. У праці «Замітки з історії громадянського суспільства» (1767р.) англійського вченого А.Фергюсона громадянське суспільство ще не розглядається як самостійне щодо держави явище. Аналізуючи еволюцію громадянського суспільства від часів класичної Греції і Римської республіки, він розуміє під цим терміном «самопослаблюючі риси», при чому найбільш небезпечною автор вважає «втрату громадянського духу». А.Фергюсон доводив необхідність створення асоціації громадян, яка пронизувала б всі сфери громадянського суспільства. Підкреслюючи суспільну природу людини, він звертає увагу на те, що найчастіше людина буває щасливою і вільною тоді, коли на неї впливає «тваринний дух суспільства» [6].

Новий підхід щодо «громадянське суспільство — держава» формується шляхом консолідації поглядів стосовно того, що громадянське суспільство має право захищати себе від держави. Як приклад такого розуміння проблеми була праця Т.Пейна «Права людини» (1791—1792 рр.). Ідеолог американської політичної думки Т.Пейн вважав, що людині від природи притаманне прагнення до громадського життя. Це змушує індивідів будувати свої відносини на принципах солідарності та змагання [8].

Винятковість цієї загальної світової тенденції обґрунтовано висвітлив відомий німецький філософ Еммануїл Кант у праці «Ідея загальної історії у всесвітньо-громадянському плані». Його концептуальні засади формування громадянського суспільства ґрунтуються на свободі кожного громадянина. Закон та право виступають інструментом, яким можна реалізувати й досягнути цієї свободи лише в рамках держави. І. Кант жив і працював за часів, коли європейська практика розвитку та концепти й знання, що узагальнювали його, давали змогу сформулювати філософу алгоритми, за допомогою яких можна було реалізувати свободу кожного громадянина в рамках державних законів. «Найбільша проблема для людського роду, — наголошує І.Кант, — розв'язати

яку його змушує природа, – досягнення загального правового громадянського суспільства» [16, 221].

Внесок Г.Гегеля в розробку концепції громадянського суспільства важко переоцінити. Небезпідставно можна стверджувати, що Гегель перетворює цю концепцію на формат реального цивілізаційного розвитку, де чітко визначені структурні елементи, їхні взаємозв'язки, діалектика відносин між ними. Єдине, що заслуговує на дещо критичне оцінювання гегелівської спадщини, так це визначення місця громадянського суспільства: «Громадянське суспільство – є роз'єднання, що з'являється посередині між родиною і державою, хоча розвиток громадянського суспільства настає пізніше, ніж розвиток держави, тому що як роз'єднання воно припускає наявність держави і повинно мати перед собою щось самостійне, щоб існувати» [16, 228]. Взагалі, Гегель розрізняв три окремі сфери: сім'ю, громадянське суспільство і державу і чітко пов'язував громадянське суспільство з публічною (громадською) сферою. В його творах, особливо в знаменитій «Філософії права», інтерпретація ознак громадянського суспільства представлена наданням пріоритету саморегульованим, приватно-підприємницькій економіці. Але в той же час він наголошує на тому, що структурні одиниці громадянського суспільства — корпорації, з одного боку, зайняті свідомим саморегулюванням, а з іншого, вони є інтегрованими у державу.

Тлумачення громадянського суспільства як особливої недержавної сфери соціального організму мало широке розповсюдження в Європі завдяки А. де Токвілю. Становлення суспільства та громадянського суспільства Токвіль пов'язував з формуванням общини, що представляє собою інститут, який з'являється раніше держави та незалежно від неї. Громадянське суспільство, на відміну від держави, - це сфера для якої характерні не примус, а добровільний вибір, авторитет моралі, а не влади; але плідотворність їх взаємодії буде при умові, що держава буде демократичною. У зв'язку із цим він акцентує увагу на велику роль особливого соціального інституту

– політичних асоціацій, які, за Токвілем, не входять у склад громадянського суспільства, але й не є частиною державного апарату, а є засобом їх взаємодії. Громадянські та політичні організації сприяють взаємному розвитку. Тобто вчений не виключає політичний початок із сфери громадянського суспільства. Як бачимо, Токвіль не тільки не протиставляє громадянське та політичне суспільство, але й вважає їх взаємодію необхідною для істинної демократії [20].

Виходячи з основних положень філософії громадянського суспільства провідних філософських вчень того часу, можна казати, що, громадянське суспільство – це конкретний спосіб інституалізації демократії та сфера для добровільного об'єднання громадян із метою реалізації їхніх інтересів. Громадянське суспільство – це особливий феномен для публічної сфери, де ті чи інші суб'єкти шляхом активної добровільної діяльності забезпечують реалізацію власних цілей суспільного життя. Ернест Геллнер у книзі «Умови свободи: громадянське суспільство та його суперники», аналізуючи і осмислюючи основні концепції громадянського суспільства XVIII–XIX століття, вказує на те, що воно з'явилося на світ як продукт діяльності особливого типу особистості: «модулярної людини» («modularman»), яка поєднувала індивідуалізм з різними формами солідарності і взаємодопомоги і входила (не органічно, а коли їй того хотілося) до різноманітних добровільних асоціацій, що плекали дух кооперації і взаємодопомоги індивідуалістично настроєної, автономної, суверенної людини [3].

Е.Геллнер схиляється до вузького трактування громадянського суспільства як суспільства західного типу, що сформувалось в процесі модернізації паралельно з становленням капіталізму та формуванням націй-держав. Саме воно, на думку Геллнера, є нашим взірцем, і саме воно може зробити демократію стабільною. Однак дана модель добре корелює з ліберальною ідеологією і ліберальною політичною культурою, які в посткомуністичних державах аж ніяк не є, і не скоро стануть (а можливо й не стануть ніколи) домінуючими. Адже багато

філософів зазначають, що ліберальна ідеологія зовсім не обов'язково має вважатися найпривабливішою, оскільки вона, проповідуючи індивідуалізм, залишає окремого індивідуума наодинці із своїми проблемами. Сам Геллнер вказує на «холодний індивідуалізм громадянського суспільства» (маючи на увазі його громадянське суспільство ліберально типу), що не дає людині опори у вигляді морального припису, віри, міфу, таких звичних і таких необхідних в часи суспільних негараздів. Саме тому, на його думку, у громадянського суспільства є багато конкурентів, як внутрішніх (передусім, консерваторів-традиціоналістів), так і зовнішніх, що були представлені в минулому комуністичною ідеологією та практикою, а зараз виступають в обличчі ісламу та розмаїтих несумісних з громадянським суспільством течій націоналізму. Однією з цих альтернатив і доведеться задовільнитися перехідним суспільствам, якщо вони не зможуть відродити чи побудувати громадянське суспільство західного зразка.

Тож, в подальшому дослідження громадянського суспільства та його зв'язок з державою розвивалися в рамках локківської, гегелівської та токвілевської традицій. При цьому локківська традиція сприяла формуванню політичного та юридичного аналізу, гегелівська – загальнометодологічних підходів до проблеми, токвілевська ж традиція служить теоретичною та практичною основою для досліджень конкретної структури громадянського суспільства, тобто надає проблемі соціологічного виміру [4].

Сучасні концепції громадянського суспільства базуються насамперед на основних положеннях мислителів того часу, і їх визначення цього поняття мають принципову контекстуальну схожість. Так, спеціалісту в галузі структурно-функціонального аналізу, соціологу-парсоністу із Каліфорнійського університету (США) ДжефферіАлександрю належить найкоротше за кількістю слів і водночас найширше за значенням визначення даного феномена: «громадянське суспільство — це сфера людської солідарності» [1]. Близьким до нього є погляди Майкла Уольцера,

котрий описує громадянське суспільство як «простір непримусової людської асоціації» [17] і Юргена Габермаса, котрий розглядає громадянське суспільство як публічну сферу суспільної взаємодії і як життєвий світ людини [18]. В усіх випадках мова йде про найзагальніше — місце, яке займає громадянське суспільство у суспільній системі в цілому.

І дійсність, і теорія еволюціонуючи в часі, зазнали змін, які були узагальнені під назвами «громадянського суспільства I, II та III». Це – часові або історичні моделі громадянського суспільства. Поряд із ними можуть бути виділені моделі, в яких враховано переважання тих чи інших функцій у життєдіяльності громадянських суспільств. Вони також властиві певним етапам його еволюції, або певним країнам. Варіантом такого «моделювання» є виділені Ненсі Розенблум такі різновиди громадянського суспільства як «демократичне», «посередницьке» та «виборче громадянське суспільство» [22].

«Демократичне громадянське суспільство» вирізняється насамперед тим, що його суб'єкти наголошують на політичній участі та потенційній опозиційності громадських об'єднань до владних структур (функція противаги). Головною справою громадянських об'єднань тут є прищеплення громадянам почуття політичної дієспроможності, здатності до розгляду політичних питань, а також схильності розглядати їх в ім'я загального добра. Для цієї цілі, вони повинні внутрішньо бути ліберально-демократичними «міні-республіками», орієнтованими на публічні арени обговорення і здійснення політики.

«Посередницьке громадянське суспільство» розглядається як агент формування таких чеснот, як вихованість, «соціабельність», здатність до солідарного вирішення проблем. Воно націлює громадян на соціальні зв'язки, принципи громадянськості, відкритості, товариськості та відповідальності – якості, які утримують плюралістичну ліберальну демократію разом (як це описано у Токвіля). У посередницькому громадянському суспільстві від вторинних асоціацій не очікують формування політичних достоїнств, і соціальне співробітництво зовсім не

обов'язково має трансформуватись у політичне представництво.

«Виборче громадянське суспільство» докладає зусиль до підвищення економічної ефективності і загального добробуту. Це поки що нова тенденція в розумінні його функцій, але саме вона, на думку автора, найбільше відповідає умовам сучасності. Пропонуючи цю модель як найперспективнішу, Н. Розенблюм покликається на Гегеля, котрий писав про суперечливість та обмеженість морального впливу громадянського суспільства, в якому переважають егоїстичні інтереси, вузько групова прив'язаність, бідність – риси, що й сьогодні загрожують єдності громадянського суспільства і вимагають різноманітних виправлень [22].

Формулюють своє розуміння громадянського суспільства і російські та вітчизняні вчені – К.Гаджиев, А.Мігранян, В.Ступішин, Ю.Васильчук, І.Кравченко та інші. Так, за К.Гаджиевим, громадянське суспільство можна визначити, як «систему забезпечення життєдіяльності соціальної, соціокультурної і духовної сфер, їх відтворення і передачі від одного покоління до іншого, систему самостійних та незалежних від держави суспільних інститутів, що покликані забезпечити умови для самореалізації окремих індивідів та колективів, реалізації приватних інтересів, чи індивідуальних, чи колективних» [2, 80].

Усі ці визначення достатньо абстрактні, як абстрактними є уявлення про структуру суспільної системи, її поділ на самостійні сфери суспільного життя – політичну, економічну, соціальну, духовну, сімейну. Вони відрізняються між собою в залежності від того, яким видом суспільної діяльності люди зайняті в кожній із них, які ролі вони виконують, які зобов'язання беруть на себе, які цінності сповідують. Кожній сфері притаманні свої інститути, культура, відносини (форми взаємодії). Найбільш наближеною до громадянського суспільства (а в деяких аспектах – тотожною йому) є соціальна сфера, яка зовсім не зводиться, як у нас іноді думають, до розподілу благ та формування життєвих можливостей. Соціальна сфера, насамперед, є сферою

інституціоналізованого спілкування, створення стійких і тимчасових об'єднань і їх використання для індивідуального й колективного саморозвитку. Добровільні громадські об'єднання: економічні, культурно-мистецькі, освітні, благодійні, а також рухи й політичні партії (особливо – на низовому рівні або на початкових стадіях своєї діяльності), незалежні засоби масової інформації, усі інші осередки формування громадської думки, суспільної ініціативи й народного волевиявлення є інститутами громадянського суспільства.

Однією з головних умов забезпечення соціально-політичної стабільності є належний розвиток громадянського суспільства. Саме тому згідно із Законом України «Про основи національної безпеки України» створення громадянського суспільства віднесено до пріоритетних національних інтересів. Це означає, що розв'язання проблеми інтенсифікації процесів його становлення як одного із ключових чинників забезпечення суспільно-політичної стабільності є досить актуальним завданням, на що звертає увагу чимало дослідників.

Так, Н.Р.Нижник та Г.П.Ситник зазначають, що глибинні зміни у відносинах власності, системі ідеологічних та політичних координат розвитку українського суспільства, соціально-статусні зміни впливають на фундаментальні критерії та установки соціального самовизначення людей. Внаслідок цього в сучасних умовах реформування суспільно-політичних та економічних відносин тій чи іншій людині досить важко побачити контури майбутнього, знайти своє місце та з'ясувати власне призначення, віднайти оптимальні засоби для розв'язання конфліктних ситуацій, визначити шляхи саморозвитку та забезпечення власної безпеки [7].

Як відомо, під поняттям громадянське суспільство розуміється сукупність існуючих у суспільстві неполітичних відносин. Ця сукупність включає в себе господарські, соціальні, культурні, духовні, сімейно-побутові відносини і інститути, а також положення, роль, права і обов'язки особи в системі суспільних зв'язків та інститутів. Це сторона життєдіяльності

суспільства та окремих індивідів, яка перебуває поза сферою директивного регулювання з боку держави, хоча без підтримки з боку держави інститути громадянського суспільства постати не можуть (державна принаймні має створити належне правове поле для створення, розвитку та функціонування вказаних інститутів).

Суб'єктом і базисом демократичної держави та її ідеології є громадянське суспільство. Тому за його відсутності демократичний устрій дослідники цілком обґрунтовано характеризують як квазідемократичний [16]. Тому формування громадянського суспільства можна розглядати як одну з передумов забезпечення соціально-політичної стабільності, а отже і національної безпеки України. Проте практична реалізація цього завдання перебуває не на належному рівні.

Найбільш актуальні проблемні питання формування громадянського суспільства можна умовно поділити на дві групи: неухильне забезпечення прав і свобод людини та вдосконалення механізмів формування і функціонування вказаного суспільства.

Загальновідомо, що як окремі індивіди, так і окремі соціальні верстви населення завжди відрізняються за своїми інтересами, що, зокрема, переконливо показано в роботі Г.П.Ситника [15]. Тому перед органами державного управління завжди постає досить складна проблема – як задовольнити інтереси тих чи інших соціальних прошарків населення, інтереси яких принципово не збігаються? Її практичне розв'язання традиційного вирішується шляхом підтримки політичною елітою, яка перебуває при владі, тієї сторони (соціального прошарку), яка найближча для неї в силу політичних, ідеологічних, економічних чи інших причин. У такому випадку органи державної влади, використовуючи наявні сили, засоби, ресурси намагаються подавити намагання іншого соціального прошарку відстояти свої інтереси.

З огляду на сказане варто погодитися з тими, хто стверджує [19], що проблема розбіжності інтересів окремих соціальних прошарків населення може бути кардинально розв'язана єдиним способом – поступовим підвищенням загальної соціальної

однорідності суспільства, оскільки у такому випадку:

- ймовірність виникнення проблемних ситуацій між структурними складовими вказаного суспільства, викликаних діаметрально протилежними інтересами, буде фактично виключена;

- стирання принципових відмінностей в інтересах окремих соціальних прошарків суспільства призводить до їх поступової інтеграції;

- держава, задовольняючи інтереси все більш інтегрованих у своїх потребах прогресивного розвитку соціальних верств суспільства, усе більшою мірою може задовольняти інтереси все більшої кількості своїх громадян, тобто наблизитися до мети, заради якої вона (держава) фактично створюється та існує.

При цьому принциповим є те, що підвищення соціальної однорідності суспільства має здійснюватися з урахуванням прав і свобод людини, внаслідок чого в остаточному підсумку кінцевою метою буде все більш повна реалізація вказаних прав і свобод, що можливо в умовах правової держави з розвиненими, а отже, і дієздатними інститутами громадянського суспільства.

Разом з тим формування основ громадянського суспільства має базуватися на численному середньому класі, незважаючи на те, що створення його в Україні стикається зі значними об'єктивними та суб'єктивними труднощами, подолання яких потребує фундаментальних наукових досліджень та розробки на їх основі відповідних організаційно-правових, соціально-економічних та управлінських механізмів.

Такі феномени, що характерні для сучасних розвинених демократичних країн, як: середній клас, громадянське суспільство і правова держава формуються одночасно і являють собою лише різні форми репрезентації одного і того самого процесу, суть якого відображає трансформацію тоталітарної держави в демократичну. Саме тому деякі дослідники стверджують, що «... формирование среднего класса, гражданского общества и правового государства – это тесно взаимосвязанный процесс социальной трансформации,

основанной на множестве объективных и субъективных предпосылок, который не является произвольным процессом ...» [19, 453].

Загалом, аналіз літературних джерел дозволяє дійти висновку, що серед найбільш важливих напрямів подальшого формування громадянського суспільства в Україні, слід виділити:

- подальше реформування політичної системи;
- реформування державної служби;
- дослідження політико-правових та економічних аспектів взаємодії органів державної влади та інститутів громадянського суспільства і втілення їх результатів у практику державотворення;

- вивчення методологічних основ формування політичної нації та втілення їх результатів у практичну діяльність органів державної влади;

- встановлення закономірностей формування громадянського суспільства з урахування культурно-історичних та соціально-економічних особливостей розвитку українського суспільства;

- обґрунтування системи індикаторів (показників), які б дозволяли здійснювати моніторинг процесу формування та функціонування громадянського суспільства і на його основі розробляти практичні рекомендації щодо підвищення його ефективності;

- комплексне дослідження впливу процесів глобалізації на формування інститутів громадянського суспільства в Україні та його врахування у практичній діяльності органів державного управління.

На особливості розвитку громадянського суспільства в Україні, на нашу думку, впливають наступні чинники.

1. Специфіка виникнення інститутів громадянського суспільства в умовах навздогінної моделі розвитку, коли визначальну роль в усіх сферах суспільного прогресу роль відіграє духовно-інтелектуальна еліта — інтелігенція, яка прагне «підтягнути» свій народ до здобутків світової цивілізації і заради цього звертається до народних коренів в аспекті мови та

культури.

2. Особливість формування внутрішніх суспільних зв'язків, «політизації» та руху до державності етнічної нації, що розвивається в умовах залежності. Цей аспект єднає Україну з державами Центрально-Східної Європи. З одного боку, громадянське суспільство і нація класичного західного зразка тут не могли сформуватися через відсталість (з усіма її атрибутами аж до низького рівня комунікацій) і інакшу історичну традицію; з іншого боку — відокремлене від держави суспільство мусило розвиватися, бо цього вимагав стан етносу (рівень його зрілості), який прагнув і шукав шляхів для окремого спочатку соціального, а потім і політичного існування; причому процес його усамостійнення йшов знизу догори.

Враховуючи ці особливості формування і розвитку громадянського суспільства України в минулому та його сучасний стан, можемо зробити висновок, що з одного боку у нас є підстави для розвитку народних форм громадської організації та ініціативи. На жаль, вони «загнані» вглиб суспільної свідомості тривалим пануванням тоталітаризму. З іншого ж боку, велика відповідальність покладається на еліту, інтелігенцію, яка продовжує відігравати ключову роль у формуванні громадянського суспільства в усіх пост-комуністичних країнах. Тільки ця верства в наших умовах здатна вплинути на вибір такої політики і такої поведінки суб'єктів громадсько-політичного життя, які б забезпечили відновлення і розвиток зруйнованих тоталітаризмом складних і багатосторонніх громадянських зв'язків; нормальних, збалансованих стосунків суспільства з державою; виконання громадянським суспільством притаманних йому суспільних функцій. Саме її зусиллями може бути відновлена українська політична традиція, яка в багатьох відношеннях є сприятливою для розвитку громадянського суспільства.

3. Як і інші складові суспільного сектору, громадянське суспільство може ефективно позиціонувати себе лише при наявності якісної нормативно-правової бази. Незважаючи на

недостатню розвинутість суспільно-добровільного сектору в нашій країні, його діяльність регулює велика кількість законодавчих і нормативно-правових актів, зокрема: Конституція України [5], Закони України «Про об'єднання громадян» [11], «Про благодійництво та благодійні організації» [9], «Про політичні партії в Україні» [13], «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» [14], «Про молодіжні та дитячі організації» [10], «Про органи самоорганізації населення» [12] тощо.

Детальний аналіз вищезгаданих законодавчих і нормативно-правових актів дає підстави стверджувати, що на даний час вони не відповідають потребам ефективної діяльності громадянського суспільства. В контексті євроінтеграційних прагнень України подальший розвиток інститутів громадянського суспільства повинен стимулюватися насамперед вдосконаленням чинної нормативно-правової бази шляхом приведення її у відповідність до європейських стандартів.

Громадянське суспільство – поняття, символічне поле, розгалуження соціальних інститутів, практик та цінностей, яке охоплює комплекс основних соціетальних характеристик та параметрів суспільної життєдіяльності, яка відокремлена від держави і є само-організованою. Це – комплексний соціокультурний та суспільно-політичний феномен, який включає в себе наявність та розвиненість:

1) соціальних інститутів (незалежні медіа; громадська думка; добровільні асоціації та об'єднання громадян; благодійні фонди і організації; принцип верховенства права, реалізований в рівності громадян перед законом та в реальному доступі громадян до правової справедливості; структурована та інституалізована політична опозиція; системи зовнішнього громадського контролю за владою на всіх рівнях, включаючи незалежний прокурорський нагляд, парламентські комісії, парламентські та громадські аудиторсько-контрольні комісії; правозахисні організації);

2) соціальних практик (суспільна активність громадян, що не

обмежується участю у виборах; громадські рухи; ініціативні групи; громадянська залученість до добровільних суспільних, почасти неформалізованих та «віртуальних» (наприклад, через інтернет-лист) об'єднань; поінформованість – знання місцевих та загальнонаціональних новин; правова культура та вміння застосовувати правозахисну та судову систему; діяльність незалежних правозахисних недержавних організацій; лобіювання суспільно-значимих ініціатив; надання соціальних послуг населенню);

3) суспільних цінностей та чеснот (плюралізм, толерантність, довіра до співвітчизників та суспільних інститутів, здатність до компромісів без втрати гідності, самоповага, ввічливість, громадська солідарність та взаємодопомога).

Висновки. Таким чином, громадянське суспільство — це та підсистема соціальної сфери суспільного життя, в якій не тільки існує певна кількість (мережа) добровільних асоціацій, але й домінують громадянські цінності та спілкування на засадах довіри і солідарності. Інституціалізоване громадянське суспільство – це розгалужена, багатоаспектна мережа різноманітних форм асоціативного життя, волевиявлення й формування громадської думки, забезпечених певною інфраструктурою й автономних стосовно держави. Йому притаманні такі риси: наявність публічного простору, засобів і центрів комунікації, наслідком чого є формування громадської сфери і громадської думки; організоване громадянське (публічне) життя вільних і рівних індивідів, чиї права захищені конституцією та законами; незалежні від держави, добровільні асоціації, автономність яких є усвідомленою на індивідуальному і колективному рівні; зорієнтована на громадські інтереси та публічну політику діяльність, наслідком якої є кооперація та солідарність між людьми, спілкування на засадах взаємної довіри і співробітництва.

Громадянське суспільство виступає як цілісний соціальний феномен, система соціальних інститутів, практик і цінностей. Особливого значення набуває діяльність інститутів

громадянського суспільства в соціальній сфері, особливо в наданні соціальних послуг населенню, соціальній роботі в громаді.

ПЕРЕЛІК ПОСИЛАНЬ

1. АлександерДж. (1998). После неофункционализма: Деятельность, культура и гражданскоеобщество. Социология на пороге XXI. М.: Интеллект, С. 231-249.

2. Гаджиев К.С. (1995). Политическая наука. М.: Международныеотношения, 398 с.

3. Геллнер Э. (1995). Условия свободы. Гражданское общество и его исторические суперники. М.: AdMarginem, 224 с.

4. Колодій А.Ф. (2001). Проблеми і перспективи розвитку громадянського суспільства в сучасній Україні. Розвиток демократії в Україні: Метеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 29 вересня – 1 жовтня 2000 р.). К. : Центр Освітніх Ініціатив, 2001.

5. Конституція України (2008). Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року із змінами, внесеними згідно із Законом № 2222-IV від 8.12.2004. Харків : ФОЛІО, 2008.

6. Микешин М.И. (2005). Социальная философия шотландского Просвещения. СПб.: Санкт-Петербургский Центр историидей, 165 с.

7. Нижник Н.Р., Ситник Г.П. (2001). Безпека людини в умовах громадянського суспільства. Формування громадянського суспільства в Україні: стан, проблеми, перспективи.: К.: Вид–во УАДУ, С. 138–166.

8. Пейн М. (1997). Сообщество как основа социальной политики й социального действия. Взаимосвязь социальной работы и социальной политики. М.: Аспект Пресе, С. 44-50.

9. Про благодійництво (1997) та благодійні організації: за станом на 16.09.1997 року № 531/97-ВР. Відомості Верховної Ради України, № 46, С. 292.

10. Про молодіжні та дитячі організації (1999): за станом на

01.12.1998 р. № 218-XIV. Відомості Верховної Ради України, № 1, С. 2.

11. Про об'єднання громадян (1992) : за станом на 16. 06. 1992 р. № 2460-XII. Відомості Верховної Ради України, № 34, 504.

12. Про органи самоорганізації населення (2001): за станом на 11.07.2001 р. Відомості Верховної Ради України, № 48, С. 254.

13. Про політичні партії в Україні (2001): за станом на 05.04.2001 р. № 2365-III. Відомості Верховної Ради України, № 23., С. 118.

14. Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності (1999): за станом на 13. 12. 2001 року № 2886-III. Відомості Верховної Ради України, № 45, С. 397.

15. Ситник Г.П. (2004). Державне управління національною безпекою України: Монографія. К.: Вид-во НАДУ, 408 с.

16. Скрипнюк О.В. (2000). Соціальна, правова держава в Україні. К.: Вид-во КНУ ім. Т.Г.Шевченка, 598 с.

17. Уолцер М. (2003). Про толерантність. Харків: Видавнича група «РА-Каравела», 148 с.

18. Хабермас Ю. (2005). Политические работы. М.: Праксис, 368 с.

19. Лановенко О.П. (2004). XXI век: мир между прошлым и будущим. Культура как системообразующий фактор международной и национальной безопасности. К.: СтилоС, 572 с.

20. Щедрова Г.П. (1994). Громадянське суспільство, правова держава і політична свідомість громадян. К.: ВПОЛ, 112 с.

21. Якоб М.М. Т. Гоббс та Дж. (2003). Локк як фундатори принципів соціально-правової держави. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. К., Вип. 50, С. 87-94.

22. Rosenblum N.L. (1994). Democratic Character and Community: The Logic of Congruence. Journal of Political Philosophy, №2, С. 67-97.

НОВАК Т.О., ПОПОВИЧ В.М.
**СОЦІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ СТИЛЮ ЖИТТЯ
СУЧАСНОЇ МОЛОДІ (НА ПРИКЛАДІ ЗАПОРІЗЬКОГО
РЕГІОНУ)**

Анотація

Сучасна українська дійсність характеризується станом невизначеності не тільки в сфері соціального життя, але й також в духовних, життєвих орієнтирах людини, в її пошуках сенсу життя. Молодь як найбільш чутлива до стану екзистенційної невизначеності виступає тією соціальною групою, яка буде носієм соціокультурного і духовного потенціалу українського суспільства, відтворювачем традиційних соціальних практик і моделей поведінки і агентом конструювання нових ціннісно-нормативних структур інституційних практик.

Серед форм соціальної взаємодії особливе місце належить стилю життя як посереднику між соціальним світом та соціальним суб'єктом. Стиль життя молоді людини, який втілює в собі єдність світосприйняття, мотивів і вчинків, може стати варіантом цілісної характеристики нового соціального суб'єкта. Стилежиттєвий підхід дає унікальну інформацію про стан свідомості та поведінки молоді, про специфіку її життєвих виборів тощо. Вивчення реальних проявів стилю життя дозволить розкрити динаміку змін нормативно-ціннісного простору молоді як соціально-демографічної групи, описати й спрогнозувати типові моделі поведінки.

Мета дослідження – виокремити особливості і типи стилю життя сучасної української молоді в умовах транзитивного українського суспільства на регіональному рівні. Методи дослідження. Методологічну основу статті становлять загальнонаукові методи пізнання соціальних явищ і процесів та соціологічні методи отримання емпіричних даних.

Ключові слова: МОЛОДЬ, ЯКІСТЬ ЖИТТЯ, ЦІННОСТІ, МОРАЛЬНІ ЧИННИКИ, СЕНС ЖИТТЯ.

Abstract

Modern Ukrainian reality is characterized by a state of uncertainty not only in the sphere of social life, but also in the spiritual, life orientations of a person, in his search for the meaning of life. The youth, as the most sensitive to the state of existential uncertainty, acts as a social group that will be the bearer of the socio-cultural and spiritual potential of Ukrainian society, the reproducer of traditional social practices and behaviors, and the agent of constructing new value-normative structures of institutional practices.

Among the forms of social interaction, a special place belongs to the life style as an intermediary between the social world and the social subject. The lifestyle of a young person, embodying the unity of worldview, motives and actions, can become a variant of a holistic description of a new social subject. The lifestyle approach provides unique information about the state of consciousness and young people behavior, the specifics of their life choices, etc. The study of real manifestations of lifestyle will reveal the dynamics of changes in the normative-value space of young people as a socio-demographic group, outline and predict the usual patterns of behavior.

The purpose of the study is to highlight the features and types of modern Ukrainian youth's lifestyles in a transitive society at the regional level. **The research methods.** The article's methodological base consists of general scientific methods of social phenomena and actions cognition and sociological methods of obtaining empirical data.

Keywords: YOUTH, QUALITY OF LIFE, VALUES, MORAL FACTORS, LIFE MEANING.

Виклад основного матеріалу. Концепція «стиль життя» має тривалу історію в соціальній науці за кордоном, однак визначення поняття «стиль життя» доволі різноманітні. Понад те, у багатьох працях, де йдеться про стиль життя, вжито різні терміни для позначення самого поняття. Тривалий час поняття «стиль життя» вживали в тісному зв'язку із поняттям «спосіб життя». Коли і хто вперше використав термін «стиль життя» –

однозначно не відомо, але вже понад 200 років тому французький натураліст і письменник Георг Луї де Буфон наголошував, що «стиль – це сама людина», а на 150 років раніше англійський філософ Р.Бертон констатував: «Правильно те, що наш стиль видає нас». Але, як слушно зазначає А.Адлер, донедавна термін «стиль життя» використовували переважно поети, які, своєю чергою, мали показувати індивідуальне життя, діяльність і смерть як єдине ціле в тісному зв'язку з метою життя даного індивіда» [1, с.59].

У західній соціології можна виділити три етапи у вивченні стилю життя, що відрізняються змістовно та інституційно.

Перший, класичний етап розвитку категорії «стиль життя» пов'язаний з іменами К.Маркса, М.Вебера, Т.Парсонса, Ю.Габермаса, Т.Веблена і Р.Зіммеля. Так, у наукових працях К.Маркса, спосіб життя трактується як спосіб життєдіяльності особистості, соціальних груп і суспільства загалом, що відбувається в конкретно-історичній системі суспільних відносин і відповідно до норм і цінностей, які відображають ці відносини. На арені історії людина діє як частина цілого – конкретної суспільної системи, нації, народності, як член певної соціальної групи – класу, партії, організації. Тому індивід як такий завжди існує як реальна історична людина. «Індивідуальність, – писав К.Маркс, – це така форма буття, в якій у специфічному вигляді визначається загальна природа людини» [3, с.156]. Спосіб життя за такого підходу виступає як відображення індивідуального в соціальному. Отже, можна вважати, що К.Маркс розумів стиль життя як характеристику того, як індивід організовує й здійснює властивими йому засобами своє життя, цілісну систему сталих рис життєдіяльності, що формується на основі індивідуальних потреб і здібностей і виявляється в процесі реалізації життєвих цілей і планів особистості. До того ж, слід відзначити, що в марксистській соціології стиль життя відображає особливості життєдіяльності людини в конкретній історико-економічній формації і передбачає поділ стилежиттєвих орієнтацій за класовим принципом.

Аналізуючи концептуальні підходи М.Вебера до соціології як до науки про соціальну дію, слід зазначити, що він звертав головну увагу на той об'єктивний сенс, який окремі актори додають своїм діям в їх взаємних орієнтаціях в рамках

конкретних соціально-історичних контекстів. М.Вебер вважав, що поведінка, позбавлена такого суб'єктивного значення, виявляється за межами сфери інтересів соціології. М.Вебер виділяв чотири основних типи соціальних дій: 1) цілераціональна, в якій має місце відповідність цілей і засобів дії; 2) ціннісно-раціональна, в якій дія здійснюється заради якоїсь цінності; 3) афективна, що базується на емоційних реакціях людей; 4) традиційна, що відбувається відповідно до традицій і звичаїв [4, с.31]. Саме соціальна дія, її спрямованість і смислова наповненість визначає стиль життя окремих класів, соціальних груп та спільнот і індивідів як носіїв суспільних функцій. М.Вебер використовує термін «стиль життя» при розробці теорії стратифікації суспільства, заснованої на трьох показниках: власності, владі і престижі. Стиль життя відображає, на його думку, особливості субкультури статусних груп, що виявляються в наборі рис, принципів, навиках поведінки. Стиль життя, що реалізовується в соціальних практиках, виступає, таким чином, в ролі інструменту, що приписує індивіду соціальний статус, що позначає його причетність до групи [2, с.146-156]. Згідно його концепцією статусні групи стратифіковані саме за особистим принципом споживання благ, вираженим у способі життя, на відміну від класів, стратифікованих за рівнем економічного становища. «При цьому статусна ситуація визначається соціальною оцінкою пошани, – зазначає вчений, – і перебуває у сфері розподілу престижу, а статусний престиж передусім виявляється в тому, що від усіх, хто претендує належати до певного кола осіб, очікується особливий спосіб і стиль життя» [2, с.150]. Роль стилю життя у статусному престижі полягає у формування певних символів, що мають демонструвати себе в будь-які способи, щоб досягти повної стилізації життя, яка створює статусну групу і зберігає її. Отже, стосовно статусної групи певний стиль життя виступає як: 1) системотвірне начало; 2) символ належності до неї і ідентифікації; 3) елемент, що забезпечує її стабільність упродовж певного часу; 4) чинник виокремлення від інших груп. Стосовно безлічі індивідуальних практик стиль життя виступає тим загальним і повторюваним, що дає підстави віднести конкретного агента до конкретної соціальної групи.

Для дослідження особливостей стилю життя сучасної

української молоді (на прикладі християнських конфесій) було проведено соціологічне опитування серед української молоді Запорізької області.

Об'єкт дослідження: молодь від 16 до 35 років, яка мешкає в Запорізькій області.

Предмет дослідження – структурні і змістові особливості життєвого стилю сучасної української молоді.

Мета дослідження – виявлення структурних і змістових особливостей життєвого стилю сучасної української молоді в умовах транзитивного українського суспільства в контексті регіону.

Завдання дослідження:

1) виявити особливості соціальної ідентичності сучасної молоді як показника стилю життя;

2) визначити структуру ціннісної свідомості сучасної молоді;

3) проаналізувати особливості структурування вільного часу молодих людей;

4) виокремити фактори формування стилю життя української молоді в контексті транзитивного українського суспільства.

Результати дослідження представляють соціологічний аналіз особливостей життєвого стилю української молоді через його структурні складові. В таблиці 1 представлено операціональні поняття та емпіричні індикатори соціологічного дослідження. Для реалізації поставленої мети було розроблено анкету соціологічного опитування. Опитування проведено в лютому-квітні 2021 року.

Таблиця 1

Операціональні поняття (параметри) та емпіричні індикатори дослідження

Поняття (параметри)	Індикатор	Тип шкали	Методи
Особливості соціальної ідентичності	Ідентифікаційні стратегії молоді	Рангова	Анкетування
	Ідеальний (архетипічний) образ ідентифікації	Номінальна	Анкетування

Структура ціннісної свідомості	Ієрархія термінальних та інструментальних цінностей	Номінальна	Анкетування Методика М.Рокича
Структура вільного часу	Змістові особливості структурування вільного часу Структура інтересів і потреб молоді	Номінальна	Анкетування Контент-аналіз
Соціальні установки молоді	Особливості «успішної» людини в українському суспільстві	Рангова	Анкетування
Фактори формування стилю життя	Провідні чинники формування стилю життя молоді	Рангова	Анкетування
Соціально-демографічні показники	Стать, вік, вид занять, місце проживання	Номінальна	Анкетування

Характеристика вибірки соціологічного опитування (n=500). В опитуванні прийняли участь 500 молодих людей віком від 16 до 35 років Запорізької області. Вибірку складають: 1) чоловіки – 50%; жінки -50 %; 2) молодь віком 16-19 років – 20%, 20-25 років – 40%, 26-35 років – 40%. За видом занять респонденти розподілилися наступним чином: 15% - учень середньої школи, ПТУ – 5%; студент ВНЗ – 30%; працююча молодь – 30%; безробітні – 5%; домогосподарки – 15%.

Особливості соціальної ідентичності. Ідентифікаційні стратегії молоді представлено на рис. 1.

Більшість ідентифікаційних стратегій мають середні показники (відповіді «інколи»), але слід зазначити перевагу

соціальної ідентичності, що характеризує модерне суспільство – родина, вікова група, професія. Серед значимих соціетальних ідентифікацій можна виділити: національність, єдність поглядів (світоглядних, релігійних, політичних тощо), деякі поведінкові стратегії – ті, хто сам робить свою долю. Цікаво, що ідентифікація з європейськими цінностями має досить невеликий показник – 10% цілком ототожнюють себе з європейцями, третина (34,5%) – в загальні ніколи. За віковими групами істотних статистичних відмінностей не багато, слід відзначити, що у молоді більш виражена тенденція формування соціетальної ідентичності: ідентифікація за досягненнями (ті, хто сам робить свою долю, хто досяг успіху), поглядами, національністю (особливо в аспекті європейської ментальності). В цілому, можна казати про домінування соціальних ідентифікаційних практик і стратегій в сучасному перехідному українському суспільстві на фоні тренду формування соціетальної ідентичності серед молодого покоління.

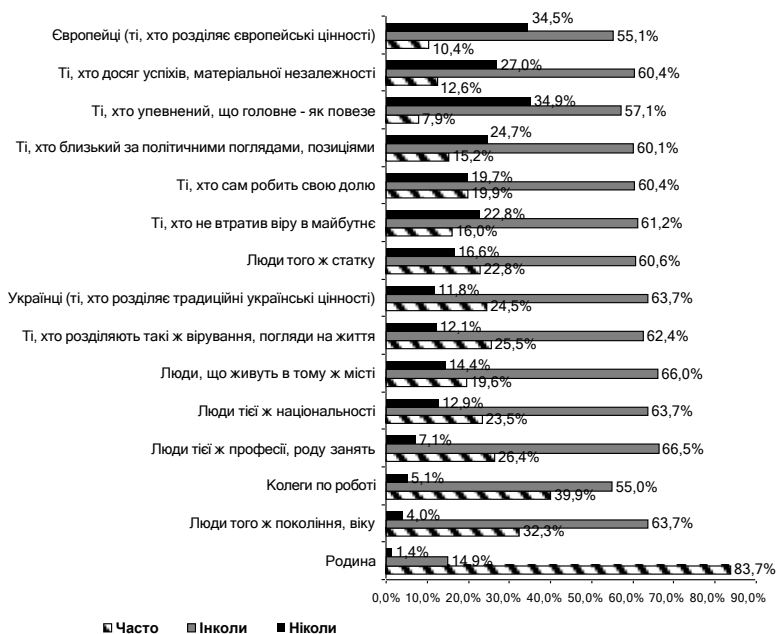

Рис. 1. Особливості соціальної і соціетальної ідентичності сучасної молоді

Для аналізу архетипічної структури організаційної культури нами було виділено десять особистісних архетипів, які характеризують образ «ідеального» керівника організації: 1) новатор – архетип винахідника, творця ідей, планів тощо; 2) творець – як втілювач нових ідей, задумів в реальній дійсності; 3) ватажок – особистість, що може повести за собою інших, наділена авторитетом, повагою і силою; 4) борець – особистість, здатна зламати старий порядок; 5) захисник – образ «справедливого воїна», що відстоює усталений порядок речей; 6) годувальник – символізує добробут; 7) оригінал – образ, який втілює смисли «вигаданого, незвичного, фантастичного, невідомого і неможливого» (як прототип «Іван – дурень»); 8) помічник – образ «доброго, мудрого мага», що допомагає в складних ситуаціях; 9) бунтар – революційний та анархічний образ; 10) миротворець – посередник між сторонами конфлікту.

Респондентам було запропоновано відповісти на питання: «Якщо представити ідеальний образ Вашої особистості в майбутньому, то яким характеристикам, на Ваш погляд, він повинен відповідати (можна вибрати 3 найбільш важливих)?». Результати дослідження представлено на рис. 2.

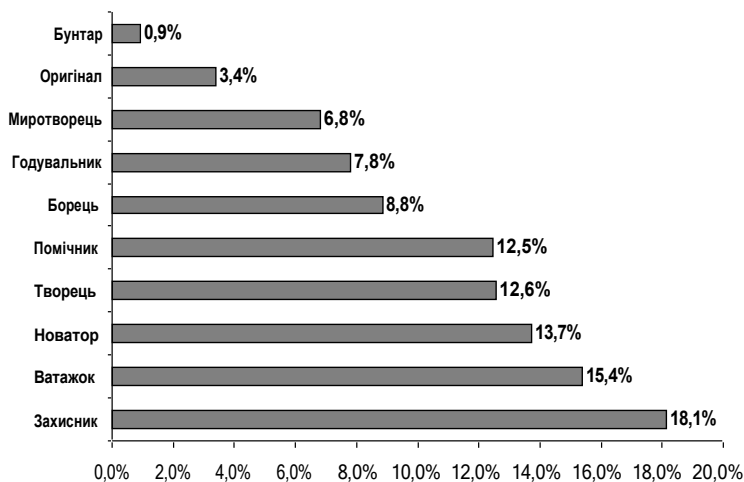

Рис.

2 – Ідеальний (архетипічний) образ ідентифікації сучасної молоді в цілому по вибірці (можна було обрати декілька варіантів)
Структура архетипічного образу в груповій свідомості

молоді представлена наступними особистісними архетипами: захисник, ватажок, новатор, творець і помічник. Домінуючим структурним елементом виступає архетип захисника, що в поєднанні з архетипом ватажка відповідає уявленням про лідера в українській культурі. До того ж це вказує на ідеологічний імператив патерналізму в суспільно-владних відносинах – лідер бере на себе зобов'язання захищати і вести за собою людей за умови повного підпорядкування владі. Історично такий структурний функціонал проявився в період козацької доби, коли тип соціального управління поєднувався із демократичним волевиявленням народу і харизматичністю лідера (гетьмана, отамана), а також в радянський період, коли держава уособлювала в собі всі соціозахисні функції, що відтворювало особисту і групову персоніфікованість суб'єкта управління. Як протилежність захиснику і ватажку виступає архетип бунтаря (що в аналітичній психології К.Г.Юнга є тіннювою стороною архетипу), який активізується, коли лідер не виконує свої функції. Важливе місце в структурі архетипічного образу займає креативний функціонал – архетипи новатора і творця, що в підсумку на семантичному рівні визначає лідера (керівника, управлінця, політика, суспільного діяча) як «особистість, що здатна захистити і повести за собою, створити умови для прогресивного розвитку, втілюючи нові ідеї і перетворюючи соціальну дійсність».

Ієрархічна система цінностей сучасної молоді вивчалася за допомогою «Методики дослідження ціннісних орієнтацій» М.Рокича. Респондентам пропонувалося вибрати з двох списків цінностей (окремо для термінальних і інструментальних цінностей) десять найбільш важливих для них. Ієрархія термінальних та інструментальних цінностей молоді (в відсотках і рангах) представлена в таблицях 2 і 3.

Для аналізу було застосовано типологію цінностей за їх місцем в статусно-ієрархічній структурі ціннісної свідомості, яка була запропонована М.Лапіним для дослідження цінностей російського населення. Він визначив чотири статусно-ієрархічні групи цінностей: 1) цінності вищого статусу, ядро ціннісної структури (схвалюють більше 60% респондентів); 2) цінності середнього статусу, структурний резерв (40-60%); 3) цінності нижче середнього статусу (30-40%); 4) цінності нижчого статусу

(менше 30%).

Головний рівень ціннісної структури - ядро цінностей, що поділяються більшістю членів суспільства, - не менше 60% опитаних. Вони номінально нейтральні до типу суспільства - родина, порядок, спілкування. Цінності ядра досить стабільні. Трансформація ціннісного ядра призводить до такого кризового явища в суспільстві як зростання рівня соціальної аномії. Н.Паніна визначає аномію як стан соціальної організації, який характерний для кожного перехідного суспільства, що в виключних історичних обставинах досягає глобальних суспільних масштабів, коли усе суспільство усвідомлено відмовляється від основних ідеологічних принципів своєї організації і, яке ще не має нової, цілісної ціннісно-нормативної системи.

Далі виділяється інтегруючий структурний резерв, що, на думку автора, включає цінності соціокультурного типу суспільства – традиційного або ліберального. У ліберальному суспільстві – це свобода, незалежність, ініціативність; у традиційному, навпроти, – це традиції, общинність (колективізм), самопожертва. Третій рівень – опонуючий диференціал, що включає цінності, які протистоять цінностям інтегруючого резерву. Четвертий рівень - конфліктогенна периферія. М.Лапін вважає, що вона пов'язана із властнорегулюючою функцією суспільства, і в специфічній євразійській ментальності представлена двома конфлікуючими цінностями - владою і вільністю. Влада мислиться не як відповідальність за суспільні справи, а як здатність підкоряти інших своїй волі. Вільність же тяжіє до вседозволеності і, стало бути, відрізняється від волі, що припускає самообмеження, соціальну відповідальність.

Таблиця 2

Ієрархічна система термінальних цінностей

Ранг	Список термінальних цінностей	%
1.	Здоров'я (фізичне і психічне)	78.32
2.	Наявність гарних і вірних друзів	77.35
3.	Цікава робота	71.84
4.	Любов (кохання)	71.74

5.	Активне діяльне життя (повнота і емоційна насиченість життя)	69.15
6.	Щасливе сімейне життя	64.62
7.	Матеріально забезпечене життя (відсутність матеріальних труднощів)	64.29
8.	Свобода (самостійність, незалежність в думках і діях)	58.68
9.	Впевненість у собі (внутрішня гармонія, свобода від внутрішніх протиріч, сумнівів)	45.74
10.	Суспільне визнання (повага оточення, колективу, товаришів по роботі)	43.04
11.	Розваги (приємне, необтяжливе проведення часу, відсутність обов'язків)	42.07
12.	Життєва мудрість (зрілість думок, яка досягається життєвим досвідом)	41.10
13.	Розвиток (робота над собою, постійне фізичне і духовне удосконалення)	40.45
14.	Продуктивне життя (максимально повне застосування своїх можливостей, сил і здібностей)	30.96
15.	Пізнання (можливість розширення своєї освіти, загальної культури, інтелектуальний розвиток)	29.77
16.	Краса природи і мистецтва (переживання прекрасного в природі і мистецтві)	22.01
17.	Щастя інших (добробут, розвиток і удосконалення інших людей, всього народу, людства в цілому)	18.66
18.	Творчість (можливість творчої діяльності)	15.10

Таблиця 3

Ієрархічна система інструментальних цінностей молоді

Ранг	Список інструментальних цінностей	%
1.	Життєрадісність (почуття гумору)	71.63
2.	Вихованість (гарні манери)	66.02
3.	Незалежність (здібність діяти самостійно, рішучість)	63.65
4.	Освіченість (широта знань, висока загальна культура)	62.68
5.	Відповідальність (почуття обов'язку, вміння держати слово)	55.88
6.	Чесність (правдивість, щирість)	55.02
7.	Акуратність (охайність), вміння держати в порядку речі, порядок в справах	52.86
8.	Сміливість у відстоюванні своєї думки, своїх поглядів	50.27
9.	Самоконтроль (стриманість, самодисципліна)	47.36
10.	Тверда воля (вміння настояти на своєму, не відступати перед труднощами)	44.01
11.	Широта поглядів (вміння зрозуміти чужу точку зору, поважати інші смаки, звичаї, звички)	42.50
12.	Чуйність (дбайливість)	40.24
13.	Ефективність в справах (працьовитість, продуктивність в роботі)	36.03
14.	Ретельність (дисциплінованість)	35.92
15.	Раціоналізм (вміння логічно мислити, приймати обдумані раціональні рішення)	35.38
16.	Терпимість (до поглядів і думок інших, вміння вибачати іншим їх помилки)	34.63
17.	Високі запити (високі вимоги до життя)	17.80
18.	Непримиренність до недоліків у собі та інших	13.27

До ціннісного ядра в статусно-ієрархічній системі відносяться домінуючі в суспільній свідомості групи цінностей, які інтегрують соціальну спільність в цілісність. Ця група цінностей відбиває найбільш стереотипізовані, узагальнені уявлення про життєвий шлях людини, відношення до життя, себе

та інших людей. За термінальними цінностями це - здоров'я, друзі, робота, любов, активне діяльне життя, родина, матеріально забезпечене життя. Вони відбивають вітальні (фізіологічні) потреби і потреби в приналежності і любові (як потреби в міжособистісних і сімейних стосунках), які розглянуті в концепції мотивації гуманістичного психолога А.Маслоу [4]. До інструментальних цінностей належать життєрадісність, гарні манери (вихованість), незалежність і освіченість (висока загальна культура), що відображають загальну тенденцію гуманітаризації суспільства в цілому. Вони є відбитком традиційного українського етичного менталітету, що поєднує в собі етику поведінки і стосунків з людьми, позитивне емоційне сприйняття дійсності та індивідуальність як здібність самостійно діяти і мислити.

Структурний резерв в системі цінностей знаходиться між домінуванням та опозицією, де найбільш інтенсивно виявляються ціннісні конфлікти між індивідами і соціальними групами. До цієї групи належать такі термінальні цінності, як: свобода, впевненість у собі, суспільне визнання, розваги, життєва мудрість та інструментальні цінності – відповідальність, чесність, акуратність, сміливість і тверда воля, самоконтроль, чуйність і повага до інших. Змістовно ціннісний структурний резерв молоді представляє собою біполярний конструкт, де на одному полюсі виступають соціальні цінності, відбиваючи соціально очікувану і бажану форму поведінки і способу життя (суспільне визнання, життєва мудрість, відповідальність, чуйність і повага до інших), на другому полюсі – індивідуальні цінності, де смисловою категорією є свобода, незалежність і автономія особистості. Для молоді ця група цінностей є найбільш конфліктогенною - з одного боку це пошук своєї індивідуальності, самовираз, в якійсь мірі протест проти суспільних норм і ідеалів, а з іншого подальший процес соціалізації і включення до соціальних спільнот, а тому й прийняття цінностей суспільства. Структурний резерв ієрархії цінностей відображає тенденцію прийняття молоддю вибору смислу свого життя, життєвих принципів і образу існування в соціальній спільноті – тобто процес самовизначення як подолання протиріч між соціальним та індивідуальним.

Опонууючий диференціал включає в себе опозиційні цінності,

які поділяють членів даної спільності на прихильників різних цінностей, а тому провокують найбільш гострі конфлікти в середині самої соціальної групи. Оponуючий диференціал представлений такими термінальними цінностями як розвиток, робота над собою, продуктивне життя (максимально повне застосування своїх можливостей, сил і здібностей), пізнання. Дані цінності пов'язані із процесом самореалізації і самоактуалізації особистості (за А.Маслоу вони відбивають найвищий рівень мотивації особистості [4]) і виражають тенденцію досягнення мети, постійне самовдосконалення. Якщо термінальні цінності цього рівня відображають орієнтацію молоді на індивідуальний, особистісний розвиток, то такі інструментальні цінності, як: ефективність в справах, працьовитість, продуктивність в роботі, дисциплінованість, раціоналізм, терпимість до поглядів і думок інших – орієнтацію на професійні досягнення і реалізацію, необхідні якості для успішної професійної діяльності. В цілому цінності даного рівня – цінності досягнень і цілеспрямованості, особистісної і професійної самореалізації, але агресивне відстоювання цих цінностей може провокувати зростання потенційної конкуренції серед молоді в реалізації свого особистісного потенціалу.

На конфліктогенній периферії знаходяться цінності меншості, які відрізняються від інших членів спільності більшою стабільністю своїх орієнтацій, успадкованих від минулих пластів культури. Нижчий ієрархічний статус представлений термінальними цінностями естетичного переживання життя, альтруїстичного відношення до людей (добробут, розвиток і удосконалення інших людей, всього народу, людства в цілому) і орієнтацією на творчу діяльність та інструментальними цінностями агресивно стійкого морального відношення до життя - високі запити (високі вимоги до життя) і непримиренність до недоліків у собі та інших.

За допомогою коефіцієнта рангової кореляції Спірмена були визначені кореляційні залежності між цінностями юнаків і дівчат. Виявлено досить високу кореляцію за термінальними цінностями ($r=0,876$) та інструментальними цінностями ($r=0,784$), але статистично деякі розбіжності за окремими цінностями досить важливі для розуміння ціннісної спрямованості юнаків і дівчат.

За списком термінальних цінностей для дівчат важливішими

є традиційні сімейні цінності (дівчата – 69%, юнаки – 58%) і любов (дівчата – 78%, юнаки – 62%), юнаки більше зорієнтовані на продуктивне життя і досягнення цілей (юнаки – 35%, дівчата – 28%) та на розваги (юнаки – 47%, дівчата – 38%).

За інструментальними цінностями статистичні розбіжності теж торкнулися деяких цінностей. Дівчата більш цінують життєрадісність (дівчата – 75%, юнаки – 66%), освіченість (дівчата – 67%, юнаки – 56%) і чуйність (дівчата – 44%, юнаки – 34%), для юнаків більш важливими виступають раціоналізм (юнаки – 41%, дівчата – 31%), самоконтроль (юнаки – 54%, дівчата – 42%) і ефективність у справах (юнаки – 41%, дівчата – 32%). Взагалі можна казати, що юнаки більш орієнтовані на досягнення, самореалізацію, розваги і раціональне сприйняття і осмислення світу, а дівчата на емоційне сприйняття світу, традиціоналізм і сімейні цінності.

Підсумовуючи проведений аналіз ієрархічної системи цінностей сучасної молоді, можна казати про її визначену сформовану ціннісну спрямованість. Провідні цінності молоді відображають за А.Маслоу дефіцитарні мотиви, які пов'язані із задоволенням вітальних потреб, потреб в приналежності і любові, відбиваючи стереотипізовані, соціально бажані форми поведінки і відношення до себе, світу, інших людей. Вони виражають традиційний спосіб життя в українській ментальності, заснований на цінностях добробуту родини і любові до себе та інших людей. З іншого боку, домінування матеріалістичних цінностей відображає загальну ціннісну спрямованість суспільства споживання, але це перш за все пов'язано із соціально-економічними умовами життя в українському суспільстві, де реалізація власних можливостей і досягнення матеріальної стабільності є досить важкою ціллю. Таким чином, ці провідні матеріалістично орієнтовані цінності відбивають найбільш актуальні потреби, дефіцит задоволення яких виражається в спрямованості життєдіяльності молоді на досягнення матеріальної і фінансової стабільності, але вони виступають як стереотипні, менш диференційовані в свідомості молоді життєві плани і перспективи. З іншого боку, цінності, які можна віднести до бутєвих мотивів, знаходяться в кінці ієрархії ціннісної спрямованості молоді, але характеризуються досить високою стабільністю. Середину системи цінностей займають цінності, що

відбивають процес самовизначення молоді, як подолання протиріччя між соціальним і індивідуальним, соціалізацією і самоствердженням і процес самореалізації особистості як індивідуальний, особистісний розвиток, з однієї сторони, і орієнтація на професійні досягнення і реалізацію, з другої. Таким чином, ціннісна спрямованість сучасної молоді характеризується орієнтацією на матеріальну і суспільну стабільність, спілкування і сімейні цінності, особистісний розвиток, професійну самореалізацію і творчу діяльність.

Узагальнюючи отримані результати, можна зробити певні висновки щодо семантичної організації ціннісно-сислової сфери сучасної молоді.

1. Образ соціальної дійсності в груповій свідомості молоді виступає як система ціннісних конструктів, за допомогою якої молодь інтерпретує і прогнозує події, явища і поведінку інших людей, формує уявлення про себе та навколишній світ.

2. Семантичний простір термінальних цінностей представлений конструктами, які описують найбільш важливі аспекти життя сучасної молоді. Виявлені категоріальні структури відображають найбільш життєво значимі аспекти буття людини в сучасному інформаційному суспільстві: самореалізацію особистості, спілкування, стиль життєдіяльності, сприйняття соціальної дійсності і спосіб відтворення загальних та індивідуальних смислів. На рівні полюсів конструктів відзначається поляризація за критеріями соціальної або індивідуальної значимості, провідної ролі культурних, соціально обумовлених або автентичних (індивідуально-сислових) факторів. Сприйняття соціальної дійсності для молоді набуває значення в двох аспектах – на рівні матеріальних та гедоністичних критеріїв оцінки і на рівні емоційного та діяльно-спрямованого відношення до життя. За змістом система ціннісних конструктів термінальних цінностей відбиває загальні цінності інформаційного суспільства, що пов'язані із домінуванням внутрішніх мотивів діяльності, значимості вільного часу, творчого самовиразу і самореалізації. Ціннісні конструкти термінальних цінностей переважно відображають домінуючий тип стилю або образу життя, тому загальна поляризація цінностей в груповій свідомості молоді відображає провідні соціокультурні ціннісні системи суспільства. Полярність

термінальних ціннісних конструктів утворюється двома такими ціннісними системами, що впливають на формування стилю життя і загальної ціннісної спрямованості особистості сучасної молоді:

– матеріалістичною, традиційною, де провідними цінностями виступають цінності індустріальної епохи – професіональна самореалізація, досягнення матеріальної та фінансової стабільності і незалежності, добробут, і, цінності традиційного суспільства, які пов'язані з українською і радянською ментальністю – сімейні цінності, товариство і чуйність, повага до інших і суспільне визнання;

– постматеріалістичною, постіндустріальною ціннісною системою, провідними цінностями якої виступають цінності інформаційного суспільства – незалежність, автономія, творчість, свобода, вільний час і дозвілля, пізнання і саморозвиток.

3. Система ціннісних конструктів інструментальних цінностей відображає соціально-психологічні особливості і характеристики взаємодії індивіда із соціальною дійсністю. Це – аспекти етичної поведінки у суспільстві, позицію і функціональний статус суб'єкта в соціальній групі, стиль взаємодії з людьми і соціальними групами, тип ідентифікаційних стратегій особистості і спосіб прийняття рішень.

Поляризація цінностей відбувається за двома основними критеріями. Перший пов'язаний із джерелами впливу на діяльність індивіда - соціально обумовленими факторами, що відображають загальні соціокультурні символічні зразки поведінки та взаємодії з іншими людьми, і індивідуальні чинники, що відповідають індивідуальній системі особистісних смислів, які утворилися як результат поступової інтерпретації індивідом образу об'єктивної дійсності. Ці чинники відображають домінуючий тип соціальної взаємодії індивіда:

– стереотипний, не диференційований у свідомості, що передбачає вже наданий суспільством спосіб інтерпретації та прогнозування подій, явищ або поведінки, який корелює з конформністю, ригідністю в прийнятті рішень, орієнтацією на суспільно бажану етику поведіння;

– індивідуальний, автономний тип, який визначає адаптивний, самодостатній спосіб реагування особистості в соціальних ситуаціях, її лабільність і високу ступінь свободи у

виборі альтернативних рішень.

Другий критерій представлений стильовими характеристиками життєдіяльності індивіда, що визначають спосіб пізнання і осмислення дійсності, характеризують особливості смислової регуляції суб'єкта в процесі взаємодії із світом. Молодь орієнтована на два загальних способи пізнання і осмислення світу, конструювання його образу в свідомості:

– раціональний, прагматичний спосіб пізнання, пов'язаний із домінуванням логічного осмислення дійсності, встановлення закономірностей об'єктивної реальності і їх відтворення в суб'єктивному образі світу через послідовність операційних дій та актів мислення;

– емоційний, оптимістично орієнтований спосіб пізнання, для якого характерна оптимістична спрямованість і відношення до життя, відтворення індивідуальних смислів через емоційне переживання світу.

На рис. 3 представлено особливості структурування вільного часу сучасної молоді. Так, в структурі вільного часу молоді домінують: проведення вільного часу в родинному колі, з друзями, відвідування дискотек і клубів. Значний відсоток займає заняття спортом та інтернет. Отже, основним мотивом структурування вільного часу виступає потреба в спілкуванні.

Рис. 3. Особливості структурування вільного часу сучасної молоді в цілому по вибірці (можна було обрати декілька варіантів)

Таким чином, в структурі вільного часу молоді домінують: проведення вільного часу в родинному колі, з друзями, віртуальне спілкування в соціальних мережах. Значний відсоток займає заняття спортом та практики споживання. Для 13,5% молоді значимими виявилися релігійні практики, 16% - виявляють громадсько-політичну активність. Отже, основними мотивами структурування вільного часу виступає потреба в спілкуванні (як в реальному, так і в віртуальному часі), споживання, активний спосіб життя.

Для виявлення змістових особливостей структури інтересів і

потреб сучасної молоді респондентам було запропоновано завершити речення: «Мені подобаються люди, які цікавляться...». Всього було отримано 426 висловлювань. Контент-аналіз висловлювань дозволив виділити 9 смислових категорій (рис. 3.4).

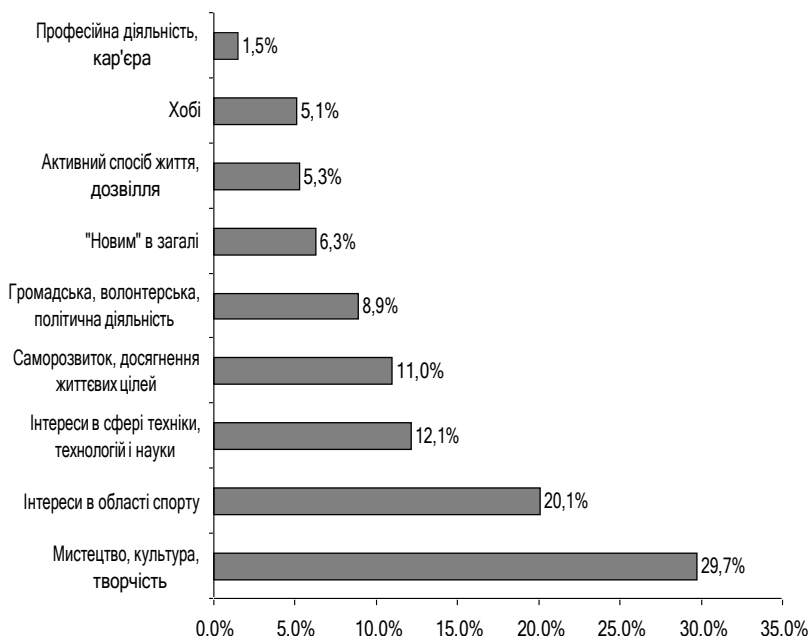

Рис. 4. Структура інтересів і потреб молоді (результати контент-аналізу)

Розглянемо змістовні особливості виділених категорій.

1. Категорія «Мистецтво, культура, творчість» (29,7% всіх висловлювань). Типові висловлювання: «література, музика, мистецтво, творчість, культура, кіно».

2. Категорія «Інтереси в області спорту» (20,1% всіх висловлювань). Типові висловлювання: «різними видами спорту, спортом, футболом» тощо.

3. Категорія «Інтереси в сфері техніки, технологій і науки» (12,1% всіх висловлювань). Типові висловлювання: «наукою,

новітніми технологіями, технікою, автомобілями, комп'ютерами».

4. Категорія «Саморозвиток, досягнення життєвих цілей» (11% всіх висловлювань). Типові висловлювання: «саморозвитком, самопізнанням, духовністю, досягненням цілей».

5. Категорія «Громадська, волонтерська, політична діяльність» (8,9% всіх висловлювань). Типові висловлювання: «громадською діяльністю, політичним життям, суспільним життям, розвитком країни».

6. Категорія «Новим в загалі» (6,3% всіх висловлювань). Типові висловлювання: «новинами в житті, новим».

7. Категорія «Активний спосіб життя, дозвілля» (5,3% всіх висловлювань). Типові висловлювання: «рибалка, садівництво, подорожі, відпочинок на природі».

8. Категорія «Хобі» (5,1% всіх висловлювань). Типові висловлювання: «кулінарія, мода, фото, марки».

9. Категорія «Професійна діяльність, кар'єра» (1,5% всіх висловлювань). Типові висловлювання: «роботою, кар'єрою, бізнесом».

Отже, основними групами інтересів сучасної молоді, що характеризують її стиль життя є мистецтво і творчість, спорт, техніка і наука, що поєднує креативний стиль мислення, фізичну активність і освітньо-наукову діяльність. Цікавим виявився показник групи інтересів в сфері суспільного і політичного життя, що визначає соціально-активний стиль життя.

Соціальні установки молоді. Соціальні установки сучасної молоді найбільш виразно виявляються в ідеї успіху, образу успішної людини. Однією з домінантних ідеологем сучасних суспільств є ідея досягнення, яка має прояв у прагненні до життєвого успіху, розширенні меж життєвого вибору, стильовій диференціації, а тому у конструюванні і відтворенні соціальних практик, спрямованих на досягнення успіху в різних соціокультурних полях на основі традиційних, матеріалістичних і постматеріалістичних цінностей.

Соціальні установки молоді щодо успішної людини в українському суспільстві представлено на рис.5.

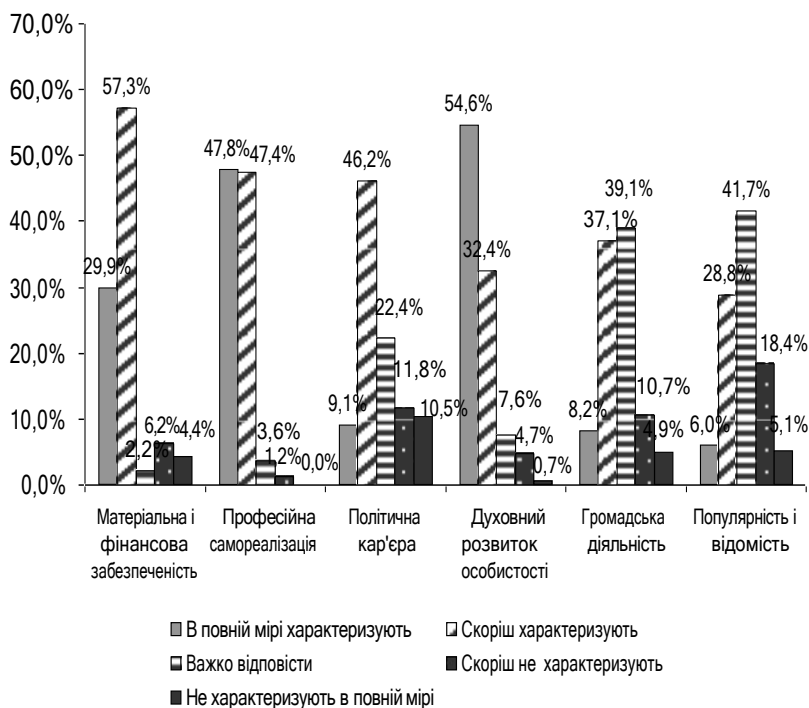

Рис. 5. Соціальні установки молоді щодо успішної людини в українському суспільстві в цілому по вибірці

Образ успішної людини для молоді асоціюється із матеріальною і фінансовою забезпеченістю, професійною самореалізацією і духовним розвитком особистості, що вказує на переважання матеріалістичного і традиційного стилю життя. Громадська діяльність як показник соціально активного стилю життя оцінюється респондентами нижче ніж інші. Цікавим є відносно низький показник такого фактору як популярність і відомість.

Було також досліджено фактори впливу на формування стилю життя сучасної молоді (таблиця 3.4).

Таблиця 4
Фактори впливу на формування стилю життя сучасної молоді

в цілому по вибірці

Фактори	Дуже впливають	Скоріш впливають	Важко відповісти	Скоріш не впливають	Зовсім не впливають
ЗМІ	72,4%	18,3%	6,2%	3,1%	0,0%
Інтернет, соціальні мережі	54,7%	19,2%	14,5%	11,6%	0,0%
Реклама	42,1%	19,8%	32,3%	5,5%	1,2%
Кіно і телебачення	33,6%	27,8%	22,4%	13,5%	2,7%
Родина	69,9%	21,3%	3,4%	5,4%	0,0%
Друзі, знайомі, однолітки	67,2%	25,2%	4,8%	2,8%	0,0%
Церква, релігійні організації	12,1%	29,5%	34,6%	19,4%	4,4%
Приклад успішних і відомих людей	27,9%	22,6%	23,3%	19,3%	6,9%
Соціально-політична і економічна ситуація в Україні	43,2%	34,3%	16,6%	2,0%	3,9%
Школа, Вуз	63,5%	17,8%	2,0%	7,3%	9,4%
Професійна діяльність	71,3%	15,8%	6,9%	6,0%	0,0%

Отже, на думку молоді найбільш значимими чинниками формування соціальних практик сучасної молоді та її стилезжиттєвих орієнтацій є: інтернет і соціальні мережі, сім'я, друзі і знайомі, ЗМІ і кіно та телебачення, тобто інформаційний медіапростір і близьке соціальне оточення як агенти та інститути соціалізації індивіда. Друга впливова група чинників представлена традиційними соціальними інститутами соціалізації, пов'язаними із навчанням, отриманням професії і професійною самореалізацією, особливості яких сприяють відтворенню соціальних практик відповідної спрямованості (як з урахуванням об'єктивно існуючих умов самореалізації, так і домінуючих внутрішніх мотивів).

ПЕРЕЛІК ПОСИЛАНЬ

1. Адлер А. Наука жить / А. Адлер; [пер. с англ. Е. О. Любченко]. – К.: Port-Royal, 1997. – 286 с.
- 2 Вебер М. Основные понятия стратификации / М. Вебер // Социологические исследования. –1994. – №5. – С. 146-156.
3. Маркс К. Німецька ідеологія / К. Маркс, Ф.Енгельс. – М.: Политиздат, 1988. – 456 с.
4. Широков Ф.И. Социология: теория и методы: Учебник / Ф.И. Широков. – М.: Экзамен, 2007. – 653 с.
5. Bourdieu P. Practical Reason. On the Theory of Action / P. Bourdieu. – Cambridge, 1998. – P.153.
6. Goldthorpe J.H. Rent, Class Conflict, and Class Structure: a Commentary on Sorensen's «Jounder Basis» / J.H. Goldthorpe // American Journal of Sociology. – 2000. – May. – Vol. 105. – № 6. – P. 1559-1571.
7. Havighurst R. Developmental tasks and education / R. Havighurst. – London: Longmans, Green, 1952.

РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНА ПРОФІЛАКТИКА ЯК НАПРЯМ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

БАЛУХТІНА О.М

НАПРЯМИ ВОЛОНТЕРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Анотація

У статті проаналізовано волонтерство як соціальне явище, потужний суспільний рух, який зміг взяти на себе частину повноважень державних соціальних інститутів в Україні. Визначено, що рівень розвитку волонтерства в країні є показником рівня розвитку громадянського суспільства як сфери суспільних відносин. Питання благодійності та феномен волонтерства активно досліджували вітчизняні вчені.

У науковій статті аналізуються напрями становлення волонтерського руху в Україні; описано шляхи здійснення волонтерської діяльності, розкрито особливості волонтерського руху як ефективного засобу вільного саморозвитку особистості в діяльності та в спілкуванні як соціокультурного процесу.

Аналізуючи досвід волонтерської діяльності в інших країнах, визначено напрями діяльності, які потребують розвитку та посилення в нашій державі, а саме: соціально-просвітницька робота з ресоціалізації колишніх ув'язнених та відстоювання прав людей, що вмирають (медичне волонтерство).); допомога волонтерів-пожежників, волонтерів-помічників у боротьбі зі злочинністю та катастрофами (волонтерство в надзвичайних ситуаціях).

Ключові слова: ВОЛОНТЕРСТВО, ДІЯЛЬНІСТЬ, ФОРМИ ДІЯЛЬНОСТІ, ВОЛОНТЕРСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ, СОЦІАЛЬНА СФЕРА.

Abstract

The article analyzes volunteering as a social phenomenon, a powerful social movement that was able to take over some of the powers of state social institutions in Ukraine. It is determined that the level of development of volunteering in the country is an indicator of the level of development of civil society as a sphere of social relations. Charity issues and the phenomenon of volunteering have been actively studied by domestic scientists.

The scientific article analyzes the directions of formation of the volunteer movement in Ukraine; the ways in which volunteering is carried out are described, the peculiarities of the volunteer movement as an effective means of free self-development of the individual in activity and in communication as a socio-cultural process are revealed.

Analyzing the experience of volunteering in other countries, the areas of activity that need to be developed and strengthened in our country are identified, namely: social and educational work on the re-socialization of former prisoners and defending the rights of dying people (medical volunteering); assistance of volunteer firefighters, volunteer helpers in the fight against crime and disasters (volunteering in emergencies).

Keywords: VOLUNTEERING, ACTIVITIES, FORMS OF ACTIVITY, VOLUNTEER ORGANIZATIONS, SOCIAL SPHERE.

Актуальність дослідження. Сьогодні ситуація в Україні багато в чому схожа на ситуацію 1991 р. через те, що так само характеризується соціально-психологічною та економічною нестабільністю. Продовжується зниження рівня життя більшості населення, відбувається девальвація моральних норм і цінностей, зростає рівень насильства у суспільстві.

Незаперечним є той факт, що потреби населення у психологічній підтримці та соціальному захисті зростають швидше, ніж держава спроможна реагувати – методологічно, управлінські, фінансово тощо.

Саме такі умови в нашій державі сприяли активізації з

2014 р. волонтерства – потужного соціально-суспільного руху, який виявився спроможним прийняти на себе частину повноважень державних соціальних установ. Український волонтерський рух унікальний, адже в жодній іншій країні він не виникав так стихійно та в порівняно короткий проміжок часу.

Остаточно волонтерська діяльність введена в законодавче поле в результаті прийняття в квітні 2011 р. Закону України «Про волонтерську діяльність»[1]. Він визначає, що волонтерська діяльність – це будь-яка соціальна, суспільно корисна, систематична і вмотивована неприбуткова діяльність фізичних та юридичних осіб, що провадиться шляхом виконання робіт, надання послуг громадянам, організаціям і суспільству в цілому.

Зміни та доповнення до Закону, прийняті в березні 2015 р. передбачали здійснення волонтерської діяльності в зоні Операції Об'єднаних сил (далі – ООС). Постановою КМУ від 05.08.2015 р. № 556 затверджено Порядок надання волонтерської допомоги за окремими напрямками волонтерської діяльності [2]. Мова йшла про залучення волонтерів, по-перше, до проведення заходів національного та міжнародного значення, пов'язаних з організацією масових спортивних, культурних та інших видовищних і громадських заходів; по-друге, до ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій техногенного або природного характеру.

Тоді, в 2015 р. рівень підтримки волонтерських організацій, за соціологічними опитуваннями, був безпрецедентно високим та складав 66% [3, с. 26]. Відродження довіри до волонтерства пов'язано з тим, що допомагається адресно – конкретній людині, групі, організації та чітко видно її результативність. Зараз волонтерський рух відіграє важливу роль у вирішенні критичних проблем українського соціуму. Крім того, від початку «Революції гідності» майже вдвічі зросла кількість громадян, які надавали гроші або якусь матеріальну допомогу – з 26% до 47%.

Рівень розвитку волонтерства в країні є показником рівня розвитку в ній громадянського суспільства як сфери соціальних

відносин. Лідерами за кількістю волонтерів у світі є США (60% – жінок та 55% – чоловіків), Норвегія (57%), Люксембург (55%).

За даними досліджень фонду «Демократичні ініціативи», частка українців, які займаються волонтерською діяльністю за 2019 р. зменшилася з 18% до 9%. Найактивніше волонтерством займалися у Західному регіоні (14%), у Центральному і Східному – 9%, а найменше – у Південному (4%).

Теперішній результат майже повторює ситуацію в Україні 2012 р., коли лише 10% українців були волонтерами. На сьогодні, обговорюючи та аналізуючи проблему низької соціальної активності українців, вчені наголошують на тому, що основною причиною цього є саме низький рівень розвитку демократії і громадянського суспільства в Україні. Також відзначимо, що основний напрям волонтерства останніх років – допомога військовим – дещо сповільнився, через часткову стабілізацію ситуації на території ведення бойових дій та досягнення певного рівня технічного переоснащення армії.

Стан і ступінь розробленості проблеми. Питання добротності та феномен волонтерства активно досліджувалися вітчизняними науковцями. Серед них: Р. Вайнола, А. Капська, Н. Комарова, О. Ванюшина, О. Зима, Л. Кожухаренко та інші [4, с. 277; 5, с. 45; 6, с. 13; 7, с. 118]. Велику кількість досліджень у сучасній науці присвячено розгляду форм соціальної практики волонтерства. Такі аспекти волонтерської діяльності як форми, напрями, мотивація, вплив на суспільство в цілому та життя конкретних людей зокрема вже розглядалися значною кількістю дослідників. Але разом зі змінами в суспільстві та переходом українського волонтерства на новий рівень, підвищенням його значущості в сіці аспекти потребують повторного та більш детального дослідження.

У науковій статті Н. Єсіної проаналізовані напрями становлення волонтерського руху в Україні; описані шляхи, за якими здійснюється волонтерська діяльність, розкриті особливості волонтерського руху в Україні, як ефективного

засобу вільного саморозвитку особистості у діяльності та у спілкуванні як соціокультурному процесі[8, с. 75].

У науковій розвідці В. Болотової встановлено сплеск волонтерської активності у зв'язку з військовими подіями на сході країни, який був викликаний співчуттям і прагненням вирішити найгостріші проблеми, але з часом він не переріс в активність по відношенню до типових для волонтерства груп (людей похилого віку, дітей, сиріт, інвалідів), тобто відбулося тимчасове включення в цю діяльність[9, с. 53].

За умов досить ретельного вивчення місця волонтерства в структурі суспільства вважаємо невиправдано несправедливою обмеженість комплексних наукових узагальнень, пов'язаних з дослідженням напрямів діяльності волонтерських організацій, які активно сьогодні розробляються та окреслення напрямів, які потребують негайної активізації волонтерства.

Виклад основного матеріал. Достатньо складно визначити повний перелік напрямів волонтерської допомоги, адже вони обумовлені появою чи загостренням найрізноманітніших проблем в суспільстві.

Українські науковці виділяють найбільш розповсюджені з них:

1) благоустрій міста, прибирання сміття та забруднень водойм;

2) допомога громадянам, що мають проблеми зі здоров'ям (в першу чергу особи похилого віку, інваліди, поранені);

3) допомога громадянам, які не мають житла, або соціально дезадаптовані (безпритульні діти, бездомні, мігранти, колишні ув'язнені, сироти);

4) захист прав і свобод людини і громадянина, особливо серед соціально незахищених груп населення;

5) зоозахист (допомога тваринам, зоопаркам і заповідникам);

6) пропаганда здорового способу життя шляхом проведення бесід, спрямованих на профілактику наркоманії, куріння, алкоголізму, СНІД, підліткової злочинності;

7) надання посильної допомоги органам правопорядку,

рятувальникам, медикам і т.і.;

8) допомога в організації концертів, різного роду фестивалів та інших розважальних заходів, конференцій, спортивних змагань;

9) донорство [9, с. 54].

Наводимо дані про найбільш розповсюджені форми волонтерської діяльності за 2014–2015 рр.: допомога українській армії, включаючи допомогу пораненим – 70%; допомога людям похилого віку, інваліда, дітям – 38%; благоустрій дворів, вулиць, посадка дерев та квітів, прибирання сміття – 28%; допомога учасникам майдану – 25%; допомога переселенцям з Криму або з зони ООС – 23%; допомога бездомним тваринам – 12%; участь у благодійних концертах, виставках, спектаклях – 8%; інше – 5% [4, с. 278].

З початку 2014 р. основними напрямками роботи волонтерського руху в Україні стали:

1) допомога українській армії (збір харчів, теплих речей та амуніції, ліків);

2) допомога пораненим, військовим госпіталям та лікарням;

3) допомога сім'ям тимчасових переселенців із Криму татериторії ООС (юридична, психологічна та гуманітарна допомога, пошук житла та роботи, адаптація в новому місті та соціумі);

4) допомога сім'ям учасників ООС (психологічна, юридична, гуманітарна);

5) технічна допомога: відновлення старих, ремонт, удосконалення, бронювання бойових машин.

Основними засобами і способами допомоги були і надалі залишаються:

1) збір коштів, волонтери збирають гроші у спеціальні скриньки у громадських місцях під час проведення благодійних ярмарків, концертів чи інших громадсько-культурних заходів, під час літургій у храмах;

2) збір речей;

3) довозення зібраної допомоги до військових підрозділів за

місцем їх дислокації, госпіталів, родин військовослужбовців;

4) відвідування поранених у лікарнях [10, с. 129].

На сьогодні, завдяки ЗМІ відомі назви сотень таких волонтерських організацій та імена тисяч окремих активістів, які допомагають українським військовим. Найвідоміші серед них: «Народнийпроект», «Народнийтил», «Повернись живим», «Армія SOS», «КрилаФенікса», «Combat-UA», Волонтерська сотня «Україна – Світ», «Сестри перемоги», Центр «Миротворець».

Особливо складну справу щодо пошуку загиблих в зоні ООС взяли на себе українські волонтери. Гуманітарна місія «Чорний Тюльпан», яка реалізовувалася в рамках ВГО «Союз «Народна Пам'ять», з вересня 2014 р. по вересень 2016 р., після подій Іловайського котла і Савур-Могили, знайшла і евакуювала з Донбасу понад 800 тіл загиблих військових.

Неоціненну допомогу учасникам ООС на передовій надають медики-волонтери. Проект, в рамках якого створений перший добровольчий мобільний шпиталь ім. М. Пирогова розпочав свою роботу в грудні 2014 р. в Кураховому. Він об'єднує медиків, які треновані за стандартами тактичної медицини та допомагають військовим і цивільним у Луганській області безпосередньо біля лінії фронту.

Рух «Будуємо Україну разом» (далі – БУР) виник у 2014 р. як волонтерська акція БО «Львівської освітньої фундації». Спочатку його метою було відновити будинки, знищені війною на сході України. Проте з часом перетворився на рух відповідальних українців, які творять зміни. Щороку волонтери з усієї України мандрують різними містами та селами. Створюють громадські простори чи молодіжні платформи. Допомагають сім'ям, що перебувають у скруті, відновити їх нідомівки. Але, БУР – це про будівництво не лише будинків, а мостів комунікації між українцями. Власну місію волонтерський рух бачить у гуртуванні та підсиленні відповідальних громадян, які сприяють сталому розвитку України. Девізом є «Ми не говоримо про об'єднання Сходу і Заходу. Ми реалізуємо його спільною працею для українців у потребі» [11]. Наразі, за рахунок короткострокових

акцій, через цей перспективний проєкт активно розвиваються громадянська свідомість, цінності взаємодопомоги та добросусідства у громаді.

Аналізуючи досвід волонтерства в інших країнах визначимо напрями діяльності, які необхідно розвинути та посилити в нашій державі. В першу чергу, це стосується соціально-виховної роботи щодо ресоціалізації колишніх ув'язнених та відстоювання прав вмираючих людей (медичне волонтерство). Також суспільство розраховує на допомогу добровольців-пожежників, добровольців-помічників в боротьбі проти правопорушень та при катастрофах (волонтерство в умовах надзвичайних ситуацій).

Держава потребує також розширення освітнього волонтерства в питаннях навчання професійним навичкам, наприклад, фасилітаторству; удосконалення навчання людей з розумовими та фізичними вадами розвитку.

За роки незалежності України неодноразово обговорювалася необхідність проведення реформи надання соціальних послуг населенню. В умовах децентралізації, яка вважається найуспішнішою реформою останніх років в державі та у зв'язку з набуттям 1 січня 2020 р. чинності Закону України «Про соціальні послуги», постає питання змін у підходах до організації системи соціального захисту. Для цього, необхідно формування сильної та активної громади, спрощення процедури отримання і надання послуг у різних сферах, покращення якості соціального життя. Саме тут держава має залучити волонтерські рухи громадських організацій.

Надзвичайно важливим в Україні постає питання розвитку медичного волонтерства. Допомога може бути спрямована на будь-яку із кризових категорій населення: хворі, особи з обмеженими можливостями, літні люди, безробітні, безпритульні особи, багатодітні сім'ї та сироти.

Медичне волонтерство в Україні почало розвиватися ще з ХІХ ст., коли створювались різноманітні громадські організації, що опікувались лікарнями для малозабезпечених, притулками, госпіталями. Активно діяли організації Червоного Хреста,

особливо під час російсько-турецької, російсько-японської та Першої світової війни. Але післяприходу до влади більшовиків медичне волонтерство vznikло як явище, і своє існування оно розпочало лише за часів незалежності України.

Волонтери, які працюють в медзакладах, відмежовують допомогу в лікарнях від допомоги в госпісах для дорослих пацієнтів. В перших, зазвичай, шукають людей для фізичної допомоги. Натомість, волонтерство в госпісах передбачає психологічну поміч. Допомога у дитячих відділеннях лікарень та госпісах завжди пов'язана з моральною підтримкою як маленьких пацієнтів, так і їх батьків.

Одним із таких видів волонтерства в лікарнях є клоунада. Вперше в Україні лікарняною клоунадою почала займатися група волонтерів з Рівного, під назвою «Червоні носи». Це лікарняні клоуни, які безкоштовно приходять у медичні заклади до дітей та дорослих для того, щоб підтримати та подарувати їм радість.

Благодійний фонд паліативної допомоги «ЛаВіта» став першим в Україні, який почав залучати до процесу лікування невилкованих пацієнтів спеціально підготовлених лікарняних клоунів [12]. Допомагають лікарняні й клоунаді також такі відомі благодійні організації як «Tabletochki», «Криланадії», «Скарбниця надії».

Але найбільшого розповсюдження медичне волонтерство отримало в 2020 р., коли в Україну прийшов вірус Covid-19. Добровольцями в цей час ставали всі, кому не байдужа доля людей. До волонтерства активно долучилися студенти старших курсів медичних університетів, які ризикували своїм життям заради інших.

В країні існувало багато координаційних центрів, які не комунікували між собою, тому одна й та сама робота виконувалася одночасно кількома групами. А в деяких регіонах, навпаки, координаційні центри були відсутні. Тож зусиллями волонтерів створили Центр волонтерської допомоги «StopCovid UA» [13].

У межах цього проєкту створена загальнодоступна база знань

зі щотижневими звітами, вебсайт та сторінки в соціальних мережах, через які велася комунікація з волонтерами та тими, кому потрібна була допомога. Проводили регулярні відкриті конференц-дзвінки. Також використовували неформальні суспільні практики: психологічну підтримку, онлайн-бар, переклад міжнародних протоколів та вебінари зі спеціалістами, розвіз продуктів для населення та медпрацівників. Цільовою аудиторією стали медперсонал та лікарні, літні люди та інші вразливі групи, креативні волонтери (підприємці, маркетологи, перекладачі, філологи та інші), недержавні організації.

Основною діяльністю руху стала координація, розвиток IT-інфраструктури (кілька технологічних проєктів, створення мобільного застосунку), залучення волонтерів, медіакампанії з доцільної поведінки та публічної перевірки фактів. Команда Центру волонтерської допомоги перекладала медичні протоколи та інструкції до обладнання, організувала навчання. В результаті залучили понад 20 організацій, зокрема міські ради, Національну службу охорони здоров'я, неурядові організації.

Інший, відомий в державі Благодійний фонд «Пацієнти України» створив ініціативу «Об'єднуємося в боротьбі проти коронавірусу!». Фонд зміг скоординувати лікарні, бізнес та людей, які хотіли допомогти, виступив координаційним центром, який до того ж ще й почав самостійно робити закупівлі. У досягненні цієї мети допоміг створений сайт [14]. Фонд вибрав декілька пріоритетів у роботі: забезпечення засобами індивідуального захисту (далі – ЗІЗ) медичних працівників переважно в опорних лікарнях та купувати обладнання для лікарень.

За рік роботи на допомогу лікарням, лабораторіям, пацієнтам було зібрано 23 мільйони гривень. За ці гроші закупили понад 464 тис. ЗІЗів, 234 одиниць медичного обладнання. Це допомогло 8 тис. медичних працівників у 241 лікарні. Також фонд допоміг покращити інфраструктуру референс-лабораторії Центру громадського здоров'я. Це головна лабораторія з вивчення COVID-19 в Україні, яка верифікує роботу інших лабораторій по

країні. Допомога дозволила лабораторії працювати ефективніше. Всього в проєкті «Об'єднуємося в боротьбі проти коронавірусу!» було залучено 200 волонтерів.

Насправді, медичне волонтерство не обмежується лише цими проєктами. Неоціненну допомогу державі в справі боротьби з пандемією надають сотні громадських організацій по всій країні, залучаючи кошти соціально відповідального бізнесу, міжнародних партнерів та свідомих українців.

Волонтерської допомоги потребує і соціальна робота з молоддю. Про це свідчить, наприклад, діяльність Центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, де поряд з професійними соціальними працівниками працюють добровільні помічники. У лютому-березні 2018 р. Українським інститутом соціальних досліджень було проведено соціологічне опитування щодо участі громадських організацій в соціальній роботі з молоддю, в якому взяли участь представники 183 громадських організацій з 8 регіонів України. На той час найбільш активно соціальну роботу з дітьми та молоддю проводили волонтери дитячих (19%), жіночих (12%), молодіжних (12%) організацій та організацій, що займаються соціальною роботою з інвалідами (18%).

Вчені виділяють основні можливі напрями співпраці волонтерів із установами соціального захисту населення:

1) Соціально-реабілітаційна робота, попередження та подолання негативних явищ у молодіжному середовищі, робота із молоддю, схильною до асоціальної поведінки; профілактика вживання алкогольних напоїв, запобігання тютюнопалінню, вживанню наркотичних речовин, підтримка молоді, що перебуває у кризовому стані, тощо.

2) Соціальна опіка і захист найменше захищених категорій дітей та молоді, що включає підтримку та сприяння розвитку творчих здібностей молодих інвалідів, соціальну допомогу молодим сім'ям, самотнім матерям, неповним або багатодітним сім'ям; здійснюється соціальна робота з військовозовб'язаною молоддю; робота з жіночою молоддю; допомога у вирішенні

соціальних проблем учнівської та студентської молоді.

3) Соціальний супровід людини, яка складно адаптується до сучасних реалій суспільного життя, допомога її інтеграції у суспільство, соціальна підтримка безробітних та сприяння в їх працевлаштуванні, сприяння самовихованню, самовизначенню та самовдосконаленню молоді; формування та розвиток якостей творчої особистості.

4) Практична допомога тяжкохворим та інвалідам усіх вікових груп, діяльність із підтримки людям, які знаходяться у лікарнях та реабілітаційних центрах[15, с. 46].

В цілому зазначимо, що підтримуємо слухну думку В.О. Болотової, яка в якості рекомендації пропонує волонтерським організаціям звернути увагу на такі види волонтерської роботи, як допомога людям похилого віку, інвалідам, сиротам та безпритульним дітям та на діяльність по благоустрою міста [9, с. 53]. Дійсно, всупереч існуючій актуальності активність за цими напрямками значно зменшилась в останні роки.

З метою об'єднання зусиль в волонтерській діяльності в інформаційному просторі в березні 2021 р. створена Національна Волонтерська Платформа «Волонтерство в Україні»[16]. Це спільний проєкт Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні, Української Волонтерської Служби (неприбуткова організація, місією якої є формування культури волонтерства тавзаємодопомоги) та компанії SoftServe (однієї з найбільших ІТ-компаній в Україні), який реалізується за підтримки Міністерства молоді та спорту України. Це онлайн-портал, який збирає можливості волонтерства з цілої України та допомагає однодумцям знайти одне одного. Проєкт покликаний покращувати громади для великих змін у країні. Коженможедолучитисяабо запропонувати прийняти участь у волонтерській акції.

Платформа пропагуєнаступні напрями розвитку волонтерства: правозахист, волонтерство у пробації, культура та мистецтво, медицина, освіта та наука, переклади та журналістика,

розвиток міста, соціальна допомога, спорт, інтелектуальне волонтерство, онлайн волонтерство, регулярне волонтерство, екологія та зоозахист.

Аналізуючи міжнародні програми, представлені на сайті, ми вибрали декілька, які показують нові для нас напрями волонтерства, які потрібно розвивати в нашій державі. Нас зацікавив литовський досвід. Перший заклад – це спеціальний будинок соціальної допомоги «Будинок депортованих» («Tremtinių namai») в м. Вільнюс. Його метою є забезпечення довготривалого соціального обслуговування повністю або частково залежних людей похилого віку та забезпечення безпечного та гідного старіння. На сьогодні, у Будинку проживають 80 людей, віком 66-100 років. Перевага для розміщення надається вигнанцям (литовцям, яких радянський уряд примусово репатріював до трудових таборів та Гулагів у Сибіру).

Другий заклад – це поліцейський клуб для дітей та молоді (центр денного догляду) у м. Вільнюс. Основним завданням цього дитячо-юнацького клубу є рання профілактика наркоманії та злочинності шляхом надання соціальної, психологічної, матеріальної допомоги та організації дозвілля для дітей та підлітків. Основними завданнями волонтерів в закладі є робота з працівниками центру, допомога їм у забезпеченні різноманітних заходів для молоді, які б навчали відвідувачів новим речам, організовували їхній вільний час, а головне – підвищували б їхню мотивацію до дій та давали можливість відчутти власну важливість.

Висновки. Підсумовуючи, акцентуємо увагу на тому, що виходячи з реальності, в якій ми живемо, основними напрямками волонтерської діяльності є, перш за все, напрями пов'язані з військовим конфліктом на Сході. Це допомога вимушеним переселенцям та армії. Також достатньо розповсюдженими залишаються і традиційні напрями, такі як допомога безпритульним дітям та сиротам, людям з обмеженими можливостями, особам похилого віку, медикам та хворим. Це

пов'язано з економічною кризою, яка сильніше відчувається слабо захищеними категоріями громадян. Сподіваємося, соціальна проблематика більш активно входить в пріоритет волонтерської діяльності.

Соціальні проблеми обов'язково потрібно розв'язувати, успіх намічених змін залежатиме від кваліфікації працівників, зайнятих соціальним обслуговуванням і захистом, що передбачає відповідну підготовку кадрів. Вона стає завданням першочергового значення у здійсненні політики країни. Формування великого руху добровольців є одним з важливих шляхів до продуктивної соціальної роботи в будь-якій державі.

ПЕРЕЛІК ПОСИЛАНЬ

1. Про волонтерську діяльність: Закон України від 19 квітня 2011 р. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3236-17> (дата звернення 25.10.2020).

2. Порядок надання волонтерської допомоги за окремими напрямами волонтерської діяльності: Постанова КМУ від 05.08.2015 р. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/556-2015-№Text> (дата звернення 22.09.2021).

3. Панькова О. В., Касперович О. Ю., Іщенко О. В. Розвиток волонтерської діяльності в Україні як прояв активізації соціальних ресурсів громадянського суспільства: специфіка, проблеми та перспективи. *Український соціум*. 2016. № 2 (57). С. 25–40.

4. Ванюшина О. Ф. Волонтерський рух в Україні: еволюція, сучасний стан та статус. *Вісник Національного університету оборони України* : зб. наук. праць. К., 2015. Вип. 1 (44). С. 275–281.

5. Вайнола Р. Х., Капська А. Й., Комарова Н. М. та ін. Волонтерський рух в Україні: тенденції розвитку. Київ : Академпрес, 2009. 218 с.

6. Зима О. Г. Особливості волонтерства та його розвиток в Україні. Харків: Вид-во ХНЕУ, 2011. 48 с.

7. Кожухаренко Л. Полідисциплінарність досліджень

волонтерського руху вітчизняними та зарубіжними науковцями. *Емінак. Науковий щоквартальник.* / Відп. ред. О. Тригуб. Київ, Миколаїв: Лукомор'є, 2018. Т. 2. № 3 (23). С. 117–123.

8. Єсіна Н. О. Поняття та сутність волонтерської діяльності в Україні. *Сучасне суспільство.* 2017. Вип. 1 (13). С. 73–80.

9. Болотова В. О., Ляшенко Н. О., Байдак Т. М. Волонтерська діяльність в Україні як вид соціальної активності. *Науково-теоретичний альманах «Грані».* 2018. Т. 21. № 9. С. 51–57.

10. Жужа Л. О. Політичний менеджмент волонтерства АТО. *Науково-теоретичний альманах «Грані».* 2015. Т. 18. № 6. С. 127–133.

11. Будуємо Україну Разом. URL: <https://bur.lef.org.ua/pro-nas/> (дата звернення 24.09.2021).

12. Волонтерство: як долучитися до руху. URL: <https://moz.gov.ua> (дата звернення 24.10.2020).

13. Центр волонтерської допомоги «STOPCOVID-19»: офіційний сайт. URL: <https://stopcovid19.kh.ua/> (дата звернення 14.09.2021).

14. Благодійний Фонд «Пацієнти України» : офіційний сайт. URL : <https://patients.org.ua/2021/04/26/zahist-bilshe-8000-likariv-po-vsij-ukraini-ta-dopomoga-241-likarni-zvit-za-rik-inicziativi-obyednuyemos-u-borotbi-proti-koronavirusu/> (дата звернення 10.10.2021).

15. Звіт про науково-дослідну роботу вивчення практики щодо волонтерської діяльності в країнах Європейського Союзу з метою її запровадження в Україні. Міністерство соціальної політики. Національна академія наук України. К., 2014. 117 с.

16. Національна Волонтерська Платформа «Волонтерство в Україні»: офіційний сайт. URL: <https://platforma.volunteer.country/> (дата звернення 20.09.2021).

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ В МІЖДИСЦИПЛІНАРНОМУ ВИМІРІ

Анотація.

В умовах трансформації українського суспільства актуалізується проблема соціальної реабілітації членів специфічних соціальних груп та спільностей. Це комплексна проблема, і в її вирішенні беруть участь як державні, суспільні та приватні, так і благодійні організації, заклади та фонди. Однак така діяльність втрачає системний характер.

Це зумовлено насамперед тим, що сучасна ситуація в країні характеризується руйнуванням форм і способів життєдіяльності, що склалися десятиліттями в усіх верствах суспільства, а перехід на нові форми господарювання, управління та перерозподіл посилюються напруженою ритму суспільного життя, внаслідок чого виникають нові ризики: технологічні, економічні, політичні, соціальні, екологічні.

Сучасний стан соціально-економічної та соціально-політичної сфер водночас продукує зростання ситуацій ризику: соціальну депривацію, соціальну вразливість, девіацію й делінквентність; обмежує доступ до діяльності основних соціальних інститутів, що розподіляють ресурси, і призводить до порушення чи розриву соціальних зв'язків індивідів із суспільством.

Особливість сьогодення часу – зростання кількості осіб, змушених ризикувати в умовах ускладнення та непередбачуваності соціальної реальності. Девіантна поведінка, що супроводжується ризиком, сприяє пошуку нових способів самоактуалізації, самореалізації й самоствердженню особистості. Останнє є важливою причиною, що пояснює бажання людей відповісти на виклик швидко мінливої соціальної реальності. Девіантна поведінка, як така, що відхиляється від домінуючих у соціумі соціокультурних очікувань і норм, узвичаєних правил

виконання соціальних ролей, стає одночасно як важливим стимулом розвитку соціуму, так і чинником його криміналізації та глибокої поляризації.

Мета дослідження полягає в дослідженні особливостей механізму соціальної реабілітації специфічних соціальних груп в сучасній Україні в сучасних умовах.

Ключові слова: СОЦІАЛЬНА РЕАБІЛІТАЦІЯ, СОЦІАЛЬНІ ГРУПИ, СОЦІАЛЬНА ВРАЗЛИВІСТЬ, УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО.

Abstract.

In the conditions of transformation of the Ukrainian society the problem of social rehabilitation of members of specific social groups and communities becomes actual. This is a complex problem, and public, public and private, as well as charitable organizations, institutions and foundations are involved in its solution. However, such activities lose their systemic character.

This is primarily due to the fact that the current situation in the country is characterized by the destruction of forms and ways of life that have developed over decades in all segments of society, and the transition to new forms of management, redistribution and redistribution are intensified. , political, social, environmental.

The current state of socio-economic and socio-political spheres simultaneously produces an increase in risk situations: social deprivation, social vulnerability, deviation and delinquency; restricts access to the activities of major social institutions that allocate resources, and leads to disruption or severance of social ties of individuals with society.

The peculiarity of today is the growing number of people forced to take risks in conditions of complexity and unpredictability of social reality. Deviant behavior, accompanied by risk, contributes to the search for new ways of self-actualization, self-realization and self-affirmation. The latter is an important reason that explains people's desire to respond to the challenge of rapidly changing social reality. Deviant behavior, as a deviation from the dominant socio-cultural

expectations and norms in society, the usual rules of social roles, becomes both an important stimulus to society and a factor in its criminalization and deep polarization.

The purpose of the study is to study the features of the mechanism of social rehabilitation of specific social groups in modern Ukraine in modern conditions.

Key words: SOCIAL REHABILITATION, SOCIAL GROUPS, SOCIAL VULNERABILITY, UKRAINIAN SOCIETY

Виклад основного матеріалу. Як науковий термін слово “реабілітація” вже давно набуло широкого вжитку, його використовують у психології, соціальній педагогіці, юриспруденції, політології, спорті, медицині, а останнім часом і в соціології. Термін “реабілітація” міцно увійшов до лексики науковців, однак із часу свого виникнення дещо змінив своє значення.

Наприклад, у правознавців, будучи спочатку способом помилування, реабілітація перетворилася на самостійний правовий інститут, який регулює соціально-правові відношення особистості та права. Законодавці застосовували цей термін у нормативних актах, присвячених увічненню пам’яті, честі, достоїнства, майнових прав жертв репресій.

Слово “реабілітація”, походить від пізньолатинського “rehabilitas” (re – префікс, що означає відновлення, habilitas – здатність, спроможність) та означає “відновлення втраченої здатності, повернення певної якості після того, як вона з якихось причин зазнала негативних змін” [5].

Останнім часом у поняття реабілітації вкладається дещо інший зміст. Так, словники пропонують такі визначення цього поняття: 1) поновлення доброго імені, репутації, неправильного звинувачення знеславленої особи; 2) скасування всіх правових наслідків обвинувачувальних вироків по відношенню до особи, неправомірно притягнутої до судової відповідальності, унаслідок визнання її невинною [5, с. 68]; реабілітувати – відновлювати минулу незаплямовану репутацію (чи в минулих правах) [5,

с. 70]. Таким чином, сам термін був вплетений у правову мережу та соціальне життя суспільства.

Інші наукові джерела містять дещо інше судження щодо реабілітації. “Коротка медична енциклопедія” дає визначення реабілітації як “відновлення порушених функцій організму та працездатності інвалідів, що спрямоване на найбільш ефективне та якомога раннє повернення хворої людини до суспільно корисної праці” [7, с. 542–542].

Концепція реабілітації (rehabilitation) хворих та інвалідів, як прийнято вважати, набула свого сучасного змісту в роки Другої світової війни в Англії та США, хоч є дані про те, що окремі заходи та публікації мали місце ще раніше. Безсумнівно, що в багатьох країнах (Франція, Голландія, Швейцарія, СРСР) було зроблено чимало в тих галузях охорони здоров'я та соціального забезпечення, які зараз прийнято відносити до реабілітації. Однак термінологія, певна спрямованість набутих знань та їх систематизація беруть свій початок в англосаксонських країнах. Слід зазначити, що у Франції та франкомовних країнах говорять про реадaptaцію (readaptation), вкладаючи в цей термін дещо інший зміст – “відновлення пристосовуваності” (частіше за все мається на увазі відновлення пристосовуваності на зміненому хворобою рівні). У деяких країнах користуються поняттям “принцип нормалізації”, яке близьке до поняття “абілітація”, що застосовується частіше щодо осіб, які страждають з раннього віку від якогось фізичного чи психічного дефекту (наприклад, олігофренії). Багато авторів пропонують термін “адаптація” зберегти лише для використання в галузі біології. Термін “реабілітація” набув міжнародного визнання та впровадження, його підтримали Всесвітня організація охорони здоров'я (1958, 1969), Рада міністрів охорони здоров'я та соціального забезпечення соціалістичних країн (1967).

Концепція реабілітації хворих та інвалідів спочатку ґрунтувалася на ідеях так званої фізичної медицини, з часом вона була доповнена положеннями соціальної гігієни, психології, педагогіки, соціології та інших дисциплін. Існує багато визначень

реабілітації: розвиток чи покращення тих здатностей хворого, які можуть бути використані для його успішної соціальної та трудової діяльності поза лікарнею; відновлення хворого як людини (особистості) і як члена суспільства; спеціальне поле медичної та соціальної активності; спроба включення неповноцінного індивіда в соціальне середовище, у якому буде можливим оптимальне застосування його залишкових здібностей.

Серед спеціалістів у сфері реабілітації немає єдиної думки щодо межі (та її правомірності) між лікувальними та реабілітаційними заходами. Одні дослідники вважають, що реабілітація є завершальною фазою лікування, інші підкреслюють, що відмінність між лікуванням та реабілітацією відносна та умовна: на відміну від лікування, реабілітація хворих спрямована на майбутнє, на профілактику ускладнень, інвалідності; треті вважають, що поняття реабілітації наближається до поняття тотального лікування.

Вивчення процесів соціальної реабілітації актуалізується трансформаційними змінами різноманітних сфер суспільства, зниженням рівня життя населення, зростанням різноманітних соціальних відхилень як деструктивної спрямованості (злочинність, що продукує криміногенність), так і аутодеструктивної спрямованості, а саме: алкоголізація населення, наркоманія, що спричиняє ряд інших захворювань (СНІД), токсикоманію, самогубства тощо.

Як уже зазначалось, поняття “реабілітація” тривалий час було предметом дослідження в медицині і психології з позицій проблем відновлення порушених функцій організму, втрати працездатності, спроможності до самостійної діяльності. Таким чином, ці науки вивчали проблеми відновлення функцій індивіда, що вело до суто особистісного розгляду феномену соціальної реабілітації. При цьому з погляду соціологічного підходу соціальна реабілітація розглядалася крізь призму відновлення втрачених соціальних зв'язків через обмежену рольову поведінку, відновлення особистих і соціальних статусів, у зміні ідентифікації та самоідентифікації не тільки окремого індивіда, а

й окреслених соціальних груп.

У резолюції ІХ Народи міністрів охорони здоров'я та соціального забезпечення соціалістичних країн, що відбулася 1967 р. в Празі, було прийняте таке визначення: “Реабілітація – це система різноманітних заходів, спрямованих на запобігання розвитку патологічних процесів, які призводять до тимчасової чи стійкої втрати працездатності, а також на раннє та ефективне повернення хворих у суспільство та до суспільно корисної праці” [12, с. 26]. Досить тривалий час такого визначення дотримувалися у своїй роботі лікарі, педагоги, вихователі, соціологи при побудові програми реабілітації хворих з різноманітними захворюваннями.

Програмою передбачалося застосування заходів з відновлення власного та соціального статусів хворого з початку його захворювання до того часу, коли він займе своє місце в житті, тобто здобуде професію і в нього визначаться внутрішньосімейні та суспільні відносини, коли хворий стане не тільки споживачем цінностей, а і їх творцем.

Основою, стрижнем цієї великої роботи виступає медична реабілітація хворого, тобто використання всіх можливостей для відновлення порушених функцій шляхом стимуляції репаративних і компенсаторних процесів. Їх обсяг визначає можливість пристосування хворого до нових умов існування .

Характер клінічних проявів і їх перебіг у кожному окремому випадку вимагають застосування різних комплексів лікувальних заходів. Як наголошують К. Семенова, Н. Максимова, Н. Смуглін, [8, с. 96], якщо у дорослих відновлювальне лікування здійснюється з опорою на наявні функції, то у дітей воно має передбачати не тільки ліквідацію дефекту, викликаного захворюванням, а й стимуляцію рівномірного розвитку функцій, що затрималися у зв'язку з хворобою. На важливість своєчасної корекції окремих функцій, порушених у дітей у зв'язку з хворобою, а також урахування вікових властивостей і характеристик звертають увагу В. Ковальов, Д. Марков та інші, вказуючи при цьому на важливість побудови програм

реабілітації. У роботі, зокрема з дітьми, проведення медичної реабілітації неможливо без одночасних педагогічних методів впливу, тобто того, що об'єднують у поняття педагогічної реабілітації. У ряді випадків педагогічна реабілітація може мати й самостійне значення за аналогією з професійною реабілітацією дорослих.

В. Шухова визначає учасників реабілітаційної програми: лікарів різних спеціальностей, педагогів-вихователів, спеціалістів з праці, лікувальної фізкультури, психологів, логопедів та інших – усі вони мають чітко усвідомлювати і знати свої завдання, які потрібно вирішувати в кожному конкретному випадку. Для цього, на її погляд, вони повинні бути добре ознайомлені із сутністю паталогічного процесу, його функціональними та органічними ланками, фізіологічними механізмами порушення функцій, особливостями та тривалістю відновлювального періоду, можливими ускладненнями паталогічного процесу, основами реакції відновлення та компенсації тощо. Автор підкреслює, що необхідні також знання сучасних методів лікування та діагностики, технічних досягнень, що допомагають вирішенню питань відновлювальної чи компенсаторної терапії.

Побудова реабілітаційної програми має, на думку автора, ґрунтуватися на основних принципах системності, поетапності, адресності.

Вовканич А.С. наголошує на умові поетапної побудови програми, починаючи з перших днів, та безперервного здійснення. Реабілітаційні заходи повинні здійснюватися комплексно, різнобічно, але цілеспрямовано. Реабілітаційна програма має бути індивідуальною для кожного хворого залежно від нозологічної форми, характеру перебігу захворювання, віку хворого. Заключним етапом реабілітаційної програми повинні бути професійна орієнтація та працевлаштування реабілітованого. Для дітей – це повернення до дитячого садка, школи [2, с. 38-39].

На відміну від Вовканич А.С. Дичев т.Г. визначає етапи реабілітаційного лікування, при цьому вказуючи на те, що деякі

лікарі роблять помилки, називаючи послідовне, курсове застосування тих чи інших лікувальних заходів на базі різних медичних чи лікувально-педагогічних закладів етапами реабілітації. Зокрема, називають етапом лікування курортне чи амбулаторне в поліклініці тощо. Це помилково і вносить плутанину в значення поняття етапності застосування відновлювальних заходів. Лікування в межах того чи іншого етапу, як вказує автор, необхідно називати відповідно до основних методів комплексної терапії, які сьогодні використовуються. Таким чином, вона виділяє такі етапи реабілітації:

1. Відновлювальне лікування в стаціонарі. Залежно від характеру патологічного процесу цей етап має різну тривалість (у середньому 1–3 місяці).

2. Реадаптація, тобто пристосування хворого до умов перебування на тому чи іншому рівні відповідно до міри відновлення чи компенсації функції.

3. Власне реабілітація, повернення реабілітованого до звичайної трудової діяльності, до своїх звичних обов'язків. У дітей цей етап передбачає повну ліквідацію дефекту, повернення до масової школи, у середовище однолітків. На цьому етапі значну питому вагу мають соціальні, навчально-виховні впливи. Медичні заходи зводяться до мінімуму [3, с. 11].

Особливо результативна реабілітація хворих при тісному контакті спеціалізованих закладів з відновлювальними центрами. Реабілітаційні відділення входять до структури спеціалізованих лікарень (ортопедичних, травматологічних, психіатричних та ін.). Завданнями реабілітаційного центру є виконання реабілітаційної програми при зосередженні особливої уваги на засвоєнні хворим побутових, професійних навичок, у зв'язку з чим використовується трудотерапія, яка є підґрунтям підготовки хворого до діяльності в побуті та виробництві.

Кращому розумінню концепції реабілітації сприяє поділ реабілітаційної програми на етапи, а також за видами (медична, професійна, соціальна).

Тривалий час і в правовій сфері йшло обговорення поняття реабілітації, виникали різні судження в науковців, адже вузьке розуміння реабілітації, зведення її змісту лише до винесення виправдального вироку або постанови про припинення кримінального переслідування було наслідком недосконалості нормативно-правової системи, що ускладнювалась політичною обстановкою в країні та негативно позначалась на будь-яких спробах подальшого вдосконалення цього інституту. Необхідність перегляду уявлень суспільства, що стосуються інституту реабілітації, сьогодні зумовлена якісно новою ситуацією, в якій перебуває наша держава й право.

У 1950-х рр. у науці і практиці з'явилося поняття “соціально-трудова реабілітація інвалідів та людей похилого віку”. Однак єдиної думки про сутність соціально-трудової реабілітації не було. Водночас науковці не полишали без уваги розробку як самого поняття, так і заходів, спрямованих на об'єкти реабілітаційного впливу. Згодом як у правових актах, так і наукових публікаціях, стали з'являтися різні визначення поняття реабілітації. Зокрема, в А. Дискіна й Е. Танюхіної визначення реабілітації інвалідів подано як «систему медичних, психологічних, соціально-економічних, педагогічних заходів, спрямованих на усунення чи найповнішу компенсацію обмежень життєдіяльності, викликаних стійким порушенням здоров'я зі стійким розладом функцій організму. М. Флястер вважав, що цей термін не може застосовуватися в трудовому праві і має вживатися тільки в кримінальному праві [12, с. 54].

У правовій науці стали використовувати термін “реабілітація” Б. Безлепкін, А. Еділян, розрізняти реабілітацію як правовий інститут, як категорію кримінального-процесуального права і науки кримінального процесу, а також як різновид кримінально-процесуальної діяльності.

Однак М. Рейфман термін “реабілітація” розглядає як властивий кримінальному та виправно-трудова праву, термін же “соціально-трудова реабілітація”, насамперед, властивий праву соціального забезпечення і деякою мірою трудовому праву

[11, с. 43].

Цим терміном користуються органи соціального забезпечення в усіх європейських країнах; при ООН створений спеціалізований відділ з соціально-трудової реабілітації інвалідів. Поняття “соціально-трудова реабілітація” ширше за поняття “відновлення працездатності” та “трудове влаштування інвалідів”, оскільки останні є елементами першого й відносяться одне до одного як частина до цілого. Щодо цього підходу існує інша точка зору. І. Рибаківа вказує, що поряд з терміном “трудове влаштування” в медицині використовуються такі терміни, як “раціональне трудове влаштування”, “оптимальне трудове влаштування індивідів” тощо. Існуючий різнобій у термінології викликаний, очевидно, тим, що в одних випадках автори окреслюють терміном “трудове влаштування” комплекс заходів, необхідних для відновлення статусів інвалідів, а в інших – оцінений його кінцевий результат. І. Рибаківа “соціально-трудова реабілітацію” зводить до працевлаштування інвалідів. Він також зауважує, що в літературі іноді використовується термін “реадаптація”, чого не варто робити. Тому слід зазначити, що в 70–80-х рр. ХХ ст. питання про вивчення соціально-трудової реабілітації почали розглядати під кутом зору правового забезпечення. На той час ще до маловивчених належало поняття соціально-трудової реабілітації інвалідів та людей похилого віку, однак з часом воно набуло поширення. Але й до нинішнього часу в юридичній літературі важко віднайти працю, в якій би це питання було б висвітлене повністю.

Окремі моменти соціально-трудової реабілітації інвалідів та людей похилого віку розглядаються під кутом зору права соціального забезпечення у працях таких учених, як: О. Флястер, Т. Андреева, Н. Єгоров, А. Іванова, О. Тарасова [9]. Питаннями соціально-трудової реабілітації в нашій країні в радянський період займалися представники різних наук, насамперед медицини, геронтології, психології тощо. Збірники нормативних актів щодо соціального забезпечення чи збірники матеріалів, що

стосуються тією чи іншою мірою соціально-трудової реабілітації, присвячені тільки деяким питанням проблеми.

У юридичній літературі ця проблема не набула достатньо широкого висвітлення, хоча необхідність у теоретичному осмисленні соціально-трудової реабілітації (мається на увазі в правовому аспекті) існує. А. Єгоров обґрунтовує гостроту проблеми таким чином: наукою встановлено, що продовження занять суспільно корисною трудовою діяльністю є фактором підтримання і збереження на певному рівні життєвого тону; у 1980-і рр. відчувалась недостатність робочої сили, тому заохочувалося продовжувати займатися суспільно корисною працею, пенсіонери та інваліди отримують винагороду за свою працю, тим самим вони покращують свої можливості для більш повного задоволення своїх духовних та матеріальних потреб.

Залучення інвалідів та людей пенсійного віку до суспільно корисної трудової діяльності відповідає інтересам як конкретних суб'єктів соціально-трудової реабілітації, так і держави, суспільства в цілому.

До соціальних заходів з залучення суб'єктів соціально-трудової реабілітації до суспільно корисної трудової діяльності, на погляд А. Єгорова, належать такі, як: урахування стану їх працездатності та здоров'я, урахування попередньої діяльності, тобто наявність спеціальності та кваліфікації. Іншими словами, працевлаштування суб'єктів повинно по можливості відповідати їх професійній підготовці; по можливості повинна бути представлена робота в колишньому колективі або недалеко від місця проживання [4].

Українські науковці Л. Коваль, І. Зверева, С. Хлебик, розкриваючи зміст програми соціальної реабілітації дітей-інвалідів і молодих інвалідів, що розроблена Українським державним центром соціальних служб для молоді, підкреслюють, що: “важлива частина роботи з соціальної реабілітації інвалідів перебуває за межами спеціальних програм, таких як медична реабілітація (відновлювальна терапія й реконструктивна хірургія з поступовим протезуванням), професійна реабілітація

(професійне навчання або перекваліфікація, раціональне працевлаштування); соціально-побутова реабілітація (соціально-побутове влаштування та обслуговування)” [6, с. 157–164]).

І ця “частина роботи”, за словами авторів, – це саме соціальна реабілітація, яку автори визначають як “цілісний безперервний динамічний процес розвитку особистості, що забезпечується відповідністю між наявним рівнем потреб і рівнем задоволення цих потреб і сприяє активній участі людини-інваліда в життєдіяльності суспільства” [6, с. 158])

У зміні ідеології соціальної політики слід по відношенню до інвалідів- зробити рівність соціальних прав і можливостей, котрі надаються кожному члену суспільства незалежно від його фізичних особливостей.

Наприклад, Л. Сілкін у своїх роботах стверджує, що “реабілітація” і “соціальна реабілітація” – тотожні поняття: “Реабілітація – система наукової та практичної діяльності, яка спрямована на відновлення особистісного і соціального статусу інваліда шляхом впливу на особистість із залученням медичних, психологічних, педагогічних, правових та інших засобів. Соціальна реабілітація – динамічний поетапний процес. На сучасному рівні пізнання можна говорити про неї як про єдину біосоціальну систему”.

У цьому плані до позиції Л. Сілкіна наближається позиція Є. Агеєва, який, по-перше, визначає поняття “соціальна реабілітація” та “реабілітація” як тотожні, по-друге, як і попередній автор, поєднує взаємовиключні характеристики, що призводить до неадекватного висновку про те, що система реабілітації є процесом.

Далі Є. Агеєв підкреслює, що процес реабілітації має педагогічну сутність і для нього характерне “співвідношення загальнопедагогічних закономірностей і соціальних компонентів, з одного боку, і соціальних особливостей – з іншого” [1, с. 38].

У тлумаченні поняття “реабілітація” Б.В. Зиміна теж простежуються певні суперечності. З одного боку, реабілітацію він визначає як “координовану систему соціальних, медичних,

психологічних та педагогічних програм, яка передбачає в кінцевому плані професійне навчання, а також раціональне якісне працевлаштування...” , з іншого боку, розкриваючи сутність реабілітації та розглядаючи при цьому поняття “соціальна реабілітація” та “реабілітація” як тотожні, Б. Зімін характеризує їх як комплекс заходів або напрямів діяльності і вже не включає в нього “медичний компонент”, а вважає за доцільне проводити реабілітаційну роботу за такими напрямами, як: політичне, моральне та естетичне виховання інвалідів, здобуття ними середньої та вищої освіти. Це, на думку автора, може забезпечити досягнення значно більшої мети, ніж професійне навчання та працевлаштування інвалідів, що спочатку самим автором вважалося головною метою реабілітації. Сутність моделі реабілітації інвалідів, як підкреслює Б. Зімін, визначається такими напрямами роботи: елементарна реабілітація, професійне навчання на навчально-виробничих підприємствах, раціональне якісне працевлаштування, підвищення професійної кваліфікації, оволодіння суміжними професіями. Далі Б.В. Зімін зазначає, що соціальна реабілітація не обмежується тільки здобуттям середньої та вищої освіти й може включати заходи щодо використання літератури, театру, кіно, масової клубної та спортивної роботи, залучення інвалідів до активної участі в громадському житті.

У своїй публікації Б. Зімін розглядає елементарну реабілітацію, професійне навчання, раціональне якісне працевлаштування вже не як напрями роботи, а як етапи реабілітації. Цим автор фактично спростовує свій власний погляд на комплекс або систему заходів чи програм.

У характеристиці змісту основних напрямів соціальної реабілітації Б.В. Зімін торкається ще двох принципових питань, які ще не мали однозначного вирішення, – про важливість проведення соціально-культурної реабілітації та про співвідношення понять “соціальна реабілітація” і “соціально-трудова реабілітація” .

Що стосується “соціально-трудої реабілітації”, то,

наприклад, І. Язвіна вважає, що її завданням є раціональне працевлаштування інвалідів і вона є складовою соціальної реабілітації. В. Біран, даючи визначення сутності соціальної реабілітації, спирається на положення IX Резолюції Наради міністрів охорони здоров'я та соціального забезпечення в тому, що "... реабілітація – це система державних, соціально-економічних, медичних, професійних, педагогічних, психологічних та інших заходів, спрямованих на запобігання розвитку патологічних процесів, на ефективне й раннє повернення хворих та інвалідів у суспільство та до суспільно корисної праці" [10].

Означені вище заходи автор умовно поділяє на два види: медичні (проведення відновлювальної терапії) та соціальні (раціональне працевлаштування, організація відповідного способу життя та побутових умов, регулювання міжособистісних стосунків тощо).

На думку В. Бірана, соціальна реабілітація – це "... комплекс заходів щодо раціонального працевлаштування, а при потребі – й професійного навчання та перенавчання, підвищення матеріального (пенсійне забезпечення, покращення житлових і побутових умов тощо) та культурного (включення в художню самодіяльність, спортивні заходи, різні гуртки) рівнів" [10].

Така дефініція теж має досить загальний та суперечливий характер і фактично не розкриває сутності саме соціальної реабілітації. Великі сумніви викликає й тлумачення В. Біраном поняття "підвищення культурного рівня" інвалідів. Щодо заходів "підвищення матеріального рівня", то вони скоріше належать до програм соціального захисту, а не до соціальної реабілітації і можуть розглядатися як фактор підвищення соціального статусу, але не як змістовна характеристика реабілітаційного процесу. У цілому ж позиція В. Бірана полягає в тому, що соціальна реабілітація являє собою комплекс заходів і (поряд з медичною реабілітацією) є компонентом, частиною загальної реабілітації.

Аналогічною до вищезазначеної є дефініція Н. Платонової, яка розглядає реабілітацію не як процес, а як комплекс медичних,

професійних, педагогічних, соціальних, юридичних заходів, головною метою яких є ефективне і якомога раннє повернення хворих та інвалідів (дітей та дорослих) до суспільно корисної діяльності; формування в них позитивного ставлення до життя, навчання, родини. На думку Н.М. Платонової, реабілітація інвалідів являє собою активну функцію суспільства, коли відбувається боротьба не тільки проти хвороби, а й за людину, за її місце в суспільстві. “Об’єктом реабілітації, – вважає Н. Платонова, – виступають люди, які внаслідок хвороби чи травми повністю або частково втратили здатність виконувати соціальні функції, що властиві здоровим людям того самого віку, статі, суспільно-професійного становища або перебувають під загрозою стійкого порушення цих функцій (трудова діяльність, навчання, здатність до читання, письма, самостійного переміщення, комунікативні здібності, можливість до самообслуговування тощо)” Так, згідно з концепцією І. Язвіної, соціальна реабілітація – це процес, спрямований на найповнішу та найшвидшу адаптацію до праці та соціально-побутових умов [10].

А. Вовканич, В. Трач, Г. Тупайло (посилаючись на визначення терміна “реабілітація” Всесвітньою організацією охорони здоров’я як “комбінованого і скоординованого застосування медичних, соціальних, освітніх і професійних заходів для підготовки чи перепідготовки непрацездатної особи для діяльності на максимально високому рівні” [2], вважають, що однією з важливих ланок реабілітаційного процесу та найбільш дієвим засобом реабілітації інвалідів є реабілітація за допомогою фізкультури і спорту, тобто “фізична реабілітація”, яка має на меті підвищення адаптації інваліда до умов життя, відновлення або компенсацію втрачених функцій організму, підвищення функціональних можливостей та оздоровлення всього організму, повернення почуття соціальної повноцінності. Автори підкреслюють, що оздоровче тренування та фізична терапія, фізкультурно-рекреаційні заняття та проведення масових фізкультурно-спортивних змагань і спортивних ігор з інвалідами

різних нозологій не тільки сприяють виробленню координації в діяльності різних систем організму, а й позитивно впливають на психіку хворої людини, мобілізують її волю.

У межах соціальної роботи “соціальна реабілітація” визначається як “комплекс заходів, що спрямовуються на відновлення зруйнованих або втрачених індивідом суспільних зв’язків та відносин унаслідок порушення здоров’я зі стійким розладом функцій організму”. У цьому визначенні метою соціальної реабілітації є відновлення соціального статусу особистості, забезпечення соціальної адаптації в суспільстві, досягнення матеріальної незалежності. Відповідно до цього, соціальна реабілітація включає в себе соціальну навколишньо-адаптивну орієнтацію: соціально-побутову адаптацію та соціально-побутове влаштування.

При цьому важливою частиною соціального блоку реабілітаційної програми є заходи матеріальної допомоги, у тому числі соціальні пенсії та компенсаційні виплати, адресна матеріальна підтримка (у вигляді допомоги харчами, одягом, іншими речами вжитку, технічними заходами тощо) .

Далі в цьому ж джерелі наголошується на тому, що ефективність соціальної реабілітації досягається всім комплексом реабілітаційних заходів (медичних, психологічних, професійних, соціальних), які мають на меті зменшити прояви соціальної дефектності інвалідів.

Безперечною видається думка авторів про те, що ступінь ефективності реабілітаційних заходів визначається рівнем соціалізації особистості інваліда, його здатності адаптуватися в суспільстві. Але тоді незрозуміло, чому ж заходи цього виду автори тлумачать тільки як соціальне обслуговування вдома та обслуговування під патронажем органів соціального захисту. Адже термін “обслуговування” нівелює особистість самого інваліда, вказує на його пасивну роль утриманця, в якого мало шансів виявити активність, самостійність у вирішенні власної долі, а значить, виключає можливість адаптуватися в суспільстві.

На основі здійсненого аналізу публікацій зазначаємо, що

практично в жодному з принципів питань щодо соціальної реабілітації інвалідів немає єдності у поглядах і спостерігаються розбіжності, які можна простежити у її визначеннях:

– соціальна реабілітація – цілісний безперервний динамічний процес розвитку особистості, що забезпечується відповідністю між наявним рівнем потреб і рівнем задоволення цих потреб і сприяє активній участі людини-інваліда в життєдіяльності суспільства;

– реабілітація – це система державних, соціально-економічних, медичних, професійних, педагогічних, психологічних та інших заходів, спрямованих на запобігання розвитку патологічних процесів, на ефективне й раннє повернення хворих та інвалідів у суспільство та до суспільно корисної праці;

– реабілітація – комплекс медичних, професійних, педагогічних, соціальних, юридичних заходів, головною метою яких є ефективне і якомога раннє повернення хворих та інвалідів (дітей та дорослих) до суспільно корисної діяльності; формування в них позитивного ставлення до життя, навчання, родини;

– соціальна реабілітація – комплекс заходів, що спрямовуються на відновлення зруйнованих або втрачених індивідом суспільних зв'язків та відносин унаслідок порушення здоров'я зі стійким розладом функцій організму;

– соціальна реабілітація – це процес, спрямований на найповнішу та найшвидшу адаптацію до праці й соціально-побутових умов;

– реабілітація – система наукової та практичної діяльності, яка спрямована на відновлення особистісного й соціального статусу інваліда шляхом впливу на особистість із залученням медичних, психологічних, педагогічних, правових та інших засобів.

На основі поданих визначень автором представлено різні інтерпретації реабілітації та соціальної реабілітації: як системи,

комплексу, процесу з позиції конструктивістського та технологічного підходів. Спільним у кожному із визначень простежується наявність соціального компоненту.

Враховуючи те, що людина є унікальною системою, інтегрованою індивідуальністю, яка сама здатна до самопрограмування, саморегулювання, самозбереження та самовдосконалення, демократична держава покликана приділяти багато уваги соціальній політиці, що є пріоритетною для держави, яка базується на цінностях свободи та гуманізму. Разом з тим, соціальний захист соціально вразливих категорій в умовах демократії є прерогативою не тільки уряду. Соціальним захистом опікуються численні установи громадянського суспільства: різноманітні неурядові фонди, релігійно-конфесійні інституції, громадські організації. Тому при умові державного захисту зауважимо, що слід створювати належні умови для індивідуального розвитку, актуалізації власних ресурсів, самореалізації, а отже, до самореабілітації кожного індивіда. Це має бути безперервний процес вільного розвитку та самовдосконалення людини, родовою сутністю якої є свобода. Адже саме свобода дає людині можливість досить вільно змінювати наявні обставини свого існування, а значить, дає їй змогу виступати суб'єктом діяльності, характеризує її не як маріонетку в руках долі, а як активного діяча, автора власного життя.

Поняття “реабілітація” тривалий час було предметом дослідження в медицині і психології з позицій проблем відновлення порушених функцій організму, втрати працездатності, спроможності до самостійної діяльності.

Отже, ці науки вивчали проблеми відновлення функцій індивіда, що вело до суто особистісного розгляду соціальної реабілітації.

На нашу думку, серед загальнонаукових підходів щодо вивчення соціальної реабілітації людини найбільш ефективним і плідним у процесі дослідження є системний підхід, який враховує “такий спосіб наукового пізнання й практичної діяльності, що

вимагає розгляду частин в нерозривній єдності з цілим. Системний підхід передбачає виокремлення певного системоутворювального параметра, котрий зумовлює пошук сукупності елементів системи, мереж і зв'язків та відношень між ними – її структуру. Оскільки будь-яка система завжди перебуває в певному середовищі, системний підхід повинен враховувати її зв'язки та відношення з оточенням. Звідси інша вимога системного підходу – враховувати, що всяка система є підсистемою іншої, більшої системи, і навпаки – виділити в ній менші підсистеми (елементи), які в іншому дослідницькому контексті самі розглядаються як системи. Обов'язковим для системного підходу є вирішення проблеми визначення властивостей цілого на основі властивостей елементів, а також властивостей елементів на основі характеристик цілого. Причому слід мати на увазі, що сутнісні властивості системи визначаються не тільки властивостями сукупності елементів, а й властивостями її структури, системоутворювальними зв'язками об'єкта”.

Вивчаючи соціальні системи, їх специфіку, В. Волович зазначає, що вони зазвичай самозорганізовані, і, отже, мають множину індивідуальних характеристик.

Системоутворювальним параметром у дослідженні виступає соціальна реабілітація під кутом зору наукового пізнання як соціологічна категорія і концептуальна модель здійснення реабілітаційної практичної діяльності. В структурі соціальної реабілітації елементами виступають різні соціальні інститути та організації, державні та недержавні органи, які здійснюють реабілітаційну діяльність, а також окремі індивіди, певні соціальні групи та категорії населення, що мають потребу реабілітаційного впливу, зв'язки та відношення між ними.

Отже, на сьогодні необхідність перегляду уявлень суспільства, що стосуються інституту реабілітації, зумовлена якісно новою ситуацією, в якій перебувають наша держава і право. При розробці стратегій реабілітації слід одразу відмовитися, на наш погляд, від старого директивно-маніпулятивного підходу, що практикувався багато років та

виявився малоефективним, й згідно з яким людину-інваліда в нашому суспільстві розглядали як безпомічний, безпорадний об'єкт зовнішнього впливу. Це пояснюється в першу чергу зміною політичного режиму в державі. Перехід від тоталітарного до демократичного режиму зумовлює зміну системи заходів захисту соціально вразливих категорій населення в межах соціальної політики держави.

Ґрунтуючись на використанні поняття “соціальна реабілітація” у міждисциплінарному вимірі необхідно зазначити, що соціальну реабілітацію розглядають як комплекс, як процес, як систему.

Розглядаючи як систему наукової та практичної діяльності, яка спрямована на відновлення особистісного й соціального статусу інваліда шляхом впливу на особистість із залученням медичних, психологічних, педагогічних, правових та інших засобів, ці науки вивчали проблеми відновлення функцій індивіда, позицій проблем відновлення порушених функцій організму, втрати працездатності, спроможності до самостійної діяльності, що призводило до суто особистісного розгляду соціальної реабілітації.

Окресливши та описавши еволюцію цього поняття, модифікацію його змісту і способу вживання в контексті різних наукових напрямів, серед загальнонаукових підходів щодо вивчення соціальної реабілітації людини найбільш ефективним і плідним у процесі дослідження є системний підхід, за яким соціальну реабілітацію можна розглядати як процес відновлення функціональних зв'язків індивіда із соціальними групами для формування нового способу життя, що ґрунтується на комплексі медичних, юридичних, адміністративних, соціально-психологічних заходів, спрямованих на адаптацію людини в суспільстві.

Висновок. Отже, Специфічною ознакою досліджуваної проблеми є соціальна реабілітація соціально вразливих та соціально-депривованих категорій населення, при цьому слід мати на увазі, що вони одночасно виступають і як суб'єкти, і як

об'єкти реабілітаційного впливу, складаючи єдину цілісну систему ризних, взаємопов'язаних суспільних відносин.

З позицій системного підходу нами було здійснено багатоаспектний аналіз, який дав змогу визначити інтерес науковців медицини, психології, права, соціальної роботи щодо сутності соціальної реабілітації як соціального процесу та практичної діяльності, а значить, як соціальної інституції. При цьому відзначаємо, що поняття реабілітації розроблене в багатьох науках, в інтерпретаціях наявний соціальний компонент, однак відсутній єдиний погляд на модель соціальної реабілітації. Тому й актуалізується соціологічне обґрунтування соціальної реабілітації як соціологічної категорії в системі соціологічних категорій та понять.

ПЕРЕЛІК ПОСИЛАНЬ

1. Агеев Е.Д. Система реабилитации слепых / Е.Д. Агеев. – М : ВОС, 1981. – 84 с.

2. Вовканич А.С. Програма підготовки спеціалістів-реабілітологів / А.С. Вовканич, В.М. Ткач, Г.В. Тупайло // Інвалід і суспільство: проблеми інтеграції. – К: А. Л. Д., 1995. – С. 38-45.

3. Дичев Т.Г. Проблема адаптации и здоровье человека (методологические и социальные аспекты) / Т.Г. Дичев, К.Е. Тарасов – М: Медицина, 1976. – 184 с.

4. Егоров Н.А. Социально-трудовая реабилитация инвалидов и престарелых (правовой аспект) / Н.А. Егоров. – М: Изд-во Московского ун-та, 1985. – 104 с.

5. Капліна О. Поняття реабілітації у кримінальному процесі / О. Капліна // Право України. – 1997. – № 1. – С. 68–70.

6. Коваль Л.Г. Соціальна педагогіка. Соціальна робота [Текст]: навчальний посібник / Л. Г. Коваль, І. Д. Зверева, С. Р. Хлебик ; Міністерство освіти України, Ін-т змісту і метод. навч., Київський унт ім. Т. Шевченка, Укр. держ. центр соціальн. служб для молоді України. К.: ІЗМН [б. в.], 1997. - 392 с. ; ISBN 57763-93396

7. Краткая медицинская энциклопедия: В 3-х томах/гл. ред.

Б.В. Петровский. – М.: Советская энциклопедия, 1973. – Т. 2. – 624 с.

8. Максимова Н. Життя та здоров'я / Н. Максимова, К. Мілютина, В. Піскун. – К: Знання, 1998. – 280 с.

9. Молодежная субкультура: коллективная монография / [науч. ред. Н.А. Победа]. – Одеса: Астропринт, 1999. – 284 с.

10. Реабилитация. Словарь основных терминов / [под ред. Э.И. Танюшина]. – СПб: Санкт Петербургский НИИ экспертизы трудоспособности и организации труда инвалидов, 1997. – 79 с.

11. Рейфман М.В. Социальная реабилитация / М.В. Рейфман // Опыт работ Московского правления ВОС. – М: ВОС., 1981. – 92 с.

12. Холостова Е.И. Социальная реабилитация: учеб. пособ. / Е.И. Холостова, Н.Ф. Дементьева. – 3-е изд. – М: Издательско-торговая корпорация “Дашков и К”, 2004. – 340 с.

БАРШАЦЬКА Г. Ю.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ НАСЕЛЕННЯ

Анотація

Сьогодні в Україні все більшого значення набуває соціальна робота як вид професійної діяльності. Робимо наголос на слові «професійна», оскільки до недавнього часу в нашій та інших пострадянських державах не існувало взагалі системи підготовки професійних кадрів для соціальної роботи. Про це може свідчити вже хоча б той факт, що до 1994 року в колишньому СРСР існувало всього три середніх спеціальних навчальних заклади для підготовки фахівців системи соціального забезпечення, і жодного – вищого.

Це зумовлено, з одного боку, тим, що велика частка громадян України перебуває сьогодні у досить скрутному соціально-економічному становищі, а, отже, потребує більш надійного та дієвого, професійно здійснюваного соціального захисту. Даний

факт вимагає реформування існуючої системи соціальної допомоги. А з іншого боку, статус професії соціального працівника ще не окреслений чітко на суспільному рівні, тобто вимоги до нової професії та її представників знаходяться на стадії становлення (що пояснюється реформуванням системи соціального захисту населення, ротацією кадрів в межах системи, появою нових функцій та ролей соціальних працівників у сучасних умовах тощо). Не розроблені також і освітні стандарти фаху. Все це і зумовлює необхідність наукових доробок в означеній галузі, і, перш за все, таких, що стосуються технології формування професіоналізму в соціальній роботі.

***Ключові слова:* СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ, СОЦІАЛЬНА РОБОТА, СОЦІАЛЬНИЙ ПРАЦІВНИК**

Abstract

Today in Ukraine, social work as a type of professional activity is becoming increasingly important. We focus on the word “professional”, since until recently in our and other post-Soviet states there was no system at all for training professional personnel for social work. This can be evidenced by the fact that by 1994 in the former USSR there were only three secondary specialized educational institutions for the training of specialists in the social security system, and not a single higher one.

This is due, on the one hand, to the fact that most of the citizens of Ukraine today are in a rather difficult socio-economic situation, which means they need more reliable and efficient, professionally implemented social protection. This fact requires reforming the existing system of social assistance. On the other hand, the status of the profession of a social worker has not yet been clearly outlined at the public level; requirements for a new profession and its representatives are at the stage of formation (which is explained by the reform of the system of the population social protection, the rotation of personnel within the system, the emergence of new functions and social roles of workers in modern conditions, etc.). The educational standards of the specialty have not been developed either. All this

determines the need for scientific developments in this area, and, above all, concerning the technology of forming professionalism in social work.

Keywords: SOCIAL PROTECTION, SOCIAL WORK, SOCIAL WORKER

Виклад основного матеріалу. Проблематика професійного становлення особистості є тією сферою соціально-психологічних знань, інтерес до якої проявляється як в теоретичному, так і практичному аспектах.

Гострота соціально-економічної проблематики в Україні викликала необхідність розробки нової концепції та реформування підходів до соціальної роботи як професійної діяльності. Зміст нової концепції полягає у відході від суто фінансового та пільгового забезпечення з боку держави на користь соціально-психологічної, адресної підтримки, яка зумовлена конкретними потребами індивіда. Таким чином, значно розширилось поле професійної діяльності та функціонально-рольове навантаження працівників соціальної сфери, а отже, висуваються нові вимоги до формування особистості соціального працівника.

Сьогодні в Україні все більшого значення набуває соціальна робота як вид професійної діяльності. Робимо наголос на слові «професійна», оскільки до недавнього часу в нашій та інших пострадянських державах не існувало взагалі системи підготовки професійних кадрів для соціальної роботи. Про це може свідчити вже хоча б той факт, що до 1994 року в колишньому СРСР існувало всього три середніх спеціальних навчальних заклади для підготовки фахівців системи соціального забезпечення, і жодного – вищого.

Можливо, тому процеси становлення моделі спеціаліста з соціальної роботи та формування багатоступеневої системи підготовки соціальних працівників, які здійснюються останні 3-4 роки в нашій країні, є досить важкими та напруженими. Це зумовлено, з одного боку, тим, що велика частка громадян

України перебуває сьогодні у досить скрутному соціально-економічному становищі, а, отже, потребує більш надійного та дієвого, професійно здійснюваного соціального захисту. Даний факт вимагає реформування існуючої системи соціальної допомоги. А з іншого боку, статус професії соціального працівника ще не окреслений чітко на суспільному рівні, тобто вимоги до нової професії та її представників знаходяться на стадії становлення (що пояснюється реформуванням системи соціального захисту населення, ротацією кадрів в межах системи, появою нових функцій та ролей соціальних працівників у сучасних умовах тощо). Не розроблені також і освітні стандарти фаху. Все це і зумовлює необхідність наукових доробок в означеній галузі, і, перш за все, таких, що стосуються технології формування професіоналізму в соціальній роботі.

Традиційно в Україні соціальне забезпечення і соціальну допомогу надає ряд установ і закладів, що належать до системи соціального захисту населення.

Досягнення належного рівня соціального захисту залежить від багатьох чинників: від якості, узгодженості, своєчасності прийняття відповідних законів; від наявності ресурсів суспільства для їх впровадження; від ступеня координованості дій при реалізації означених напрямків та програм; від рівня розвитку правової свідомості та культури громадян тощо.

І, звичайно ж, великою мірою ефективність діяльності у сфері соціального захисту залежить від рівня професійності тих, хто на практиці втілює в життя розроблені документи, проекти, програми, - тобто працівників соціальних служб.

Таким, що розкриває зміст поняття «професійність, професіоналізм» вважається поняття «професійна компетентність» [1]. Під професійною компетентністю розуміють сформовану в процесі навчання та самонавчання систему науково-практичних знань та вмінь, які впливають на якість вирішення професійних завдань, а також розвинуті особистісно-професійні якості, що проявляються в діловому та партнерському спілкуванні з людьми при вирішенні їх життєвих проблем.

Досягнення професіоналізму у будь-якій галузі передбачає високий рівень розвитку професійної самосвідомості, що, в свою чергу, великою мірою зумовлюється ефективністю протікання ідентифікаційних процесів.

У найбільш загальному вигляді виділяють два основні види професійної компетенції соціального працівника: управлінську (включає соціальний досвід фахівця, необхідний як для індивідуальної роботи з клієнтами, так і для організації соціального захисту взагалі), а також психолого-педагогічну компетентність.

Спробуємо визначити, яким конкретним змістом має бути наповнена діяльність працівника системи соціального захисту населення як професіонала, використовуючи при цьому психологічні ознаки праці та їх градації, що розроблені Климовим Є.О. [4]. Використання даного підходу, на нашу думку, дозволить відобразити ті складові «Я-концепції» фахівця системи соціального захисту населення, що характеризують об'єктну сторону праці та дають змогу описати модель діяльності працівника. Це, в свою чергу, дасть змогу побудувати більш повну та об'єктивну картину процесу самоідентифікації означених фахівців.

Перша ознака – це усвідомлення соціальної цінності результату праці. Рівень даного усвідомлення визначається на основі: а) уявлень у суб'єкта діяльності знань про вимоги до результатів праці; б) характеру пізнання соціальної цінності передбачених результатів праці для себе та для суспільства (ставлення до справи); в) емоційних проявів працівника в діяльності та їх адекватності його уявленням та знанням.

Стосовно соціальної роботи дана ознака може бути охарактеризована таким чином. Оскільки основним завданням соціального працівника має бути сприяння вирішенню проблем клієнта, допомога у виході зі скрутною ситуації та спонукання до самостійного розв'язання власних життєвих перешкод, то саме досягнення цих цілей і є основним результатом діяльності спеціаліста з соціальної роботи.

Крім того, кожен соціальний працівник системи соціального захисту населення має усвідомлювати моральну відповідальність за результати власної роботи, а також її значимість та вагу, як перед державою та суспільством в цілому (оскільки організації соціального захисту у більшості випадків є державними чи громадськими), так і перед кожною конкретною людиною, що звернулася по допомогу, зокрема. Основними ж емоційними проявами соціального працівника мають бути емпатія, стриманість і зваженість, доброзичливість, милосердя, тактовність тощо.

Друга ознака – усвідомлення обов'язковості виконання дорученої справи в заданих нормах. Мається на увазі чітке дотримання повноважень та посадових інструкцій соціальних працівників, дія в рамках професійних обов'язків, уміння не переступати певну межу у взаєминах з клієнтами. Ці моменти є дуже важливими для працівників системи соціального захисту населення, оскільки інколи бажання допомогти людині обмежується наявними ресурсами та можливостями. А ті альтернативні шляхи, що пропонуються самими клієнтами, лежать поза компетентністю працівника.

Третя ознака – свідоме застосування засобів досягнення професійних цілей. Важливими тут є такі характеристики: а) ступінь теоретичної підготовки до виконання професійної діяльності; б) ступінь сформованості професійних умінь і навичок; в) адекватність емоційних проявів відповідно до рівня професійної підготовленості працівника.

Загальновідомо, що соціальна робота – інтегрована діяльність і включає знання багатьох наук: правознавства, філософії, психології, антропології, медицини, валеології, соціології, педагогіки тощо. Ось чому засвоєння даних знань є необхідною умовою формування професійних якостей соціальних працівників. Не менш важливим є формування відповідних навичок: спілкування, налагодження контактів, вирішення конфліктів; посередництва, представництва; організації діяльності; стимулювання розвитку власних сил

клієнта; обслуговування; оформлення документів тощо.

Оволодіння сукупністю відповідних знань, умінь і навичок соціальної роботи дає змогу майбутнім працівникам відчувати себе більш упевнено, домагає краще вирішувати проблеми людей, що звертаються (а це найчастіше – особи похилого віку, зрілі люди, що певною мірою впливає на відчуття психологічного дискомфорту молодшого перед старшим). Крім того, компетентність, розумна впевненість у власних силах сприяє більш ефективному пошуку шляхів у різних нестандартних ситуаціях, а також певній «психологічній захищеності» соціальних працівників.

Четверта ознака – усвідомлення міжособистісних взаємин. В соціальній роботі – це взаємини між працівником і клієнтом, між самими соціальними працівниками, між керівниками і підлеглими, а також зі спеціалістами інших суміжних галузей. Так, наприклад, соціальний працівник відділення соціальної допомоги вдома в ході своєї діяльності спілкується з групою підопічних, яких він обслуговує; зі своїми колегами по роботі, з завідуючим відділення; з медиками, працівниками, що надають допомогу підопічним, іноді – з представниками влади, тощо. Ось чому в ході підготовки фахівців із соціальної роботи необхідно формувати у них комунікативні навички і готувати до усвідомлення необхідності ефективного спілкування.

Таким чином, перераховані психологічні ознаки професійної діяльності соціальних працівників системи соціального захисту населення розкривають обумовленість взаємозв'язків мотиваційних, когнітивних, емоційних та інших компонентів діяльності фахівців їх соціальними установками, професійною спрямованістю та підготовкою і, в деякій мірі, індивідуально-типологічними особливостями особистості. Інакше кажучи, професійна компетентність соціального працівника системи соціального захисту населення повинна характеризуватися сформованістю в нього єдиного комплексу знань, навичок та вмінь, психологічних особливостей, професійних позицій тощо. Цей комплекс виступає як рольова характеристика професійної

компетентності працівника, як основа його професійної «Я-концепції».

Загалом, основним принципом технології підготовки соціальних працівників для системи соціального захисту населення є принцип діяльнісного розуміння професії.

Соціальний працівник повинен виявляти осіб, які знаходяться в скрутній життєвій ситуації і потребують допомоги; складати договори про кількість і якість послуг; вести особові справи закріплених за ним одиноких непрацевдатних громадян; перевіряти достовірність і повноту інформації про матеріальний стан, доходи і майно отримувачів допомоги та послуг. Окрім перерахованих дій, соціальний працівник також встановлює зв'язок із підприємствами, установами та організаціями, які виконують послуги за замовленням чи зверненням одиноких громадян або організує надання послуг означеними установами. А також, в разі потреби, організує влаштування підопічного на постійне місце проживання до будинку-інтернату (пансіонату) по профілю захворювання; допомагає у підготовці документів на оформлення субсидій чи інших видів допомог. Спільно з підприємствами житлово-комунального господарства, місцевими органами влади, організує поховання померлих одиноких непрацевдатних громадян, які ним обслуговувались.

Не менш важливими є також правозахисна, попереджувальна та профілактична функції соціальних працівників у системі соціального захисту населення. Адже до сфери діяльності фахівця відноситься виявлення причин та умов, що призвели до скрутною життєвої ситуації з метою запобігання виникнення нових проблем і труднощів; впровадження запобіжних заходів, також знання та вміння надавати інформацію про основні види пенсійного забезпечення, про види і форми соціальної допомоги; представництво підопічного (в разі потреби) у правозахисних органах; захист прав клієнта, тощо.

З огляду на реалії сьогодення основним завданням соціального працівника даного відділення повинна стати профілактика бідності та злиденності одиноких непрацевдатних.

З цією метою держава впроваджує цілу низку адресних соціальних допомог тим, хто знаходиться за межею бідності. Ось чому соціальний працівник повинен мати досить повну інформацію юридичного характеру щодо умов та порядку призначення та нарахування адресних допомог, а також знати структуру органів соціального захисту та/ або недержавних установ, де надається подібна підтримка. Виконання даної групи функцій передбачає володіння ролями захисника прав клієнта, експерта з правових питань, аналітика, представника, адвоката тощо.

У своїй безпосередній діяльності соціальний працівник здійснює також комунікативну та соціально-психологічну функції. І дійсно, неможливо уявити діяльність працівника соціальної сфери без вміння дієво спілкуватись, налагоджувати контакти, проводити бесіду, іноді вирішувати конфліктні ситуації, надавати психологічну підтримку своєму підопічному, співчувати та сприяти саморозвитку особистості клієнта. Працівник відділення соціальної допомоги вдома спілкується з клієнтами, з колегами та іншими посадовими особами, які беруть участь у вирішенні проблем підопічних. Причому, специфіка професійного соціального спілкування полягає в тому, що найбільшого значення в ньому набуває саме інтерактивна сторона. Оскільки важливим є наснаження підопічного, спонукання до позитивних змін у житті, а також відчуття «ми» при подоланні труднощів. Ще однією важливою характеристикою даної функції є те, що клієнтами працівників відділення соціальної допомоги вдома є, найчастіше, літні люди. Це також певним чином впливає на специфіку процесу професійного спілкування, оскільки комунікація має здійснюватися з урахуванням вікових психологічних особливостей та змін, а це передбачає певну тактику поведінки при наданні та отриманні інформації. Тому основними ролями при виконанні означених функцій є ролі комунікатора, організатора дозвілля, психолога та ін.

Таким чином, оскільки сьогодні працівники системи

соціального захисту населення покликані виконати соціальне замовлення держави по вирішенню багатьох соціально-економічних та психолого-соціальних проблем людей велике значення має виділення та характеристика конкретних видів діяльності в рамках фаху.

Саме з цією метою і планується в межах даної роботи скласти основу моделі спеціаліста системи соціального захисту населення (модель діяльності та модель особистості фахівця), враховуючи особливості соціально-психологічних детермінант професійної самоідентифікації та складових даного процесу.

Важливе значення для формування моделі діяльності працівника мають так звані акмеологічні та професіографічні підходи.

Акмеограма – це модель працівника як професіонала [6]. Вона відображає систему вимог, дотримання яких забезпечує продуктивне виконання професійних функцій в реальних умовах, а також сприяє постійному розвитку та реалізації творчого потенціалу працівника.

Професіограма – сукупність знань (соціально-економічних, технологічних та психофізіологічних) про професію та організацію праці в ній. Це психологічний «портрет» професії, що представлений групою психологічних функцій, які актуалізовані конкретним фахом» [8].

Досить вдало, на мою думку, розкрито зміст даного поняття Федоришиним Б.О. [7] в аспекті нової концепції профорієнтації. Автор розглядає професіограму як «детальний опис змісту, технології і всіх суттєвих умов конкретної професійної діяльності – технічних, соціальних, психологічних, економічних, гігієнічних, медичних, кліматичних». Поряд з професіограмою розглядається і поняття «психограма» – такий опис професійної діяльності, який спрямовується безпосередньо на особистість, тобто на розкриття тих вимог, які професійна діяльність ставить перед психологічною сферою особистості.

Акмеографічний підхід, розвиваючи досягнення сучасної професіографії, дає можливість описати діяльність працівника як

цілісний феномен, котрий включає визначену сукупність компонентів об'єктивного та суб'єктивного характеру.

З огляду на вищесказане, а також на фактичну відсутність наукових, експериментальних професіографічних доробок щодо спеціальностей працівників системи соціального захисту населення, в кінці розділу спробуємо побудувати професійну модель означених фахівців, базуючись на результатах проведених мною досліджень та їх аналізі, а також з урахуванням досвіду підготовки кадрів для системи. Значення такої дослідницької діяльності в межах моєї роботи полягає у створенні концептуальної моделі працівника, яка виступає основою для формування ідентичності фахівців.

Не можна залишати також поза увагою і зовнішні чинники, які впливають на професійну ідентифікацію. Йдеться про зміст, форми та методи навчання соціальної роботи. Бо часто від того, хто, чому і як навчає, залежить якість і надійність підготовки, а отже, можливість досягти професійної компетентності, професіоналізму.

Вище означені міркування і поглягли в основу цього припущення про те, що основними чинниками професійної самоідентифікації працівників системи соціального захисту населення (зокрема, на етапі навчання соціальної роботи) виступають професійні образи, типажі; особистісні якості та професійні риси; комплекс ціннісно-мотиваційних характеристик. Важливо брати до уваги той факт, що виокремлені складові виступають як чинники та впливають на процес і результат самоідентифікації за умов певного їх поєднання та взаємовпливу. Спробую деталізувати вище означені міркування у даному та наступних підрозділах.

Як зазначалось вище, при формуванні професійної «Я-концепції» велике значення має співвідношення бажаних (соціально значимих, особисто ціннісних) та реальних (наявних, сформованих на даному етапі професійного становлення) образів професії.

В результаті багаторічного досвіду чи процесу творчості

людина створює спеціальні суб'єктивні реальності, системи світобачення, зокрема, і виробничо-трудового середовища, які забезпечують нормальний стан внутрішнього світу людини. Кожен дорослий працівник «увібрав» в себе сутнісні загальнокультурні уявлення, і, можливо, здатен їх актуалізувати в свідомості, сприймати, розуміти у відповідності з типами професій (наприклад, за ознаками предметної системи).

Щодо соціальної роботи, вище означені положення не є достатньо окресленими. По-перше, даний вид діяльності перебуває на стадії формування в нашій державі (а отже, лише починають розвиватися і уявлення про нього). По-друге, образ професії соціального працівника в Україні дуже розмитий. Це пояснюється наявністю багатьох різнорідних маргіналізованих соціальних груп з одного боку, а з іншого – володінням різними за змістом формами і методами роботи з ними (у зв'язку з останнім виникає проблема співвідношення методологічних засад соціальної роботи та соціальної педагогіки). По-третє, рівні соціальної роботи (індивідуальний, груповий, загальнодержавний, структурно-адміністративний) вимагають від працівників різних умінь і навичок для ефективного виконання посадових обов'язків, а це передбачає різноманітні моделі підготовки працівників соціальної сфери (соціальних педагогів, соціальних інспекторів, спеціалістів по призначенню пенсій та допомог, патронажних сестер тощо). Ось чому для актуалізації у професійній свідомості вище означених уявлень необхідно створити такі формуючі впливи та умови, які призведуть до належного рівня самоідентифікації в цій потрібній суспільству професії.

ПЕРЕЛІК ПОСИЛАНЬ

1. Карамушка Л.М. Психологічні основи в системі середньої освіти: Навчальний посібник для підготовки та перепідготовки керівників закладів середньої освіти. Київ : ІЗМН, 2017. 179 с.
2. Карпіловська С.Я., Міттельман Р.Й., Синявський О.П. Основи професіографії: Навчальний посібник. Київ : МАУП,

2017. 148 с.

3. Коваль Л.Г. Підготовка соціальних педагогів та соціальних працівників в Україні / *Соціальна політика і соціальна робота*. 2018. № 1-2. С.86-95.

4. М'ясоїд П.А. Задачі з курсу загальної психології: навчальний посібник. Київ : Вища школа, 2008. 184 с

5. Пов'якель Н.І. Професійна рефлексія психолога-практика / *Практична психологія та соціальна робота*. 2018р. №7. С. 3-6.

6. Подшивалкина В.И., Золотова Н.П. Социальные технологии в деятельности социальных служб: Метод. пособие. Кишинев: Изд-во КГУ, 2017. 28 с.

7. Попович Г.М. Основні проблеми і умови ефективності практичної підготовки майбутніх спеціалістів соціальної роботи / *Соціум*. 2009. №2. С.13-20.

8. Психологические механизмы регуляции поведения и оптимизация трудовой и учебной деятельности. Межвузовский сборник. Горький: ГГУ им. Н.И. Лобачевского, 2005. 96 с.

ТУРБА О.А.

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ З ПРОБЛЕМНОЮ МОЛОДДЮ

Анотація

У роботі підкреслено, що шляхи і форми розвитку людства нерозривно пов'язані з молоддю. Звідси впливає важливість аналізу проблем, що виникають в молодіжному середовищі - від проблем зі здоров'ям, з освітою, працевлаштуванням до проблем, що викликаються асоціальною поведінкою - і знаходженням шляхів їх вирішення.

Ключові слова: МОЛОДЬ; ДЕМОГРАФІЯ;
КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНІСТЬ; АДАПТАЦІЯ;
ВРАЗЛИВІСТЬ; АСОЦІАЛЬНІСТЬ; ДЕВІАНТНІСТЬ,
ДЕЛІНКВЕНТНІСТЬ, АДДИКТИВНІСТЬ.

Abstract

The paper emphasizes that the ways and forms of human development are inextricably linked with youth. Hence the importance of analyzing the problems that arise in the youth environment - from health problems, education, employment to problems caused by antisocial behavior - and finding ways to solve them.

Key words: YOUTH; DEMOGRAPHY; COMPETITIVENESS; ADAPTATION; VULNERABILITY; ASOCIALITY; DEVIANCE, DELINQUENCY, ADDICTIVENESS.

Виклад основного матеріалу. Рішення проблем, які в даний час хвилюють все людство, нерозривно пов'язане з молоддю. Від того, як буде жити сьогodнішня молодь, і та, яка прийде їй на зміну, залежать шляхи і форми розвитку всього світу, тому питання про майбутнє і сьогodenня сучасної молоді постає дуже гостро. Захистити людину від взаємодії з факторами, які несприятливо впливають на її психіку і формування орієнтирів, неможливо, тому необхідно створення у самій молоді соціального й культурного ресурсу протидії асоціального впливу.

До початку ХХІ ст. в молодіжному середовищі відбулися настільки помітні демографічні зміни, що вони, як ніякий інший показник, чітко характеризують стан молоді в суспільстві. Загальна її чисельність до теперішнього часу складає більше 27% від усього населення країни {1. с. 4}

Чимало проблем пов'язано зі здоров'ям молодих, різко знизилася його якість; зросло число захворювань, раніше не властивих молодим людям, спостерігається зростання венеричних захворювань і числа ВІЛ-інфікованих. Головною причиною погіршення здоров'я молоді продовжає залишатися кризовий стан суспільства та його наслідки - неякісне харчування, скорочення числа оздоровчих закладів та ін.

Безумовно, молодь як соціальна група має свої особливості. Найчастіше вони пов'язані з труднощами адаптації до сучасних соціально-економічних умов: професійним і соціальним самовизначенням, працевлаштуванням, житловими проблемами і т.д.

У сфері освіти молоді стан справ також неоднозначно. Існує також проблема працевлаштування випускників, які отримали вищу та професійну освіту; в результаті багато з них змушені працювати не за фахом. Серед офіційно зареєстрованих безробітних частка молоді протягом останніх років залишається доволі високою.

Сучасна молодь як соціальна група, з одного боку, характеризується деякими загальними рисами: вона, як правило, більш освічена, володіє новими професіями та технологіями, є носієм нового способу життя і соціального динамізму, з іншого - характеризується загальними проблемами, пов'язаними з «життєвим стартом» - з отриманням освіти, початком трудової діяльності, створенням сім'ї, професійним ростом. В силу цього своєрідність молоді як соціальної групи породжує її вразливість в широкому сенсі слова. Це виражається, по-перше, в наявності в її складі значної частки тих (учні, студенти), хто не має в повному розумінні слова свого власного соціального становища і кого характеризують головним чином за рахунок або минулого соціального статусу (соціальним становищем батьківської сім'ї) або майбутнього соціального статусу (сфера майбутньої професійної діяльності); по-друге, її приналежністю до різних структур суспільства; по-третє, в тому, що молодь не є системою, що саморозвивається, оскільки вона - частина суспільства, включена в усе різноманіття його зв'язків і відносин, несе на собі весь комплекс протиріч, пов'язаних з реалізацією властивих їй суспільних функцій (відтворювальної, трансляційної, інноваційної).

Особливо напруженим у молоді є період учнівства, студентства, в якому знаходиться більша частина молоді - час, де з одного боку, слабшає контроль і регламентує функція сім'ї, а, з іншого - ще відсутні професійні обов'язки і обтяженість турботами про власну родину. Молодіжне дозвілля - це своєрідна форма реалізації подібної свободи і поле для самореалізації молодих людей.

Однією з найгостріших проблем сучасного суспільства і

держави була і залишається проблема асоціальної поведінки підлітків та молоді. Останнім часом статистичні дані фіксують стабільне зростання показників молоді, залученої до відповідальності, що свідчить про криміналізацію молодіжного середовища. У порівнянні з 30-ми роками ХХ століття, кількість асоціальної молоді в країні зросла більш ніж в три рази. Саме ця, все збільшувана соціальна дезадаптація в середовищі молоді призводить до зростання таких явищ, як наркоманія, алкоголізм, сектантство. Асоціальна поведінка може виражатися в таких формах {2. с. 28}:

1) девіантна поведінка - проявляється в порушенні соціальних норм, усталених правил поведінки в сім'ї та навчальному закладі. Найчастіше девіантна поведінка проявляється у формі агресії, небажання вчитися, демонстрації негативного ставлення до свого оточення. Така поведінка може виражатися у відходах з дому, бродяжництві та навіть суїциді, алкоголізмі, прийомі наркотичних засобів;

2) делінквентна поведінка виражається в сформованій стійкій поведінці молоді, яке тягне за собою порушення громадського порядку. Найчастіше така поведінка проявляється у вигляді образ, побоїв, підпалах, вимаганні, дрібних крадіжках;

3) адиктивна поведінка характеризується втечею від себе, від своїх проблем. Таке втеча може супроводжуватися наступними відхиленнями: булімією, анорексією, трудовоголізмом, постійним заняттям комп'ютерними іграми, релігійними відхиленнями, наркотиками і суїцидом.

Аксіоматично вважається, що вся поведінка соціально обумовлена, вся вона соціальна, але може бути і асоціальною. Асоціальною вважають поведінку, що порушує соціальні норми - кримінальні, адміністративні, сімейні. Асоціальна поведінка є неприйнятною для окремих осіб і суспільства в цілому, так як суперечить основам життєдіяльності людини, її звичаїв, традицій, норм моралі. Найближче до поняття «асоціальна поведінка» знаходиться термін «та, що відхиляється». Такою визнається ненормативна поведінка, яка відхиляється від соціальної норми.

Близькі до асоціальної поведінки терміни «кримінальна», «злочинна» поведінка аморальна поведінка. Асоціальна поведінка є різновидом агресивної поведінки, яке виражається в деструктивних діях з кінцевою метою - нанесення шкоди людині. Агресія в людях виражається фізично або вербально, активно або пасивно, прямо або побічно. Молодь, чия поведінка відхиляється від прийнятих у суспільстві правил, називають важкою, важковиховуваною, з девіантною, що відхиляється, асоціальною поведінкою.

Для пояснення асоціальної поведінки молоді соціологи висувають різні моделі. Так, модель суспільного здоров'я підкреслює вплив середовища та інших зовнішніх факторів. Пріоритетом даної моделі є превентивні стратегії, а насильство розглядається як таке, що підлягає систематичному, обгрунтованому з точки зору науки, безперервному втручанням. Інша модель досліджує асоціальну поведінку людини всередині і поза сім'єю. Відповідно до цієї теорії, грубе, зневажливе поводження з дитиною, насильство в дитинстві, образи і насильство в підлітковому віці, все це робить людину, в кінцевому рахунку, асоціальною і веде до жорстоких злочинів, правопорушень, суїциду або передчасної смерті. Проте жодна з цих теорій не дає повного пояснення виникнення асоціальної поведінки.

Існує кілька клінічних ознак асоціальної поведінки, які необхідно вміти розпізнавати і вживати необхідних заходів щодо їх корекції. Найбільш часто з агресивною поведінкою у підлітків пов'язана така патологія, як затримка розумового розвитку, помірно важкі мовні порушення, психічні порушення (дефіцит уваги, гіперактивність, депресія, тривога, аномалії характеру). Порушення поведінки і зухвала поведінка є психіатричними діагнозами, викликаними асоціальною поведінкою. Ці діагнози характеризуються дефіцитом уваги, гіперактивністю, підвищеною схильністю до злочинності, зловживанням психоактивними препаратами, кримінальною поведінкою.

Причини асоціальної поведінки молоді проглядаються в

особливостях взаємозв'язку людини з навколишнім соціальним середовищем, із самим собою і є результатом окремих обставин соціалізації людини. Численні дослідники асоціальної поведінки, такі як П.Г. Бельський, Л.С. Виготський, А.С. Макаренко та ін. серед причин такої поведінки виділяють спадковість, соціальне середовище, навчання, виховання і соціальну активність самої людини. Всі перераховані фактори впливають на індивіда прямо або побічно, але прямої залежності між негативними наслідками і характером поведінки людини не існує. Саме тому такі дослідники, як Т.Р. Алімханова, Ю.А. Клейберг, А.В. Мисько виділяють тільки три основні чинники: біологічний, психологічний і соціальний. Біологічний фактор полягає в фізіологічних особливостях індивіда, психологічний - в особливостях темпераменту, акцентуації характеру, соціальний - відображає взаємодію людини з соціумом (сім'я, навчальний заклад, оточення).

В цілому, згідно зі статистичними даними, серед причин виникнення асоціальної поведінки, які найбільш часто зустрічаються, можна виділити наступні {3. с. 75}:

1) асоціальна поведінка виникає у підлітків, сім'ї яких мають психічні відхилення, інші захворювання, наслідки хвороби;

2) якщо у молодих людей є пристрасть до наркотиків, алкоголю і асоціальної поведінки в суспільстві;

3) якщо взаємини між батьками в сім'ї засновані на нерозумінні, неповазі один до одного, і такі батьки проявляють ворожість до дітей. Фактором, що впливає на асоціальну поведінку підлітка, є система покарань і заохочень, що практикується в сім'ї. Як жорстокість батьків, так і надмірна любов однаково небезпечні у вихованні підлітка;

4) відсутнє батьківське виховання;

5) в родині панує авторитарний спосіб виховання або надмірна опіка по відношенню до підлітка. Особливо небезпечні авторитарність, жорстокість і надмірне домінування матері. І якщо у дитини слабкий тип нервової системи, це може привести до нервово-психічних захворювань, і, в кінцевому рахунку,

непоправних дефектів емоційної сфери, відсутності емпатії, агресивності і скоєння правопорушень.

Сьогодні в країні відбуваються серйозні зміни, які ведуть до перебудови психології людей, особливо молодих, їхніх поглядів, звичок, переконань, моральних цінностей і соціальних ролей. Не всі з них можуть адаптуватися до цих змін і перетворень в їх житті. Молодь є стратою населення, найбільш чутливою до соціальних і психологічних стресів. Саме серед молоді спостерігається різке зростання конфліктних, недисциплінованих, які не вміють володіти собою, людей. Саме в цій групі криються витоки алкоголізму, наркоманії, моральної деградації, правопорушень і злочинності. Згідно з даними сучасної статистики по країні асоціальна поведінка молоді зростає в геометричній прогресії. За останні п'ять років найбільшого поширення набули зрослі проблеми: алкоголізму (+ 20%), наркоманії (+ 90-100%), збочених сексуальних відносин (гомосексуалізм) (+ 15%), дромоманії (+ 50%), злочинної (кримінальної) поведінка (+ 50%).

Виходячи з даних статистики, можна зробити висновок, що основним завданням вирішення проблеми асоціальної поведінки молоді стають превентивні заходи щодо попередження відхилень у поведінці, профілактика і психолого-педагогічна корекція (при необхідності). Оскільки формування будь-якої особистості відбувається в навколишньому середовищу, то це має визначальне значення для виховання людини. Головна роль у формуванні належить малим групам: сім'ї, освітнім установам, неформальним групам спілкування. Труднощі формування поведінки індивіда, як правило, обумовлені особливостями тієї групи, в якій знаходиться людина. На наш погляд, найважливіша роль в процесі соціалізації та попередження асоціальної поведінки молоді належить закладам освіти, як основним офіційним інститутам виховання, які покликані прищепити молодій людині прийнятні в суспільстві норми, правила, моральні цінності. Крім того, в навчальному закладі молодь проводить більшу частину часу і засвоює багато норм поведінки в соціумі.

Професійний колектив навчального закладу є не тільки фахівцем в області певних предметів, а й в області виховання і розвитку особистості.

Корекція асоціальної поведінки є соціально-педагогічним та психологічним комплексом процедур, спрямованих на встановлення ціннісної поведінки особистості, здатних скорегувати особистісні якості, що характеризують відношення до соціальних дій і вчинків. Ще в 30-і рр. XX століття відомим вченим В.К. Кащенко була розроблена класифікація методів корекції, які об'єднали в дві групи: педагогічні та психотерапевтичні. До педагогічних методів були віднесені методи громадського впливу (корекція активно-вольових дефектів, корекція страхів, метод ігнорування, корекція нав'язливих думок і дій, корекція бродяжництва, самокорекція), спеціальні або вузькопедагогічні методи (корекція недоліків поведінки або нервового характеру), метод корекції через працю. До психотерапевтичних методів були віднесені методи навіювання та самонавіювання, гіпноз, метод переконання, психоаналіз.

Сьогодні більшість вчених дотримуються думки, що асоціальна поведінка молоді обумовлено деструктивними соціально-політичними процесами, що відбуваються в суспільстві (помилки при здійсненні соціально-економічних реформ, зниження життєвого рівня громадян, криза традиційної системи цінностей). Тому на перше місце в вирішенні питань профілактики асоціальної поведінки молоді висуваються економічні заходи реформування суспільних відносин, необхідність підвищення матеріального рівня і соціальної захищеності громадян. Дослідження проблеми асоціальної поведінки молоді показує, що матеріальний достаток і високий соціальний стан батьків не є гарантією дотримання молоддю соціальних норм. Тому необхідно відзначити в числі причин зростання асоціальної поведінки недоліки виховної роботи з підлітками та молоддю. Кращою профілактикою асоціальної поведінки молоді

є чітка, цілеспрямована організація виховного впливу.

Для підтвердження доцільності такого підходу нами було проведено опитування студентів кількох груп одного з гуманітарних спеціальностей університету. Для створення узагальненої характеристики сучасного студента їм було запропоновано анонімно відповісти на питання соціологічної анкети (табл.1).

На питання анкети відповіли 78 студентів, 99 відсотків з них - повнолітні.

На жаль, переважна більшість студентів не може похвалитися соціальною активністю. Це проглядає як у захопленні комп'ютерними іграми та On-line спілкуванням (89,7%), так і в прохолодному відношенні до громадянських обов'язків (23,4 %). Насторожує також доволі легке відношення до вживання алкоголю та наркотиків (69, %).

Критичним, на наш погляд, є також відношення до спорту як форми організації дозвілля та як до одного з видів офіційних занять. Саме тут криються резерви росту соціальної активності молоді, дієвого відволікання її від пасивного On-line функціонування.

Зкладам вищої та професійної освіти під силу суттєво збільшити на всіх курсах кількість навчальних годин на заняття фізичною культурою, всіляко пропагандувати позакласні спортивні заходи, зробити звичним проведення традиційних спортивних змагань різного рівня.

ПЕРЕЛІК ПОСИЛАНЬ

1. Бебик В. М., Головатий М. Ф., Ребкало В. А. Політична культура сучасної молоді. — К.: 2019 р. -104 с.

2. Попович Г.М. Соціальна робота в Україні і за кордоном: навчально-методичний посібник / Попович Г. М. – У.: Гражла, 2012 р. – 653 с.

3. Романюк Л. В. Дослідження цінностей в моніторингу якості вищої освіти: засоби, технології та перспективи / Л. В. Романюк // Вища освіта України. — 2009 р. - 440 с.

КУЗЬМІНА М.О., КУЗЬМІН В.В., СТАДНИК А.Г.
**СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ ВИКЛАДАННЯ
ДИСЦИПЛІНИ «СОЦІАЛЬНА РОБОТА В СФЕРІ
ЗАЙНЯТОСТІ НАСЕЛЕННЯ»**

Анотація

Актуальність проблеми. В сучасному українському суспільстві соціальна робота як професійна діяльність спрямована на допомогу клієнтам різних соціальних груп, які опинилися в складних життєвих обставинах та в групі соціального ризику. Як правило, до соціальних ризиків відносять ті обставини, які негативно впливають на якість життя особи, наприклад: смерть годувальника, інвалідність, тимчасова непрацездатність, також низький рівень матеріальної забезпеченості та втрата місця роботи. Громадяни, які втратили роботу та бажають працевлаштуватися, перебувають на обліку у Державному центрі зайнятості, що є різновидом соціальних послуг. Навчальна дисципліна «Соціальна робота в сфері зайнятості» займається підготовкою майбутніх соціальних працівників, які поповнюють свої знання щодо актуальних проблем у сфері зайнятості населення та системи працевлаштування. Адже в Україні за останнє десятиріччя проблема працевлаштування та низької матеріальної забезпеченості набуває більшого значення, саме тому виникає необхідність вдосконалення системи працевлаштування і надання соціальних гарантій, також допомогти студентам ознайомитися з проблемами у сфері зайнятості, що є головним завданням дисципліни.

Метою статті є дослідження особливостей методики викладання навчальної дисципліни «Соціальна робота у сфері зайнятості населення», яка є необхідною для студентів за спеціальністю «Соціальна робота», які також будуть працювати у службах зайнятості з населенням, які бажають або не в змозі самостійно працевлаштуватися.

Завдання навчальної дисципліни– поглибити знання

майбутніх соціальних працівників стосовно актуальних проблем у сфері зайнятості, а саме: сформувати поняття «ринок праці», «безробіття», «зайнятість», також ознайомити із завданнями і напрямками роботи центру зайнятості. Під час вивчення навчальної дисципліни студенти повинні зрозуміти порядок працевлаштування та організації тимчасової зайнятості населення і оволодіти технологіями діяльності центрів зайнятості.

Зміст програми навчальної дисципліни спрямований на вивчення технологій та методів роботи у службах зайнятості і вміння надати професійну кваліфіковану допомогу особі, яка опинилася в групі ризику та втратила місце роботи.

Ключові слова: СОЦІАЛЬНА РОБОТА В СФЕРІ ЗАЙНЯТОСТІ НАСЕЛЕННЯ; МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ ДИСЦИПЛІНИ; МЕТОДИКА ЗАСВОСННЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ; ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ; ФОРМУВАННЯ ЗНАТЬ СТОСОВНО СФЕРИ ЗАЙНЯТОСТІ І ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ.

Abstract

Relevance of the problem. In modern Ukrainian society, social work as a professional activity is aimed at helping clients of different social groups who find themselves in difficult life circumstances and at social risk. As a rule, social risks include those circumstances that negatively affect the quality of an individual life, for example: the death of a breadwinner, disability, temporary disability, as well as a low level of material security and loss of a job. Citizens who have lost their jobs and wish to find a job are registered with the State Employment Center, which is a type of social service. The discipline "Social work in the field of employment" is engaged in the preparation of future social workers who replenish their knowledge on topical issues in the field of employment and the employment system. Indeed, in Ukraine over the past decade, the problem of employment and low material security has become more important, which is why there is a need to improve the employment system and provide social guarantees, as well as help students get acquainted with employment

problems, which is the main task of the discipline.

The purpose of the article is to study the methodology's features of teaching the academic discipline "Social Work in the Field of Employment of the Population", which is necessary for students majoring in "Social Work", who will also work in employment services with the population who are willing or not able to find a job on their own.

The task of the article is to deepen the knowledge of future social workers on topical issues in the field of employment, namely: to form the concept of "labor market", "unemployment", "employment", as well as to familiarize with the tasks and areas of the employment center's work. When studying an academic discipline, students must understand the procedure for employment and organization of temporary employment and master the technologies of employment centers.

The content of the article is aimed at studying the technologies and methods of work in employment services and the ability to provide professional qualified assistance to a person who is at risk and has lost his job.

Keywords: SOCIAL WORK IN THE FIELD OF THE POPULATION EMPLOYMENT; METHODOLOGY OF TEACHING DISCIPLINE; METHODOLOGY FOR MASTERING THE ACADEMIC DISCIPLINE; ACADEMIC DISCIPLINE PROGRAM; FORMATION OF KNOWLEDGE IN THE FIELD OF EMPLOYMENT.

Вступ.

Сучасні соціально-демографічні, суспільно-політичні та економічні процеси, що відбуваються в Україні і світі, призводять, з одного боку, до підвищення загальної кількості споживання соціальних послуг, з іншого – до виникнення потреби в якісно нових послугах у сфері зайнятості. У цих умовах традиційні форми обслуговування стають недостатніми, і спостерігається ситуація, коли вироблені соціально-правові підходи до організації діяльності соціальних служб у сфері

зайнятості перестали повною мірою відповідати потребам населення. Тому створенню умов для покращення надання послуг служать інноваційні технології. Бурхливий розвиток інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) формує нові форми і види зайнятості, підвищує гнучкість і робить більш глобальним ринок праці, розширює можливості створення якісно нових робочих місць і їх модернізації. ІКТ змінюють світ професій, висувають нові вимоги до компетентності роботодавця і працівника.

Разом з тим, в Україні від змін, що відбуваються в системі наданні соціальних послуг, відстає як адаптація ринку праці, що забезпечує поєднання робочої сили із засобами виробництва, так і система регулювання трудових відносин. Як наслідок зростають ризики дефіциту кадрів, структурного безробіття, розширення масштабів нестійкої зайнятості. В даному контексті у зв'язку із розвитком ІКТ актуальним стає дослідження сучасних технологій покращення надання соціальних послуг сфери зайнятості та розробка комплексу напрямків вдосконалення ринку праці з метою підвищення зайнятості населення [3].

Як раніше було зазначено, дисципліна «Соціальна робота у сфері зайнятості населення» займається питаннями працевлаштування та безпосередньо зайнятості населення, тобто вивчає актуальні проблеми та способи їх вирішення. Головною проблемою є питання працевлаштування або реєстрації безробітних, на чому базується діяльність соціального працівника. Щоб вирішувати ці проблеми, соціальний працівник повинен знати технології, методи та порядок роботи у сфері зайнятості на різних рівнях, також чимало важливо знати законодавчу базу та аналізувати ситуацію на ринку праці. Студенти повинні не лише добре знати теорію та основні поняття і категорії, але й вміти застосовувати набутті знання під час практичної діяльності при розробці власних соціальних технологій у сфері зайнятості населення. Щоб успішно поєднати теорію та практику, викладачі повинні звернути увагу на методику викладання дисципліни та якісно розробити навчальну

програму. Адже саме від цього залежить успіх засвоєння навчального матеріалу та використання набутих знань майбутніми соціальними працівниками у практичній діяльності.

Виклад основного матеріалу. Як вище зазначалося, навчальна дисципліна «Соціальна робота у сфері зайнятості населення» спрямована на вивчення проблем ринку праці, зайнятості та працевлаштування. У процесі вивчення студенти спеціальності «231-Соціальна робота» повинні знати основні категорії і поняття, а саме: «безробіття», «зайнятість», «ринок праці» та інші теоретичні аспекти. Також майбутні соціальні працівники повинні дослідити завдання, мету і напрями Державної служби зайнятості, що знадобиться під час планування професійної діяльності. Для того, щоб допомогти клієнту з питань працевлаштування, необхідно також знати порядок реєстрації безробітних, організацію професійного відбору та працевлаштування згідно законодавству. Під час ведення обліку осіб, що тимчасово не працюють, особам надається фінансова допомога, тому соціальний працівник повинен ознайомитися з порядком її призначення та отримання. Також Державна служба зайнятості займається підготовкою, перепідготовкою та підвищенням кваліфікації осіб, тому соціальний працівник повинен володіти технологіями соціальної роботи та вміло застосовувати їх під час практичної діяльності [3; 5, с. 3].

Дисципліна має такі основні завдання:

1. Проаналізувати і вивчити основні поняття та теоретичні аспекти щодо проблем працевлаштування і зайнятості населення;
2. виявити предмет і напрями діяльності соціального працівника у сфері зайнятості населення;
3. ознайомитися з діяльністю та історією виникнення центрів зайнятості населення в Україні та визначити напрями роботи з клієнтами [2, с.5]

Тематичний план дисципліни виглядає таким чином [5; 11, с. 6]:

Таблиця 1

План вивчення навчальної дисципліни

№ теми	Назва теми	Форми організації навчання	Кількість годин для денної форми навчання	Кількість годин для заочної форми навчання
Модуль 1. Теоретичні аспекти соціальної роботи у сфері зайнятості населення Змістовий модуль 1. Ринок праці та діяльність базових центрів зайнятості. Діяльність кар'єрного радник у сфері зайнятості населення.				
1	Тема 1. Ринок праці у соціально-економічній системі. поняття і категорії зайнятості і безробіття	<i>л / практ / срс</i>	2 / 2 / 10	0,5 / 0,5 / 14
2	Тема 2. Державний механізм регулювання зайнятості населення. Державна служба зайнятості у формуванні кар'єрних стратегій членів різних соціальних груп	<i>л / практ / срс</i>	4 / 4 / 10	1 / 1 / 14

3	Тема 3. Організація соціальної роботи з орієнтації та професійного відбору незайнятого населення	л / <i>практ</i> / <i>срс</i>	2 / 2 / 10	0,1 / 0,1 / 14
<i>Змістовий модуль 2. Соціальні чинники успішного працевлаштування та формуванні кар'єрних стратегій членів різних соціальних груп</i>				
4	Тема 4. Соціальна робота з питань професійного навчання незайнятого населення	л / <i>практ</i> / <i>срс</i>	2 / 2 / 10	0,5 / 0,5 / 14
5	Тема 5. Соціальна робота з реєстрації безробітних та їх працевлаштування	л / <i>практ</i> / <i>срс</i>	1 / 1 / 10	0,4 / 0,4 / 14
6	Тема 6. Соціальна робота з організації тимчасової зайнятості безробітних та соціальний захист населення у сфері зайнятості в Україні	л / <i>практ</i> / <i>срс</i>	0,5 / 0,5 / 12	0,4 / 0,4 / 12
<i>Модуль 2. Практичні аспекти соціальної роботи у сфері зайнятості населення</i> <i>Змістовий модуль 3. Загальні аспекти соціально-технологічної роботи у сфері зайнятості населення</i>				

1	Тема 7. Основи технологій соціальної роботи у сфері зайнятості населення. Державні та територіальні програми зайнятості	л / <i>практ</i> / <i>срс</i>	4 / 4 / 10	1 / 1 / 14
2	Тема 8. Соціально-технологічні підходи у сприянні працевлаштуванню осіб із різних специфічних соціальних груп	л / <i>практ</i> / <i>срс</i>	2 / 2 / 10	1 / 1 / 14
<i>Модульний контроль</i>				
<i>Змістовий модуль 4. Використання практичних технологій соціальної роботи у сфері зайнятості населення. Кар'єрний радник у формуванні кар'єрних стратегій членів специфічних соціальних груп</i>				
3	Тема 9. Практичні аспекти у сприянні працевлаштуванню особам із обмеженими можливостями	л / <i>практ</i> / <i>срс</i>	2 / 2 / 10	0,5 / 0,5 / 14
4	Тема 10. Сприяння працевлаштуванню осіб із числа випускників вищих навчальних закладів із сирітським минулим	л / <i>практ</i> / <i>срс</i>	2 / 2 / 10	0,5 / 0,5 / 14

5	Тема 11. Соціальна робота з особами, які звільняються з місць позбавлення волі	<i>л / практ / срс</i>	2 / 2 / 10	0,5 / 0,5 / 14
6	Тема 12. Соціальна робота із особами, які постраждали в зонах посткатастроф	<i>л / практ / срс</i>	2 / 2 / 12	0,5 / 0,5 / 12

Слід зазначити, що лекції, які читаються згідно навчальної програми, спрямовані:

1. На поєднання отриманих знань і професійного навчання, яке базується на наукових досягненнях в області проблем та понять дисципліни «Соціальна робота у сфері зайнятості населення».

2. На вміння використовувати вивчений матеріал під час практичної діяльності та наданні соціальної допомоги окремим групам населенням у ДСЗН.

3. На передачу знань, вмінь, навичок а також розвиток творчого мислення і вміння вирішувати проблеми.

4. На поєднання основних завдань: професійно-кваліфікаційна підготовка і розвиток студента як ділової та освіченої людини

5. На виховання у студентів таких якостей, як мобільність, комунікабельність, стресостійкість та цілеспрямованість [11, с. 5].

Отже, головне завдання читання викладачем лекцій – це вмиле засвоєння студентом теоретичного матеріалу, зокрема основних понять, критерій та особливостей щодо сфери зайнятості населення, які майбутній фахівець зможе застосовувати під час практичної діяльності. Запорука успіху будь-якої фахової діяльності – це вміння поєднувати теорію та практику, тобто застосовувати знання з метою виконання професійних завдань.

Загалом навчальний процес згідно тематичного плану здійснюється у таких формах:

1. Лекції, під час яких студенти мають законспектувати та засвоїти теоретичний аспект і основні поняття, що стосуються даної дисципліни. Для кращого розуміння теми, викладач проводить бесіду та дискусію, під час якої обговорюється матеріал зі студентами в більш зрозумілій та доступній формі. Також на лекції викладач додатково пояснює сенс того чи іншого поняття, при цьому використовуючи аналітичний метод або зображення чи схему явища.

2. Семінарські завдання, які спрямовані на обговорення проблемних питань певної теми з метою її остаточного засвоєння і розуміння. Студенти готують доповіді, проекти або реферати, які обговорюють та доповнюють під час семінарського заняття.

3. Самостійна робота студентів, під час якої отримують індивідуальне завдання і готують реферати, проводять дослідження з метою розуміння явища та розробки певних технологій і методів. Також студентам спеціальності «231-Соціальна робота» надається можливість додатково взяти участь у науково-практичних конференціях, тим самим поглибитися у вивчення та дослідження теми стосовно зайнятості та працевлаштування населення України [11, с.7].

Вивчення дисципліни передбачає контроль та перевірку засвоєння навичок та знань, який проводиться у формі самостійних робіт, лексично-граматичного диктанту та тестових і творчих завдань. Вони цілеспрямовані на те, щоб оцінити рівень знань стосовно засвоєних тем, а також понять і основної термінології. Результати контрольних та самостійних робіт дадуть змогу викладачеві переглянути методику викладання та обрати іншу, більш доступну та зрозумілішу. За виконання усіх завдань, зокрема самостійних та семінарських, протягом семестру, а також під час підсумкового контролю знань у формі заліку кожний студент денної форми навчання набирає відповідну кількість балів. Оцінювання діяльності студентів проводиться таким чином:

1. Оцінювання на семінарських заняттях, а саме перевірка роботи на помилки, точність відповіді та вміння формувати точно та послідовно висновки.

2. Оцінювання на модульних контрольних роботах, під час яких студент повинен дати відповіді на питання або тести стосовно вивчених тем, термінології та проблематики сучасного стану зайнятості населення.

3. Оцінювання рефератів, під час якого враховується: зміст і структура роботи (висновки, розкриття теми); наявність власних результатів дослідження проблеми (статистичні дані, аналіз використаної літератури); захист роботи (усна відповідь). Також звертається увага на актуальність та відповідність теми стосовно даної дисципліни, що також враховується під час оцінки рівня знань студента.

4. Підсумковий залік/іспит, під час проведення якого студенти по три запитання зі списку питань до заліку. На виконання письмової роботи дається 2 академічні години, за цей час студент повинен дати чітку та розгорнуту відповідь на запитання, згодом поставити підпис та дату складання заліку.

5. Оцінювання наукової діяльності студента, а саме виконання наукової роботи або участь у науково-практичних конференціях. Під час виконання науково-дослідницької роботи майбутні соціальні працівники краще знайомляться з проблемами ринку праці і працевлаштування, поглиблюються у структуру діяльності Державної служби зайнятості населення і досліджують технології соціальної роботи. Також студенти вчаться проводити дослідження з використанням індуктивного, дедуктивного, математичного та аналітичного методів, що допоможе краще сформулювати мету і завдання роботи [11, с. 8].

Поглиблюючись у наукову діяльність, студенти не лише краще розуміються в діяльності Державної служби зайнятості населення, але й вчаться дослідницькій роботі. Вміння визначати проблематику, актуальність дослідження, а також формувати зміст та висновки, знадобиться студенту під час практичної діяльності, а саме при вивченні ринку праці та вирішення питань

стосовно працевлаштування та перепідготовки фахівців. Саме проведення науково-практичної роботи у вільний від навчання час допомагає визначити рівень здібностей, знань та обдарованості студентів, які також покажуть вміння і навички, що засвоїли під час занять [8, с. 15].

Перед початком написання наукової роботи студентам спеціальності «231-Соціальна робота» необхідно:

1. Зазначити загальні аспекти. Як правило, перед написанням науково-дослідницької роботи необхідно визначити мету; проблематику; об'єкт та предмет дослідження; завдання; використані методи дослідження. Тема повинна бути обрана згідно змісту дисципліни, наприклад проблеми ринку праці, працевлаштування, особливостей роботи ДСЗН та порядок надання соціальних послуг. Зміст та назва роботи мають бути лаконічними, чіткими та розкривати повністю проблематику.

2. Побудувати структуру роботи. Вона має відповідати змісту та розташовуватися в певному порядку, а саме: титульний лист, зміст, актуальність дослідження, вступ, виклад основного матеріалу, висновки, перелік посилань, додатки та анотація (за необхідністю).

3. Перевірка роботи на правильність щодо оформлення. На успіх закінчення написання роботи також впливає правильність оформлення та відсутність помилок. Титульний лист, зміст та література повинні оформлюватися згідно установленим нормам та правилам, які подано у якості зразків ДСТУ. Також сам текст повинен містити правильні поля, шрифт, відступи та інші показники [11, с. 8 – 10].

Обрати актуальну тему та визначити проблематику допоможе викладач, саме тому, перед початком написанням, необхідно проконсультуватися з науковим керівником.

Як правило, основними поняттями та критеріями, які вивчають студенти та готують наукові роботи, є:

1. Відносини зайнятості в умовах ринку праці. Студенти вивчають, що таке зайнятість, як вони виникла та в чому її сутність, також розглядаються види і форми зайнятості, які

існують загалом у світі та в Україні. Ознайомившись з поняттям «зайнятість», студенти починають більш орієнтуватися з проблемами працевлаштування та методами вирішення таких явищ, як наприклад, безробіття.

2. Місце і роль ринку праці. Ринок праці є досить широким та актуальним поняттям, тому що на ньому власне кажучи, базується робота державних служб зайнятості та соціальна допомога, яка надається під час працевлаштування. Студенти вивчають, що таке ринок праці, яка його роль, навіщо він потрібен та що лежить в його основі. Також однією з особливостей дисципліни є те, що стан ринку праці вивчається на сучасному етапі, що дає змогу майбутнім соціальним працівникам зрозуміти проблематику, з якою в майбутньому необхідно працювати та вивчати.

3. Структура, функції і види ринку праці. В Україні ринок праці є однією з актуальних проблем у зв'язку з поширенням безробіття та економічної кризи внаслідок тіньової економіки, що виникла через нелегальну зайнятість. Саме тому, студенти повинні знати різновиди ринку праці, який може бути фіксований або тіньовий. Щоб вирішити цю проблему та поліпшити становище сучасного населення щодо працевлаштування, майбутні фахівці повинні знати усі теоретичні аспекти ринку праці, щоб знати, як подолати тіньову економіку та забезпечити громадянам робочі місця [1, с. 55].

4. Працевдатне та непрацевдатне населення. Перш ніж надавати соціальні послуги, студенти повинні знати, хто є клієнтами Державної служби зайнятості населення. Саме тому, вони знайомляться з поняттями працевдатного та непрацевдатного населення, адже тим, хто має змогу працювати, соціальні працівники допомагають працевлаштуватися згідно КЗоТ України. До непрацевдатного населення відносяться особи, які мають вади зі здоров'ям або інші психофізичні та психологічні особливості. Соціальні працівники повинні також сприяти працевлаштуванню особі з інвалідністю, або призначати соціальні виплати при наявності певних документів та

підтвержень.

5. Поняття і сутність безробіття. Як вже зазначалося, безробіття є однією з ключових проблем сучасного населення України, саме тому студенти повинні знати його сутність, причини та види, що вирішити проблему. Майбутні соціальні працівники, знаючись в сутності безробіття, зможуть зрозуміти, яким чином вирішити проблему, та які методи та технології слід застосовувати під час практичної зайнятості [10, с. 22].

6. Діяльність базових центрів зайнятості. Особливості діяльності регіональних і базових центрів зайнятості обумовлені особливістю соціально-економічного стану кожного регіону, що також є необхідним для вивчення студентами. Знайомлячись з тим, які існують центри та яким чином вони працюють, під час професійної діяльності майбутні фахівці зможуть краще орієнтуватися та допомагати населенню під час працевлаштування. Також студенти вивчають законодавчу та правову базу, якими регулюються ДСЗН та центри зайнятості [6, с. 37].

7. Наукові основи професійної орієнтації. Вибір професії та професійна орієнтація – складна проблема життєдіяльності людини, результативність якої проявляється протягом усього життя. Студенти повинні знатися в професіях сучасності, також розумітися в підготовці та перепідготовці і застосовувати професіографію. Щоб допомогти особі налаштуватися на навчання і кваліфікаційну підготовку, соціальному працівнику необхідно спочатку провести діагностику та визначитися з відповідністю до будь-якої професії [3, с. 77].

8. Професіоналізація особистості спеціаліста. Студенти поглиблюються у вивчення професіоналізації особистості і знайомляться з сутністю таких понять, як підвищення кваліфікації та безперервна освіта. Також під час викладання лекцій студенти повинні зрозуміти, як здійснюється професіоналізація, за якими циклами та етапами [9, с. 49].

9. Перепідготовка та підвищення кваліфікації спеціалістів. Тема перепідготовки та перекваліфікації особистості є однією з

важливих для соціального працівника, він повинен розуміти, як саме проходить цей процес, для кого він є необхідним і які має перспективи. Слід зазначити, що в Україні безробіття набуває масштабності, саме тому вивчаючи та досліджуючи цю тему, майбутній фахівець зможе допомогти клієнту працевлаштуватися після того, як він отримає нові навички та знання стосовно певної спеціальності.

10. Інститут підготовки кадрів ДСЗН України. Як вище зазначалося, щоб допомогти особистості пройти перепідготовку та працевлаштуватися, необхідно знати порядок проведення процедури та які існують види навчання. Також фахівець повинен розумітися в сучасному становищі ринку праці та знати, які спеціальності на сьогоднішній день є більш необхідними та актуальними.

11. Особливості соціальної роботи у сфері зайнятості. Студентам пропонується до вивчення та більш ретельного засвоєння технологій та методів роботи у ДСЗН. Зокрема, вони повинні знати законодавчу базу і як саме надається допомога щодо працевлаштування зайнятим та безробітні особам, які є клієнтами соціальної роботи. Також соціальні працівники знайомляться з уразливими групами населення, як наприклад особи з інвалідністю, які потребують матеріальної допомоги та працевлаштування згідно їх можливостям [7, с. 28].

12. Трудова міграція в сучасній Україні. Міграція українців закордон має давню історію, тим паче в Україні на сьогоднішній день це явище набуває глобальності, що зумовлює вивчення студентами цієї теми.

13. Соціальні механізми регулювання трудової міграції. Студенти вивчають більш детально, що таке міграція та яким чином соціальні служби можуть впливати на даний процес. Також вивчення теми передбачає засвоєння студентами роботу центрів зайнятості щодо трудової міграції.

14. Соціальна політика у сфері зайнятості населення. Майбутні соціальні працівники повинні знати, які інновації та законопроекти розробляє МСПУ стосовно ДСЗН. Також

необхідно знати, зо таке модель соціальної політики, та як вона впливає на центри зайнятості.

15. Державне соціальне страхування на випадок безробіття. Як правило, явище безробіття в Україні значно поширене, і громадяни, які втратили роботу з будь-яких причин, мають право на соціальну допомогу у вигляді виплат. Студенти повинні знати, яким чином призначається допомога, і як діє соціальне страхування на випадок безробіття.

16. Державні та територіальні програми зайнятості. Щоб покращити економічне становище України та знизити рівень безробіття, розробляються різні програми, які втілюються на державному та територіальному рівні. Студенти повинні знати принципи та систему програм, щоб більш орієнтуватися у діяльності центрів зайнятості населення [4, с. 78].

Слід зазначити, що теми є актуальними та повністю розкривають зміст дисципліни, також, окрім лекцій, студенти мають можливість додатково зайнятися науковою діяльністю з метою повного засвоєння та розуміння матеріалу. Майбутні соціальні працівники повинні знати основні поняття та явища, які стосуються сфери зайнятості, згодом до вивчення пропонується практичний аспект, тобто методики, технології та особливості соціальної роботи у сфері ДСЗН [2, с. 7; 12-15].

Висновки та перспективи подальших досліджень.

Дослідження методики викладання навчальної дисципліни «Соціальна робота у сфері зайнятості населення» дає змогу зробити такі висновки:

1. По-перше, дисципліна має основні завдання, які спрямовані на успішне засвоєння навчального матеріалу студентами під час лекцій та практичних робіт. Також навчальний матеріал дисципліни поділяється на 2 модулі: перший передбачає вивчення теоретичних аспектів та понять, другий – особливості та технології соціальної роботи у Державній службі зайнятості населення. Це дає змогу студентам краще зрозуміти, які проблематики є актуальними, та як вирішувати актуальні питання, наприклад безробіття, трудову міграцію та інші.

2. По-друге, навчальний процес проводиться у різних формах, а саме: лекції, семінарські завдання та самостійні роботи. Під час лекції викладач пояснює матеріал за допомогою бесіди, дискусії, графічного зображення та аналітичного методу. Також акцентується увага на основних поняттях, викладач додатково пояснює сенс та генезис виникнення того чи іншого явища. На семінарських заняттях студенти готують доповіді та реферати, за допомогою чого додатково закріплюють знання теми. Також викладач оцінює саму відповідь та повноту розкриття даної проблеми чи питання. Під час самостійної роботи викладач оцінює відповіді студентів та додатково дає питання, які допоможуть зрозуміти, як було засвоєно навчальний матеріал. Під час самостійний робіт викладач робить висновки, який метод викладання краще застосовувати для повного засвоєння теми студентами спеціальності «231-Соціальна робота».

3. По-третє, окрім викладання навчальної дисципліни студенти мають можливість прийняти участь у наукових конференціях та написати роботу, що допоможе покращити бал, зрозуміти тему та навчитися дослідницькій діяльності. Написання наукової роботи дає змогу майбутнім соціальним працівникам вміти формувати мету, завдання і висновки досліджень, що знадобиться у професійній діяльності. Тему наукової роботи допоможе обрати викладач, який також пояснить як оформлювати роботу, та які літературні джерела знадобляться.

4. По-четверте, робота студента оцінюється по різних критеріям: враховується робота на семінарських та самостійний роботах, також до уваги приймаються результати модульних та контрольних робіт. Викладач протягом навчального семестру оцінює роботу студента, згодом формує бал, який також залежить від наукової діяльності.

На основі цього, можна сказати, що дисципліна «Соціальна робота у сфері зайнятості населення» є необхідною для соціальних працівників, які планують працювати у Службі зайнятості населення України, тощо. Вивчаючи теми, зокрема теоретичний та практичний аспекти, студенти зможуть вміло

застосовувати технології та методи роботи у центрах зайнятості. Також займаючись науковою діяльністю, майбутні фахівці зможуть вирішувати актуальні проблеми, використовуючи вміння та навички під час професійної діяльності.

ПЕРЕЛІК ПОСИЛАНЬ

1. Зайнятість та ринок праці. К.: РВПС України НАН України, 2008. 200 с.

2. Конспект лекцій з дисципліни «Соціальна робота в сфері зайнятості населення» для студентів 3 курсу денної та заочної форм навчання спеціальності 231 «Соціальна робота» (для 1 семестру вивчення дисципліни) / Укл. В.В. Кузьмін. - Запоріжжя: ЗНТУ, 2021. 94 с.

3. Кузьмін, В., Тургенєва, А., & Демченко, І. (2020). Технології покращення надання соціальних послуг в Україні в сфері зайнятості / Social Work and Education. – Т. : Vector, 2020. – Vol. 7, No. 4. pp. 418-435. Режим доступу : <http://journals.urau.ua/swe/article/view/2520-6230.20.4.2>. DOI: 10.25128/2520-6230.20.4.2.(2020)

4. Оцінювання потреб клієнтів соціальних служб: методичні рекомендації для закладів та установ, що працюють із вразливими групами населення [Авт. кол.: Бондаренко Н.Б., Буднік О.В., Дума Л.П., та ін.: За ред. Сідельнік Л.Л.]. - К.:ТОВ «ЛДЛ», 2007. 208с.

5. Робоча програма з дисципліни «Соціальна робота в сфері зайнятості населення» для студентів за напрямом підготовки 231 «Соціальна робота» (розробник: Кузьмін В.В., доцент кафедри соціальної роботи та психології) 2021 р. 14 с.

6. Соціальна робота в сучасному суспільстві : монографія/ В. П. Бех, М.П. Лукашевич, М. В. Туленков ; Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова. К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2008. 601 с.

7. Соціальна робота з різними категоріями клієнтів : наук.-навч.-метод. посіб. для студ., магістрантів, асп. та спец. у галузі соц. роботи, соц. педагогіки авт.-укладач С. Я. Харченко.

Луганськ : Альма-матер, 2003. 198 с.

8. Соціальна робота у сфері зайнятості населення: навчальний посібник для студентів спеціальності соціальна робота [Текст] / за ред. В.В. Харабет, А.І. Андрищенко, В.М. Ніколаєвського. Маріуполь: Новий світ, 2012. 568 с.

9. Технологія профорієнтаційної роботи з безробітними, які тривалий час перебувають на обліку в державній службі зайнятості: Колективна монографія/ за заг. ред. Тарасюк С.О. К.: ІПК ДСЗУ, 2011. 312 с.

10. Технологія профорієнтаційної роботи з безробітними, які тривалий час перебувають на обліку в державній службі зайнятості: Колективна монографія/ за заг. ред. Тарасюк С.О. К.: ІПК ДСЗУ, 2011. 312 с.

11. Яковенко Т. В. Соціальна робота у сфері зайнятості : навчально-методичні матеріали для студентів спеціальності «соціальна робота» / Т.В. Яковенко. Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна. 2012. 36 с.

12. Kuzmin, V., Kuzmina, M., Ivanchenko, A. Psychosocial life trajectories of orphaned individuals (resurvey) // Science and Education. 2017. No. 10. P. 95-100. DOI : <https://doi.org/10.24195/2414-4665-2017-10-12>.

(<http://eir.zntu.edu.ua/handle/123456789/3361>, Web of Science)

13. Kuzmina, M., Karpenko, A., Tabunshchuk, G., Kuzmin, V., Karpenko, N., & Popovych, V. (2021). Career strategies approach for the digitalised world requirements doi:10.1007/978-3-030-68201-9_53 Retrieved from www.scopus.com;

14. Popovych, V., Hordienko, N., Kuzmin, V., Taran, V., & Pushchyna, I. (2020). SOCIAL WORK TECHNOLOGIES IN INCLUSIVE ENVIRONMENT OF HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS OF UKRAINE. PalArch's Journal of Archaeology of Egypt/ Egyptology, 17(3), 1458-1465

15. Zoska, Y. V., Scherbyna, V. M., Kuzmin, V. V., Stadnik, O. F., & Bondarenko, O. V. (2020). Career networking as a praxeological communicative practice of the XXI century in social theory. International Journal of Criminology and Sociology, 9, 3048-3056.

doi:10.6000/1929-4409.2020.09.371 (Іноземні наукометричні бази, Scopus)

РОЗДІЛ 3. ІННОВАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ (МЕТОДИ) У СОЦІАЛЬНІЙ РОБОТІ

ДУДАРЬОВ В. В.

ТЕХНОЛОГІЇ УПРАВЛІННЯ ЯКІСТЮ СОЦІАЛЬНИХ ПОСЛУГ: АНАЛІЗ СУЧАСНОГО СТАНУ

Анотація

Сучасні проблеми системи соціального захисту і соціального обслуговування населення свідчать про необхідність її якісної трансформації відповідно соціально-економічних викликів і домінуючих потреб населення. Це вимагає застосування наукового підходу до аналізу системи соціального обслуговування як об'єкта соціолого-управлінської рефлексії. Стаття присвячена одному з пріоритетних завдань соціальної політики держави, що передбачає якісну перебудову системи управління соціальним обслуговуванням населення відповідно до нових соціально-економічних викликів і потреб населення, що домінують. Доведено, що державне управління якістю соціальних послуг в закладах соціального обслуговування передбачає управлінські дії державних суб'єктів управління організаційно-правового, економічного, кадрового, інформаційного характеру, спрямовані на покращення якості системи процесів, що забезпечують реалізацію мети закладу соціального обслуговування населення з надання якісної соціальної послуги.

Ключові слова: СОЦІАЛЬНА ПОСЛУГА, СОЦІАЛЬНЕ ОБСЛУГОВУВАННЯ, УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНИМИ ПОСЛУГАМИ

Abstract

Modern problems of the social protection system and social services for the population indicate the need for its qualitative transformation in accordance with socio-economic challenges and the dominant needs of the population. This requires the application of a

scientific approach to the analysis of the social service system as an object of sociological and managerial reflection. The article is devoted to one of the priority tasks of the social policy of the state, which provides for a qualitative restructuring of the system of managing social services for the population in accordance with new socio-economic challenges and population needs. It is proved that the state management of the social services' quality in social service institutions provides for managerial actions of state management entities of an organizational, legal, economic, personnel, informational nature, aimed at improving the quality of the system of processes that ensure the implementation of the goals of a social service institution to provide high-quality social services.

Key words: SOCIAL SERVICE, SOCIAL SERVICE, SOCIAL SERVICE MANAGEMENT

Виклад основного матеріалу. Відомо, що об'єктом соціальної роботи є всі люди, котрі потрапили у складні соціально-економічні умови, соціально-психологічну ситуацію, і потребують відповідної допомоги кваліфікованих спеціалістів. Розглядаючи таких людей чи окремі групи людей, ми водночас розглядаємо їх як частину суспільства, як специфічну частину об'єкта соціології і соціальної роботи. При цьому слід звернути увагу на такий факт: предметом соціології є думка і поведінка людей, а в соціальній роботі вони виступають як важливі характеристики її об'єкта.

Сучасні науковці розглядають соціальне обслуговування у вузькому і широкому значеннях. Наприклад, М.Буянова, відстоюючи юридично-правовий підхід, розглядає його як складову системи соціального забезпечення, основною функцією якого є надання переважно матеріальних послуг з метою запобігання або зниження негативних соціальних ризиків. У широкому значенні соціальне обслуговування охоплює собою всі інші, крім грошових виплат, види соціальних послуг [3, с.16-18].

К.Дубич зазначає, що соціальне обслуговування є формою надання соціальних послуг, визначаючи, що система надання

соціальних послуг, це складна, відкрита соціально-економічна система, яка складається з сукупності державних органів і недержавних організацій, діяльність яких спрямована на надання соціальних послуг особам, окремим соціальним групам, які перебувають у складних життєвих обставинах, не можуть самотійно їх подолати та потребують сторонньої допомоги [5].

Як бачимо, науковці визначають соціальне обслуговування як процес надання соціальних послуг. Так, В.Гончаров в дисертаційному дослідженні «Соціальне обслуговування як організаційно-правова форма соціального забезпечення» розглядає соціальні послуги в двох аспектах: по-перше, це послуги, які спрямовані на задоволення різних соціальних потреб окремих осіб чи груп населення; по-друге, – це комплекс заходів і дій, спрямованих на певні соціальні групи або окремих індивідів, які перебувають у складних життєвих ситуаціях і потребують соціальної адаптації, ресоціалізації і реабілітації [4]. Тобто, у широкому розумінні науковець розглядає послуги як форму соціального обслуговування, хоча і відстоює юридично-правовий підхід до визначення соціального обслуговування як форми соціального забезпечення.

Кожен об'єкт потрапляючи в ту чи іншу ситуацію зустрічається з фахівцем соціальної роботи, який організовує, переадресовує чи сприяє створенню умов для усунення тих чи інших проблем об'єкта соціальної роботи. До проблеми надання соціальних послуг різним категоріям клієнтів зверталися як соціологи (О.Балакірева, Н.Паніна, В.Полонський, О. Яременко), так і психологи (П.Бевз, С.Максименко, В.Оржеховська), та педагоги (В.Бочарова, І.Зверєва, А.Капська, С.Толстоухова). Проте останнім часом на порядку денному постала нагальна проблема, яка потребує свого вирішення: оцінка ефективності надання соціальних послуг та оцінка ефективності реалізації різного типу соціальних проблем.

Актуальність даного питання є незаперечною, оскільки його вирішення дозволяє об'єктивно оцінювати і зміст, і рівень, і механізми організації надання соціальних послуг та вносити

адекватні зміни у всю систему соціальної роботи. Оцінка ефективності соціальної роботи здійснюється за двома напрямками: 1) оцінювання ефективності конкретних соціальних проєктів чи напрямів діяльності; 2) оцінка професійної компетентності соціального працівника.

1. Оцінювання ефективності конкретних соціальних проєктів чи напрямів діяльності.

Моніторинг соціальної послуги. Необхідно зауважити, що законодавчо визначеного тлумачення терміну «моніторинг» немає, але цей термін постійно використовується в усіх нормативно-правових актах. Законодавці вважають, що цей термін загально відомий і тому вирішили суть його не розкривати. На думку експертів, все таки перед вживанням будь-якого терміну необхідно давати його тлумачення, хоча б для того, щоб всі зацікавлені спеціалісти і просто ті, кому це цікаво, спілкувались однією мовою і розуміли це термін однаково [1].

У даній роботі під терміном «моніторинг» розуміється безперервне стеження за яким-небудь процесом з метою виявлення його відповідності бажаному результату, визначених критеріїв або тенденцій розвитку. Найближчий український еквівалент цього терміну – «відстеження». Отже, *моніторинг соціальних послуг* – це постійний і систематичний збір інформації про надання соціальної послуги. Моніторинг здійснюється як в інтересах, так і на замовлення організацій (установ), які надають соціальні послуги, контролюючих організацій і установ, у тому числі і громадських, які здійснюють контроль надання соціальних послуг (у даному випадку інвалідам).

Моніторинг соціальних послуг здійснюється для визначення відповідності бажаному результату, законодавчим, нормативно-розпорядчим актам або тенденцій розвитку і прийняття відповідних корегуючи дій. Цим і визначається необхідність такого моніторингу.

Іноді моніторинг ототожнюють з контролем, але вони досить сильно відрізняються один від одного. Це наглядно видно з таблиці 1.

Таблиця 1

Відмінності моніторингу, контролю та оцінювання соціальних послуг

	Моніторинг	Контроль	Оцінювання
Хто проводить?	Надавач соціальних послуг, громадська організація	Контролююча організація, установа, громадська організація	Отримувачі послуг, група зовнішніх експертів
Мета	Визначення та фіксація відхилень від запланованих чи прогнозованих показників	Визначення відхилень від запланованих чи прогнозованих показників	Визначення розмірів (величин) відхилення, від запланованих (прогнозованих) показників, а також причин їх появи
Заходи	Відстеження та фіксація визначених показників, розробка та формування підсумкових документів, які подаються надавачам соціальних послуг та їх контролюючим організаціям	Визначення критичності відхилень та прийняття рішень щодо коригування надання соціальних послуг для усунення критичних відхилень	Використання якісних методів обстеження на базі даних моніторингу, опитування, експертних оцінок, результатів соціальних контактів тощо.
Результат	Фіксація відхилень	Формування зворотного	Формування зворотного

		зв'язку, усунення відхилень	зв'язку, усунення причин відхилень, розробка і впровадження заходів поліпшення системи соціального обслуговування
--	--	-----------------------------------	---

Оскільки реформування системи надання соціальних послуг передбачає створення незалежних інспекцій та запровадження громадського моніторингу якості соціальних послуг, а також залучення до планування та надання соціальних послуг, проведення моніторингу їх якості суб'єктів, що надають соціальні послуги, у тому числі громадські, благодійні та релігійні організації, у подальшому моніторинг і контроль буде розглядатись саме з цих позицій. Сутність моніторингу якості соціальних послуг розглянуто в таблиці 2.

Таблиця 2

Складові моніторингу надання соціальних послуг

Складові моніторингу надання соціальних послуг	
<i>Об'єктом моніторингу</i> надання соціальних послуг є такі соціальні послуги: соціально-побутові; психологічні; соціально-педагогічні; соціально-медичні; соціально-економічні; юридичні; інформаційні	
<i>Суб'єктами моніторингу</i> є отримувачі (одержувачі) соціальних послуг, надавачі соціальних послуг; контролюючі та наглядові органи влади, громадські організації, які мають право контролю надання соціальних послуг; групи експертів-спеціалістів соціальної сфери	
Головні завдання	Складові механізму моніторингу

	соціальних послуг
Визначення цілей моніторингу	Основними цілями моніторингу соціальних послуг є: <ul style="list-style-type: none"> - спостереження динаміки розвитку системи соціального обслуговування; - визначення та фіксація відхилень від запланованих чи прогнозованих показників соціальних послуг; - надання даних для здійснення контролю та оцінки ефективності соціальних послуг
Визначення показників моніторингу	Визначаються такі показники моніторингу соціальних послуг: <ul style="list-style-type: none"> - кількісні, які мають матеріальну основу і можуть бути виміряні метричним інструментом; - якісні, які мають нематеріальну основу і можуть бути опосередковано оцінені експертними методами.
Визначення контрольних точок моніторингу	Визначення показників соціальної послуги, місця, часу та методів його виміру для оперативних дій по корегуванню надання соціальної послуги
Визначення джерел інформації	Джерелами інформації для моніторингу соціальних послуг можуть бути: нормативно-правова документація; організаційно-розпорядча документація; статистичні дані; дані опитування, тестування, інтерв'ю з персоналом, який надає соціальні послуги; дані опитування, інтерв'ю з отримувачами (одержувачами) соціальних послуг; анкети персоналу, який надає соціальні послуги та

	отримувачів цих послуг; результати дискусій, «круглих столів», присвячених соціальним послугам; наукова література; публікації засобів масової інформації.
Визначення технології збору і обробки інформації	Технологіями і методами збору і обробки інформації, яка необхідна для оцінювання ефективності соціальних послуг, є: спостереження; опитування; інтерв'ювання; письмове анкетування; письмове тестування.
Визначення користувачів моніторингу	Визначення установ та організацій, які використовують результати моніторингу у своїй діяльності
Визначення та структуризація підсумкового документу	Підсумковим документом моніторингу соціальної послуги можуть бути оформлені як: звіт про результати моніторингу, доповідна записка, інформаційна записка, аналітична записка

Для збору і обробки інформації при проведенні моніторингу, використовуються такі технології та методи.

1. *Спостереження*, яке може бути формальним і неформальним. Формальне спостереження – проводиться офіційною організацією, як правило, надавачем послуг за визначеними цілями, правилами і методологією, а також на окремі замовлення суб'єктів моніторингу. Неформальне спостереження уособлює підхід за методом «ходжу довкола і дивлюсь». Для цього необхідно залучати оцінювача, який спостерігає за наданням соціальних послуг у різних умовах упродовж певного проміжку часу різними надавачами послуг. Воно має переваги щодо оперативності інформації надання послуги, але має вади суб'єктивності спостереження тому, що інформацію надає сам спостерігач.

2. *Опитування.* Збирання інформації безпосередньо у суб'єктів надання та отримання соціальних послуг за заздалегідь визначеною структурованою анкетною опитування, яка містить питання, які цікавлять замовника опитування.

3. *Інтерв'ювання.* Збирання інформації безпосередньо у суб'єктів надання та отримання соціальних послуг за заздалегідь визначеною темою з метою отримання думки особи, яка інтерв'юється щодо значення чи визначення конкретних показників соціальних послуг та їх надання.

4. *Письмове анкетування.* Такий вид збору інформації відрізняється від опитування тим, що не потребує особистої присутності респондента. Він більш точний тому, що дає змогу підготувати більш обґрунтовану відповідь, ніж спонтанну відповідь при опитуванні.

5. *Письмове тестування.* Тестування звичайно застосовується для визначення придатності об'єкта тестування для виконання тих чи інших функцій. Очевидно, що тестування можуть, а інколи і повинні, проходити практично всі суб'єкти соціального обслуговування, крім отримувачів соціальних послуг.

Для більшого розуміння здійснення моніторингу, кінцевою метою якого є надання інформації для прийняття управлінського рішення, вищенаведена таблицю можна представити у виді схеми моніторингу соціальних послуг, який здійснюється всіма зацікавленими організаціями від громадського рівня до національного.

Відмінності контролю від моніторингу були вищенаведені раніше. Тому, у подальшому, термін «контроль» буде розумітись як спостереження за об'єктом з метою перевірки відповідності дійсного стану якості соціальної послуги передбаченому законами, інструкціями та іншими нормативно-правовими актами. Сутність контролю якості соціальних послуг розкривається у таблиці 3.

Складові контролю якості соціальних послуг

Складові контролю надання соціальних послуг	
<i>Об'єктом контролю надання соціальних послуг є такі соціальні послуги: соціально-побутові; психологічні; соціально-педагогічні; соціально-медичні; соціально-економічні; юридичні; інформаційні</i>	
<i>Суб'єктами контролю є отримувачі (одержувачі) соціальних послуг, надавачі соціальних послуг; контролюючі та наглядові органи влади, громадські організації, які мають право контролю надання соціальних послуг; групи експертів-спеціалістів соціальної сфери</i>	
Головні завдання	Складові механізму контролю соціальних послуг
Визначення цілей контролю надання соціальних послуг	Основними цілями контролю надання соціальних послуг є: визначення відхилень від запланованих чи прогнозованих показників соціальних послуг; прийняття рішень щодо усунень критичних відхилень або приведення їх у відповідність до прийнятних; впровадження прийнятих рішень.
Визначення показників соціальної послуги, які належать контролю	Визначаються такі основні показники соціальних послуг, які підлягають контролю: кількісні, які можуть бути виміряні метричним інструментом; якісні, які мають нематеріальну основу і можуть бути опосередковано оцінені експертними методами.
Визначення джерел інформації	Джерелами інформації для контролю соціальних послуг

	можуть бути: нормативно-правова документація; організаційно-розпорядча документація; дані моніторингу; статистичні дані; дані опитування, інтерв'ю з отримувачами (одержувачами) соціальних послуг
Визначення технології збору і обробки інформації для контролю та прийняття рішень	Технологіями і методами збору і обробки інформації, яка необхідна для контролю соціальних послуг, є: спостереження (моніторинг); інтерв'ювання; опитування
Визначення підсумкового документу	Підсумковим документом з контролю соціальної послуги можуть бути оформлені як: звіт про результати контролю, доповідна записка, організаційно розпорядчий документ.

Раніше розглянуті терміни «моніторинг» і «контроль» не можуть існувати без третього компоненту управління системою соціальних послуг – оцінювання. Дослідження взаємодії процедур моніторингу, контролю і оцінки ефективності соціальних послуг показує, що головною рисою працездатності такої системи соціального обслуговування є наявність зворотного зв'язку між процедурами надання соціальних послуг і оцінкою якості їх надання. Тобто висновки оцінки та контролю лягають в основу коригування надання соціальних послуг, удосконалення та підвищення їх якості через проведення постійного спостереження – моніторингу.

2. Оцінка професійної компетентності соціального працівника.

Аналіз дослідження О.Касаркіної [6] дозволив виділити наступні групи показників професіоналізму особистості і діяльності соціального працівника: показники об'єктивного і

суб'єктивного характеру; процесуально-результативні показники; нормативно-етичні показники; показники наявного базису; прогностичні показники; показники професійної науковості; показники соціальної активності і конкурентоспроможності професії в суспільстві; технологічні показники; показники інноваційного характеру.

Всі названі групи показників професіоналізму взаємно доповнюють один одного. Представимо їх коротку характеристику.

1. Показники об'єктивного і суб'єктивного характеру. Об'єктивні показники: наскільки людина відповідає вимогам професії, її внесок в соціальну практику. При роботі в соціальній сфері об'єктивними критеріями повинні виступати: вирішення проблем клієнта, надання допомоги, реабілітація різних категорій населення; професійні знання і уміння, які сприяють здійсненню посередницької місії між клієнтом і державними структурами, що дозволяють бути організатором, координатором, технологом соціального захисту клієнта, робити вплив на соціальну політику в суспільстві, регіоні, уміти її прогнозувати.

Суб'єктивні показники: наскільки професія відповідає вимогам особистості, її схильностям, наскільки людина задоволена професійною діяльністю. У праці працівника соціальної сфери суб'єктивними показниками професіоналізму можуть бути: стійка професійно-гуманістична спрямованість, розуміння значущості професії, її ціннісних орієнтацій, сукупність необхідних професійно важливих якостей особи, позитивне відношення до себе як до професіонала, відсутність особових деформацій. Таким чином, професійного працівника соціальної сфери характеризує достатньо висока ефективність праці в поєднанні з внутрішнім бажанням залишатися в професії.

2. Процесуально-результативні показники. Результативні показники: чи досягає особистість бажаних результатів в праці? У сучасній соціальній практиці можна виділити два основні види оцінки діяльності працюючих фахівців: прямі (або оцінка результатів праці) і непрямі (оцінка діяльності працівника по

якостях). У другому випадку йдеться про чинники, що характеризують самого соціального працівника, і пов'язаною з результатами його діяльності функціональною залежністю. В ролі таких чинників розглядають кваліфікацію, професійні навички, ділові якості соціального працівника. Проте за наявності чіткої кінцевої мети діяльності і відсутності адекватних кількісних методів аналізу дії соціального працівника на клієнта здійснити пряму оцінку ефективності праці соціального працівника не представляється можливим.

В цілому критеріями ефективності діяльності соціального працівника можуть бути: 1) аналіз стану проблем клієнтів і результатів їх рішення; 2) динаміка включеності клієнтів в різні види соціальної діяльності; 3) динаміка відносно дітей, підлітків, молоді, старшого покоління до базових соціальних цінностей; 4) результати включеності дорослого населення в діяльність по поліпшенню умов в соціумі; 5) оцінка соціально-психологічного стану, мікроклімату в соціумі; 6) рівень професійного зростання соціального працівника як фахівця.

3. Нормативно-етичні показники: чи засвоїв працівник соціальної сфери норми, стандарти, принципи, еталон професії; чи уміє він на практиці слідувати еталонам професії на рівні майстерності; чи уміє дотримувати честь і гідність професії, чи усвідомлює її значущість в суспільстві?

4. Показники наявного базису: чи досягає фахівець сьогодні досить високого рівня професіоналізму особистості і діяльності? Актуальний рівень професійного розвитку – це ті результати, яких в даний час він досяг в роботі. Разом з тим це і особові ресурси, які він застосовує для досягнення результату: знання, уміння, якості особистості.

5. Прогностичні показники: чи має і чи шукає людина перспективи зростання, яка зона її найближчого особистісного і професійного розвитку? Працівник соціальної сфери звичайно має, хоч і не завжди усвідомлює, великі потенційні можливості, широку зону найближчого професійного розвитку і саморозвитку – це ті характеристики результату і процесу професійної

діяльності, які тільки намічаються у фахівця, або виявляються не у всіх, а в сприятливих ситуаціях підтримки його із сторони оточуючих.

6. Показники готовності до професійного навчання: чи прагне людина до освіти, підвищення свого рівня і професійної кваліфікації; чи готова вона вивчати теоретичні і методичні аспекти соціальної роботи, обмінюватися досвідом роботи з колегами?

7. Показники соціальної активності і конкурентоспроможності професії в суспільстві: чи уміє фахівець зацікавити суспільство результатами своєї праці, привернути увагу до насущних потреб професії? Працівнику соціальної сфери сьогодні важливо переконати суспільство, державні і суспільні структури в значущості результатів своєї праці; уміти вступити у конкурентні відносини на ринку соціальних послуг, показуючи переваги своїх методів і форм роботи; шукати внутрішні резерви в самій професії.

8. Технологічні показники дозволяють характеризувати особу професіонала і його діяльність в більшій мірі як особово-технологічний показник діяльності фахівців з роботи в соціальній сфері. До них можна віднести: володіння практичним контролем і самоконтролем результативності процесу соціальної допомоги, корекції, реабілітації людини.

9. Показники інноваційного характеру: новаторство, індивідуальність, творчість в застосуванні різних технологій в професійній діяльності.

В загалі можна представити професійну компетентність соціального працівника в її компонентах: мотиваційний (психологічна готовність до професійної діяльності); ціннісно-смысловий (спрямованість, ціннісні орієнтації, смисли); когнітивно-професійний (загальна культура, письменність, професійна освіченість); дієво-професійний (робота з людьми на різних соціальних рівнях, робота з інформацією, досягнення результатів і т.п.); аутопсихологічний (особистісна і професійна рефлексія); регулятивний (емоційно-вольова саморегуляція). В

таблиці 4 представлено загальну структуру і змістові критерії професійної компетентності соціального працівника.

Таблиця 4

Загальна структура і змістові критерії професійної компетентності соціального працівника

Компоненти	Загальна функція професійної компетентності
Мотиваційний	Психологічна готовність до професійної діяльності в складних соціальних умовах
Ціннісно-смысловий	Соціальна схильність до роботи з людьми Сприйняття загальнолюдських і професійно значимих цінностей
Когнітивно-професійний	Наявність базових і специфічних знань
Дієво-професійний	Робота з людьми: управління відносинами Робота з людьми: робота в команді Робота з людьми: вплив Робота з інформацією: збір і аналіз інформації Досягнення результатів: визначення проблем і прийняття рішень Досягнення результатів: орієнтація на результат
Аутопсихологічний	Особистісна і професійна рефлексія
Регулятивний	Вольова саморегуляція в професійно-особистісній сфері

Структуру комплексної оцінки компетентності соціального

працівника можна подати у вигляді моделі, що охоплює три групи характеристик (рис. 1.2): працівника щодо його ділових та особистісних якостей; трудової (ділової) поведінки; виконання роботи, її результатів.

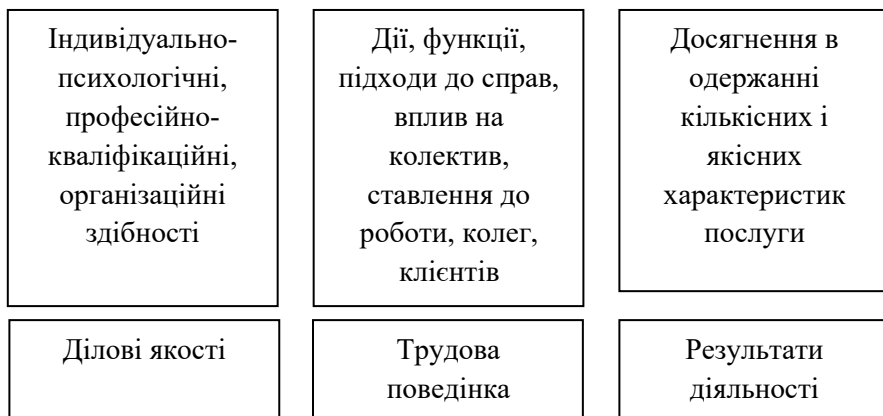

Рис. 1. Структура комплексної оцінки професійної компетентності соціального працівника

Отже, при оцінюванні професійно-кваліфікаційного рівня соціального працівника необхідно визначати його відповідність таким вимогам: 1) рівень освіти соціального працівника: вища, неповна вища, середня, середня спеціальна; 2) базова спеціальність та її відповідність професійно-кваліфікаційним вимогам. Перевагу отримують соціальні працівники, які мають насамперед фахову освіту, а також освіту в галузі педагогіки, психології, медицини, соціології. Працівники, які не мають фахової освіти, при оцінюванні одержують меншу кількість балів; 3) стаж роботи у сфері служб та органів соціального захисту населення; 4) рівень професіоналізму. Це найскладніший показник, який потребує спеціальної розробки виходячи з конкретних завдань, виконуваних соціальним працівником, а також якості та результативності їх реалізації.

ПЕРЕЛІК ПОСИЛАНЬ

1. Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо надання соціальних послуг». *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2013. № 3. ст.22.

2. Закон України «Про соціальні послуги». *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2019. №18. Ст. 73.

3. Буянова М.О., Кобзева С.И., Кондратьева З.А. Право социального обеспечения: учебное пособие. 4-е изд., перераб. и доп. М.: КНОРУС, 2013. 480 с.

4. Гончаров В.О. Соціальне обслуговування як організаційно-правова форма соціального забезпечення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.05. К., 2012. 20 с.

5. Дубич К.В. Сучасна система надання соціальних послуг України. *Державне управління*. 2015. №3. URL: <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=821>.

6. Касаркина Е.Н., Ветчинникова Е.В., Еремина Ю.С. Показатели профессиональной компетентности личности и деятельности социальных работников. *Теория и практика образования в современном мире: материалы II междунар. науч. конф.* (г. Санкт-Петербург, ноябрь 2012 г.). СПб.: Реноме, 2012. С. 228-231.

СЕРГА Т. О.

БАЛІНТОВСЬКА ГРУПА ЯК ЕФЕКТИВНА МОДЕЛЬ СУПЕРВІЗОРСЬКОЇ РОБОТИ З ПРОФІЛАКТИКИ СИНДРОМУ ПРОФЕСІЙНОГО ВИГОРАННЯ У ПРАЦІВНИКІВ СОЦІАЛЬНИХ СЛУЖБ

Анотація

У статті розглянуто синдром професійного (емоційного) вигорання: історія вивчення цього явища, його причини та наслідки. Особливу увагу приділено обґрунтуванню переліку професій, що сприяють розвитку синдрому. А саме, до цього

синдрому схильні так звані «допоміжні» професії, зокрема фахівці соціальних служб: соціальні працівники, психологи, консультанти, юристи, лікарі та інші.

Автор розглядає види профілактичних, лікувально-реабілітаційних заходів, які мають бути спрямовані на зняття виробничої напруги, підвищення професійної мотивації, встановлення балансу між витраченими зусиллями та отриманим результатом. Кажуть, що профілактичні заходи збільшують доступні ресурси працівника.

Одним із таких заходів є нагляд. Це дає можливість консультанту поділитися своїми відчуттями, виявити та визначити труднощі, що виникли в роботі з клієнтом, отримати зворотній зв'язок, проаналізувати причини його труднощів, розширити теоретичні уявлення, окреслити шляхи подальшої роботи з клієнтом.

Серед багатьох підходів до формату проведення супервізійної роботи автор статті як найефективнішу пропонує модель груп Балінта.

Далі пропонується опис технології проведення груп Балінта.

Ключові слова: ПРОФЕСІЯ «ДОПОМАГАЄ», ЕМОЦІЙНЕ ВИСНАЖЕННЯ, СТРЕС, СИНДРОМ ПРОФЕСІЙНОГО (ЕМОЦІЙНОГО) ВИГОРАННЯ, ПРОФІЛАКТИКА, СУПЕРВІЗІЯ, ГРУПА БАЛІНТА.

Abstract

The article discusses the syndrome of professional (emotional) burnout: the history of the study of this phenomenon, its causes and consequences. Special attention is paid to the substantiation of the list of professions that contribute to the development of the syndrome. Namely, the so-called «helping» professions, including specialists of social services, are also susceptible to this syndrome: social workers, psychologists, consultants, lawyers, doctors and others.

The author examines the types of preventive, therapeutic and rehabilitation measures that should be aimed at relieving production stress, increasing professional motivation, establishing a balance

between the effort expended and the result obtained. Preventive measures are said to increase the employee's available resources.

One such measure is supervision. It allows the consultant to share his feelings, identify and identify the difficulties that have arisen in working with the client, get feedback, analyze the reasons for his difficulties, expand his theoretical understanding, and outline ways of further work with the client.

Among the many approaches to the format of conducting supervision work, the author of the article proposes the model of Balint groups as the most effective.

Next, a description of the technology for conducting Balint groups is proposed.

Keywords: «HELPING» PROFESSION, EMOTIONAL EXHAUSTION, STRESS, PROFESSIONAL (EMOTIONAL) BURNOUT SYNDROME, PREVENTION, SUPERVISION, BALLINT GROUP.

Актуальність теми дослідження.

Актуальність та практичне значення теми дослідження не викликає сумніву, так як на сьогоднішній день синдром «професійного вигорання» є невід'ємною частиною професійної діяльності фахівців «допомагаючих» професій (медиків, психологів, соціальних працівників, юристів тощо). Вони мають справу з негативними переживаннями людей і виявляються особистісно залученими в них, піддаючи ризику власне психологічне здоров'я.

Але якщо разом з цим йде процес множення знань та вдосконалення навичок у ході систематичних супервізій, тематичних занять і різноманітних тренінгів, то синдром вигорання може бути успішно відвернений. Максимальна психологічна грамотність фахівців у питаннях, пов'язаних з синдромом вигорання, з необхідністю турботи про головний інструмент роботи спеціаліста – його особистості, з організацією супервізорського простору, є важливим кроком для його профілактики.

За минулі роки різко зросла роль супервізії. Зокрема, це пов'язано з широким розповсюдженням консультативних послуг, а консультування передбачає і супервізію. Необхідність у підготовлених і високопрофесійних кадрах, навчених досвідчених супервізорах, а так само, і в теоретичних і практичних дослідженнях в цій області, зростає набагато швидше, ніж забезпеченість усім цим.

Особливо важливо у наш час – час невизначеностей та все більшого обмеження ресурсів, постійно шукати нові шляхи реалізації професійних завдань, при збереженні людського капіталу.

Стан і ступінь розробленості проблеми. Останнім часом спостерігається посилення уваги світової спільноти науковців до вивчення проблеми «професійного вигорання» представників соціальної сфери. Розробляються авторські теоретичні моделі, психодіагностичні методики і практичні профілактично-корекційні програми щодо попередження та подолання синдрому професійного вигорання.

Проблема професійного вигорання знайшла своє відображення у працях таких зарубіжних вчених: К. Маслач, С. Джексон, Б. Перлман, Х. Фрейденбергер, Е. Хартман та ін. У вітчизняній науці питання професійного вигорання порушувалися В. Бойко, Н. Водоп'яною, Л. Карамушкою, Н. Лазаревим, О. Романовською, Т. Форманюк та ін.

Проблема становлення та розвитку супервізії за кордоном тривалий час активно досліджується науковцями (А. Kadushin, М. Richards, D. Petters, Bulterand Elliot, L. Danbury, К. Fordand A. Jones, D. Gardiner, В. Humphries). Питання супервізії як категорії управління, що стосуються переважно аспекту соціальної роботи, досліджували: С. Архипова, О. Безпалько, О. Брижовата, І. Заверико, І. Зверева, К. Шендеровський.

Етичні принципи супервізії в соціальній роботі знайшли своє відображення в наукових працях відомих психологів – П. Хоукінса та Р. Шохета. Ролі; функції та навички, необхідні у супервізійній діяльності, у своїх дослідженнях визначають

А. Кадушин, Ф. Каслоу, Н. Ленг, К. Мансон, Р. Міддлмен, Р. Патті, П. Рассел, Г. Родес, Р. Скідмор, Л. Шульман. За моделями аналізу ситуацій, що виникають у взаємодії з клієнтами, вивчають супервізію А. Браун та А. Боурн.

Незважаючи надосить інтенсивні дослідження різних аспектів соціальної роботи, що здійснюються впродовж останніх років зарубіжними та вітчизняними вченими, багато важливих питань залишаються вивченими поки що недостатньо. Зокрема, це стосується питання становлення супервізії у соціальній роботі, і тим більш можливостей різноманітних її форм та моделей.

Мета дослідження – обґрунтувати використання супервізії у форматі балінтовських груп як ефективного інноваційного методу профілактики синдрому «професійного вигорання» працівників соціальних служб та розкрити технологічні основи проведення балінтовської групи.

Виклад основного матеріалу. Одним з проявів професійного впливу на особистість є синдром «психічного вигорання» (burnout), широко відомий і досліджуваний в зарубіжній психології.

Під психічним (емоційним) вигоранням (burn-out) розуміється комплекс особливих психічних проблем, що виникають у людини, у зв'язку з її професійною діяльністю.

Вперше вони були описані Х.Дж.Фрейденбергером у 1974 році. Працюючи психіатром в одному з центрів здоров'я, він спостерігав велику кількість працівників, які відчувають поступове емоційне виснаження, втрату мотивації та працездатності, зміни у стані здоров'я й інтелектуальній сфері. Це були фахівці так званих допомагаючих професій – люди, які з повною самовіддачею і з великим натхненням працювали в громадських організаціях. Після декількох місяців такої добровільної діяльності у цих людей спостерігався цілий ряд характерних симптомів: виснаження, дратівливість, цинізм тощо, які Х.Дж. Фрейденбергер за контрастом з початковим «емоційним горінням» назвав «емоційним вигоранням» [13, с. 159-165].

Пізніше, С. Condo визначає «burnout» як «стан дезадаптованості до робочого місця із-за надмірного робочого навантаження та неадекватних міжособистісних відносин» [8]. Він виділив три групи ризику.

Першу складають люди емоційно залучені у професію – страхові агенти, педагоги, журналісти, психологи, менеджери по продажах, керівники і ін. Також під загрозою є спеціалісти, які повинні час від часу виявляти гіперактивність. Наприклад, антикризисні управлінці чи менеджери туристичних компаній, яким потрібно мобілізувати внутрішні сили в «гарячий» сезон. Представниками третьої групи є працівники, які постійно мають справу з негативом: консультанти, психологи, соціальні працівники тощо.

Вітчизняні та зарубіжні дослідники серед причин емоційного вигорання виділяють три групи.

1. Особистісні характеристики самого працівника. Кожна людина по-своєму реагує на одні і ті ж навантаження. Згідно з дослідженнями найбільше схильні до емоційного вигорання люди «педанти», «демонстративні» люди, які хочуть, щоб оточуючі бачили їх успіхи та досягнення, а також співробітники з високою здатністю до емпатії. Вони близько до серця приймають емоції клієнтів, в результаті чого витрачають свої власні сили.

2. Другий рівень виникнення синдрому емоційного вигорання – рольовий. Вигорання швидко розвивається в тих випадках, коли спільні зусилля не узгоджені, немає інтеграції дій, зате є конкуренція, в той час, коли успішний результат залежить від злагоджених дій. Тут важливим пусковим фактором можуть бути постійні конфлікти у колективі, або невміння керівника конкретно визначити зони повноважень та відповідальності кожного працівника.

3. Ще одна група причин, які викликають емоційне вигорання – зовнішні фактори, які пов'язані з особливостями роботи і, що важливо, з самою організацією. Найчастіше виходять з ладу цінні кадри, і «допомагають» у цьому керівники, які звикли «вантажити тих хто везе». Але ще сильніше ніж

надмірне навантаження, вимучують постійні протиріччя у стратегічному та тактичному керівництві, нереальні вимоги до працівників, відсутність об'єктивних критеріїв для оцінки праці, неефективна система мотивації та стимуляції персоналу. Ця група причин дуже залежить від діяльності керівника.

Соціальний психолог Ст. Maslach, досліджуючи стратегії працівників допомагаючи професій, основною причиною вигорання визначала емоційне перевантаження, що викликане взаємовідносинами між професіоналом та клієнтом, «тим, хто надає допомогу тим, хто її отримує» [9].

В.Є. Орел, аналізуючи праці Ст. Maslach, вказує на те, що вона бачила психологічну небезпеку таких взаємин, оскільки професіонали мають справу насамперед з людськими проблемами, що несуть в собі негативний емоційний заряд, які важким тягарем лягають на їхні плечі. Така ситуація переживається працівником як стрес, що тривало впливає і проявляється у зміні ставлення до себе та інших. Працівник відчуває почуття емоційного виснаження, проявляє безсердечне ставлення до клієнтів, у нього знижується прагнення до самореалізації, впевненість у своїй компетентності, віра в успіх [11].

В даний час феномен «психічне вигорання» в різних вітчизняних і зарубіжних дослідженнях має різне звучання (емоційне вигорання, професійне вигорання, синдром професійного згорання тощо), але, при уважному аналізі даних визначень, спостерігається схожість трактувань. Згідно з сучасними даними під «психічним вигоранням» розуміють стан фізичного, емоційного і розумового виснаження, що проявляється у професіях соціальної сфери.

На думку вітчизняних і зарубіжних дослідників (В.В. Бойко, Н.Є. Водоп'янова, До. Маслач, В.Є. Орел, Б. Перлман, Є.Л. Старченкова, Х.Дж. Фрейденбергер, Е. Гартман та ін.), вигорання – це динамічний процес і виникає поступово. Психічне вигорання включає в себе три основних складових, що проявляються поетапно: емоційне виснаження, деперсоналізація

(цинізм) та редукція професійних досягнень.

Під емоційним виснаженням розуміється почуття емоційної спустошеності та втоми, викликане власною роботою. Деперсоналізація передбачає цинічне ставлення до праці та до об'єктів своєї праці. Зокрема, в соціальній сфері, деперсоналізація передбачає бездушне, негуманне ставлення до клієнтів, що приходять для лікування, консультації, отримання освіти та інших соціальних послуг. Клієнти не сприймаються як живі люди, а всі їхні проблеми та біди, з якими вони приходять до професіонала, з його точки зору, є благо для них. Редукція професійних досягнень представляє собою виникнення у працівників почуття некомпетентності в своїй професійній сфері, усвідомлення неуспіху в ній [5]. Іншими словами, на останньому етапі фахівець переживає втрату професійної майстерності.

Виявлені три компонента вигорання, в якійсь мірі відображають специфіку тієї професійної сфери, в якій вперше був виявлений цей феномен. Особливо це стосується другого компонента вигорання, а саме деперсоналізації, що несе на собі явний відбиток сфери соціального обслуговування людей і надання їм допомоги.

Як ми бачимо, описані прояви професійного вигорання являють собою симптоми, які добре діагностуються, тому сам феномен психічного вигорання часто розглядається як синдром.

У Міжнародній класифікації хвороб (МКХ-10) синдром вигорання віднесений до рубрики «Стрес, пов'язаний з труднощами підтримки нормального способу життя» [10]. Його все частіше пов'язують зі станом передхвороби.

Синдром «вигорання» бере свій початок в хронічній повсякденній напрузі, емоційній перевтомі, що переживає людина. Емоційно-мотиваційне стомлення, при якому з'являються суб'єктивні переживання втоми, мотиваційна та емоційна нестійкість, може призвести до хронічної перевтоми.

В.В. Бойко визначає емоційне вигорання як вироблений особистістю механізм психологічного захисту, у формі повного або часткового виключення емоцій у відповідь на вибрані

психотравмуючі впливи, і вказує, що це набутий стереотип емоційної, найчастіше професійної, поведінки. Почасти, це і функціональний стереотип, оскільки дозволяє людині дозувати і економно витратити енергетичні ресурси. Але ціна такої «економії» занадто висока: «порушення можуть зачіпати різні грані трудового процесу – професійну діяльність, особистість професіонала, професійне спілкування» [2].

Тому розглядати психічне вигорання як «професійне вигорання» цілком правомірне, оскільки це явище розглядається в аспекті особистої деформації під впливом професійних стресів, як сукупність стійких негативних емоційних переживань і установок щодо своєї роботи та суб'єктів ділового спілкування [5].

Консультанти та психологи знають, що постійна емоційна «включеність» вимагає більше сил у людини, ніж тяжка фізична праця. Як відзначає більшість спеціалістів, потенційними жертвами синдрому емоційного вигорання стають ті, хто у зв'язку з службовими обов'язками багато спілкується з людьми.

Для будь-якого керівника чи менеджера з персоналу важливим є знання не лише причини, але і індикаторів, за якими можна визначити наявність цього синдрому у працівника, щоб одразу приймати відповідні заходи до людей, у яких спостерігається хоча б частина з цих особливостей. Отже основні з них, це:

- почуття емоційного виснаження, знемоги (людина відчуває неможливість віддаватися роботі так, як це було колись);

- дегуманізація;

- деперсоналізація (тенденція розвивати негативне ставлення до клієнтів);

- негативне самосприйняття у фаховому плані, нестача почуття фахової майстерності;

- втома, виснаження;

- психологічні нездужання;

- безсоння;

- негативне ставлення до самої роботи;

- убогість репертуару робочих дій;
- зловживання хімічними агентами (ліками);
- відсутність апетиту або, навпаки, переїдання;
- вияви агресії;
- занепадницький настрій і пов'язані з ним емоції;
- переживання почуття провини.

Як вже зазначалося вище, на думку багатьох дослідників, психічне вигорання більшою мірою властиво представникам допомагаючих професій, чия робота пов'язана з інтенсивним, тісним спілкуванням з людьми, емоційним перенапруженням (лікарі, священники, педагоги, юристи, соціальні працівники, психологи, психотерапевти і т.д.). Від працівників допомагаючих професій потрібні такі якості, як комунікабельність, емпатія, прийняття особистих устремлінь, ініціатив та індивідуальних особливостей клієнтів, гуманізм і милосердя. Праця представників допомагаючих професій супроводжується досить інтенсивним і тривалим спілкуванням (особливо у випадку надання допомоги у вирішенні проблем і труднощів клієнта).

Все це вимагає великих психологічних та фізіологічних витрат, а отже, рано чи пізно представники допомагаючих професій починають відчувати велике напруження, а згодом із-за великих перевантажень емоційне, фізичне та розумове виснаження [5].

В таблиці 1 наведені дані щодо рівня вигорання у представників різних професій [12].

Таблиця 1

Середні значення основних характеристик вигорання у представників різних професійних груп

Професійна група	Компоненти вигорання		
	Емоційне виснаження	Деперсоналізація	Професійна ефективність
Вчителі шкіл	21.25	11.0	33.54
Викладачі ВНЗ	18.57	5.57	39.17
Соціальні	21.35	7.46	32.75

працівники			
Медичні робітники (лікарі та медсестри)	22.19	7.12	36.53
Робітники служби психічного здоров'я (психологи, психіатри, психотерапевти, обслуговуючий персонал)	16.89	5.72	30.87
Інші професії (юрисконсульти, адвокати, офіцери поліції, офіцери служби нагляду, священники, бібліотекарі, робітники агенції).	21.42	8.11	36.43

З наведеної таблиці видно, що найбільш схильні до вигорання представники педагогічної сфери, соціальні працівники та медики, що підтверджується і низкою інших досліджень.

Аналіз вигорання у представників різних професійних груп показує, що вигорання обумовлюється не окремим фактором професії, а цілим її комплексом, сукупним впливом професії, її соціального статусу, престижу в суспільстві й інших характеристик.

Професійна діяльність представників допомагаючих

професій (назва говорить сама за себе) носить допомагаючий характер і набуває статусу допомагаючих відносин. За визначенням К. Роджерса «допомагаючі відносини» – це «відносини, в яких, принаймні, одна зі сторін має намір сприяти іншій стороні в особистісному зростанні, розвитку, кращої життєдіяльності, розвитку зрілості, в умінні ладити з іншими» [6]. Щоб вони досягали своїх цілей, ці відносини повинні володіти наступними властивостями з боку того, хто допомагає: «прийняття-демократичність», активну особисту участь, почуття розуміння і довіри, забезпечення відчуття пацієнтом/клієнтом самостійності в рішеннях.

Крім вище зазначених, виникнення професійного вигорання у представників допомагаючих професій обумовлено наступними особливостями професійних ситуацій [14]:

- монотонність роботи, особливо якщо її сенс здається сумнівним;

- вкладання в роботу великих особистісних ресурсів при недостатності визнання та позитивної оцінки;

- суворе регламентування часу роботи, особливо при нереальних термінах її виконання;

- робота з «невмотивованими» клієнтами, які постійно чинять опір зусиллям допомогти їм, і незначними, важко відчутними результатами такої роботи;

- напруженість і конфліктність у професійному середовищі, недостатня підтримка з боку колег і їх надмірного критицизму;

- брак умов для самовираження особистості на роботі, коли не заохочуються, а придушуються експериментування та інновації;

- робота без можливості подальшого навчання та професійного вдосконалення;

- невирішені особистісні конфлікти спеціаліста;

- незадоволеність професією, яка заснована на усвідомленні неправильності вибору, невідповідності своїх здібностей вимогам професії, результативності своєї праці і т. д.

В сутності, походження синдрому професійного вигорання

неможливо однозначно пов'язати з тими або іншими організаційними, особистісними або ситуаційними чинниками, швидше, він є результатом складної взаємодії особистісних особливостей людини, ситуації її міжособистісних відносин, з її професійною і робочою ситуацією, в якій вона знаходиться. Через цеу працівника знижується прагнення до самореалізації, впевненість у своїй компетентності, віра в успіх.

Крім того, В.А. Винокур звертає увагу на той факт, що синдром «вигорання» у допомагаючих професіоналів є одним із джерел формування деструктивного терапевтичного середовища та зниження якості наданої медичної та консультативної допомоги.

Так, в останні роки у світовій медичній та консультативній практиці все активніше розвивається тенденція розглядати стан здоров'я персоналу як один з важливих факторів оцінки якості роботи закладу, оскільки це відображає ступінь задоволення інтересів не тільки пацієнтів/клієнтів, а й професіоналів, щонадають їм допомогу.

Один з очевидних висновків, які випливають з численних досліджень професійного вигорання, полягає у принциповій можливості зробити роботу медиків, соціальних працівників, психологів-консультантів та інших «допомагаючих» професіоналів менш стресовою, без зниження вимог до неї, але при цьому більш ефективною за рахунок додавання до неї нових «ступенів внутрішньої свободи» [4,с.210].

Виходячи з цього, увага до свого власного здоров'я має ставати частиною професійної культури співробітника і навіть, певною мірою – показником його професійної компетентності. Ірраціональні когнітивні установки, неадекватне емоційне і поведінкове реагування, тенденція придушувати в собі, витіснити різні переживання, емоційні реакції і навіть різні розлади, пов'язані з роботою, відсутність звернення за психологічною допомогою можуть свідчити про низьку компетентність і професійну культуру.

Таким чином, синдром професійного вигорання представляє

собою відповідну реакцію на тривалі стреси, що виникають у процесі міжособистісних комунікацій, і частіше даний синдром проявляється у представників професій, що відносяться до системи «людина-людина», й найяскравіше у представників допомагаючи професій.

Повністю виключити в роботі професійний стрес і професійне вигорання, в сучасних умовах, швидше за все, неможливо. Але цілком можливо істотно зменшити їх руйнівний вплив на здоров'я працюючих людей.

Універсального рецепту як уберегтися від синдрому вигорання, немає, і бути не може, оскільки перебіг процесу та способи виходу з цього положення, залежать, насамперед, від структури і психологічних особливостей особистості. Важливою відмінною рисою людей, стійких до професійного вигорання, є їх здатність формувати та підтримувати в собі позитивні, оптимістичні установки та цінності, як до самих себе, так і до інших людей і життя взагалі.

Профілактичні, лікувальні та реабілітаційні заходи мають спрямовуватися на зняття виробничої напруги, підвищення професійної мотивації, встановлення балансу між витраченими зусиллями і одержуваним результатом. Профілактичні заходи сприяють підвищенню наявних у співробітника життєвих ресурсів.

Серед заходів профілактики професійного вигорання дослідники також виділяють раціональні умови організації діяльності, дружню атмосферу підтримки та взаєморозуміння в колективі, постійного спілкування з професійною спільнотою, та багато іншого. Однак, ми б хотіли зупинитися на організації супервізії, як методу моніторингу душевного стану і рівноваги співробітника, для своєчасного корегування його ставлення до роботи.

Супервізія, як метод профілактики та корегування синдрому професійного вигорання, має стати невід'ємною частиною професії соціального працівника. Як вказав Дж.Винер, «супервізія – це рівень технології організації соціальної роботи,

який включає підготовку соціального працівника, його наступний професійний ріст та профілактику професійних ризиків» [3].

Зараз у вітчизняній системі соціальної роботи, на жаль, супервізії не приділяється достатньо уваги. Це відбувається через обмеженість ресурсів, неадекватність процесу навчання та розвитку. Проте сфера соціальної роботи та догляду в громаді швидко змінюється, отже, можна сподіватися на поліпшення ситуації.

Ефективність супервізії залежить від політики організації щодо її проведення. Її можна здійснювати на індивідуальному рівні, а також на рівні групи або організації. У завдання супервізії входить не тільки психологічна підтримка консультанту в відреагуванні почуттів, а й розвиток певних професійних навичок, розширення розуміння і можливостей спеціаліста, що є об'єктом супервізії. Поєднання безліч функцій в супервізії – це серцевина хорошою практичної роботи. Групова супервізія володіє певними перевагами в порівнянні з індивідуальною супервізією завдяки більш широким можливостям навчання та різноплановим перспективам, які дає група.

Супервізія дозволяє консультанту поділитися своїми почуттями, виявити та позначити труднощі, що виникли в роботі з клієнтом, отримати зворотній зв'язок, проаналізувати причини своїх труднощів, розширити свої теоретичні уявлення, намітити шляхи подальшої роботи з клієнтом.

Таким чином, в процесі супервізії консультант розвиває й удосконалює свою професійну майстерність, але основною мішенню тут є конкретний випадок роботи з клієнтом. У цьому головна відмінність супервізії від особистої терапії.

Супервізія може допомогти позначити особисті проблеми консультанта, які є причиною його ускладнень в роботі з клієнтом, але робота з цими проблемами має бути віднесена до іншого простору. Супервізію направлено на допомогу у вирішенні труднощів, що виникають саме у роботі з клієнтами.

Супервізорська робота – це найважливіша форма професійної взаємодопомоги і професійного вдосконалення, що вимагає

спеціальних знань, навичок і досвіду. Поряд з цим, супервізія– ефективний засіб професійної психогієни та психопрофілактики для соціальних працівників, психологів-консультантів і т. д.

Супервізія заснована на взаємодії та співробітництві супервізора і спеціаліста. Безсумнівно, дії досвідченого супервізора допомагають фахівцю-початківцю бачити, усвідомлювати, розуміти й аналізувати свої професійні дії та свою професійну поведінку[7].

Сьогодні існують багатопідходів та сотні технік в рамках цього методу, постійно з'являються нові. Однак, балінтовські групи, які є особливим форматом чи моделлю супервізії, дозволяють фахівцям, краще контролювати своє робоче та психоемоційне навантаження, усвідомити свій стиль відносин з клієнтами, допомагають глибше зрозуміти клієнта та його потреби. У той же час балінтовські групи сприяють розумінню невизначеностей і неоднозначностей медичної та консультативної практики, зменшуючи цим професійний стрес і збільшуючи задоволеність роботою.

Балінтовська група являє собою такий метод групової тренінгової дослідної роботи, об'єктом якого є вивчення відносин «психолог-клієнт» або «лікар-хворий». Він отримав назву по імені свого творця –Балінта (Balint M.), що проводив з 1949 р. в клініці Тавісток у Лондоні дискусійні групові семінари з практикуючими лікарями та психіатрами. Досвід, узагальнений Балінтом в його книзі «Лікар, його пацієнт і його хвороба», ліг в основу методу проведення дослідницько-навчальних семінарів також і для всіх професіоналів, які працюють з людьми (соціальні працівники, вчителі, і т.д.).

Мета балінтовської групи – поліпшення розуміння проблем пацієнта і складнощів взаємодії з ним у процесі терапії; розвиток навичок міжособистісних взаємин, поліпшення сприйняття і розуміння проблем пацієнтів, усвідомлення власних почуттів, вміння їх контролювати, і використовувати в роботі. Для досягнення цієї мети члени балінтовські групи заохочуються у висловлюваннях гіпотез, припущень, версій, при вирішенні

питань, які уточнюють почуття і відносини. Навпаки, присікаються спроби будь-кого дати оцінку, вказівка, рада, повчити колегу. Метою балінтовської групи не є пошук істини, тому її керівником присікаються спроби критики, придушення чужої думки і т.д.

Основним принципом формування групи є добровільність об'єднання професіоналів, готових до перегляду стереотипів і «апостольських» установок у своїй роботі і зацікавлених в колегіальній взаємодопомозі. До складу такої групи входять соціальні працівники, лікарі, психологи і т.д., що працюють в одному або в різних соціальних структурах. Небажано включення в одну групу фахівців, пов'язаних службово-ієрархічними відносинами (начальник і підлеглі). Статеві-вікові обмежень немає. Група може об'єднувати людей з різним стажем роботи, найбільш ефективно це при стажі більше трьох років. В групу можуть входити 6-15 осіб, оптимально – 8-10.

Учасники групи зустрічаються 1-2 рази на місяць при організації звичайної пролонгованої групи, розрахованої на спільну роботу протягом 2-3 років. Балінтовська група може формуватися також із слухачів короткострокового навчального семінару, в цьому випадку заняття групи можуть проводитися щодня або з інтервалом у кілька днів, загальна кількість занять відповідає кількості учасників. Тривалість одного заняття, присвяченого аналізу одного випадку, 2-2,5 години з 10-хвилинною перервою перед «завершальними» кроками.

Ці цифри є рекомендацією, заснованою на досвіді конструктивної роботи в різних групах; частота перерв і зустрічей, час закінчення роботи визначаються самими учасниками групи.

Для занять використовується приміщення, що дозволяє розташувати в коло стільці або крісла по числу учасників семінару. Додаткове технічне забезпечення не вимагається, але за бажанням групи заняття можуть фіксуватися за допомогою відеокамери або магнітофона, або вестися стенограма занять.

Керівник групи обирається учасниками або спеціально

запрошується для цієї роботи. Ведучий повинен бути досвідченим спеціалістом в області консультування і психотерапії, знати технологію балінтовської групи, принципи групової динаміки, вміння керувати групою, стежити за станом оповідача і блокувати небезпечні зворотні зв'язки.

Предметом аналізу в групі є обговорення випадків з практики учасників. Це можуть бути «важкі» або «невдалі» епізоди з минулого, що продовжують турбувати консультанта, що викликають у нього дискомфортні спогади, що залишаються для нього «незрозумілими».

Заняття балінтовської групи досить докладно структуровані і проводяться в кілька етапів або кроків». Опишемо їх та коротко зупинимось на специфічних моментах кожного етапу [1].

Перший «крок» може бути умовно названий «визначення замовника» з числа учасників балінтовської групи. Кожне заняття традиційно починається з питання ведучого: «Хто хотів би представити свій випадок на розгляд, проблему, що створюють стан дискомфорту?» Зазвичай після невеликої, а іноді і тривалої паузи, визначається один або кілька бажаних. Кожного з претендентів на «замовлення» ведучий просить описати протягом 1-2 хвилин свій випадок у довільній, але лаконічній формі. Після нетривалої дискусії та вибору, група віддає перевагу одному з «замовників».

Другий «крок» роботи групи передбачає розповідь «замовника» про свій важкий випадок з практики своєї професійної діяльності. Встановлюються «м'які» обмеження за часом. Керівник і члени групи уважно слухають і спостерігають за поведінкою «замовника» та поведінкою один одного. Їх спостереження можуть виявитися дуже корисними для подальшого аналізу комунікативних труднощів доповідача.

Третій «крок» – формулювання «замовником» питань до групи за своїм випадком, що винесений на обговорення. На цьому етапі ведучий допомагає «замовнику» сформулювати запити (питання та побажання) до групи, в яких закладено бажання отримати нові знання і (або) групову підтримку.

Доцільно записати питання на дошці або планшеті, оскільки всі учасники групи постійно звертаються до них, зберігаючи точність їх змісту.

У будь-якій групі ведучому доведеться зіткнутися з захисними ухиленнями в різні боки, і його завдання – терпляче повертати групу «на шлях істинний». Тому вже на етапі формулювання питання оповідача важливо утримати його від клінічного підходу «Що робити?» або особистісного питання «Що в мені самому могло заважати?» і допомогти йому сформулювати питання, центровані на взаємостосунках «лікар-хворий»: «Чому саме з цим пацієнтом у мене не склалося конструктивних відносин?», «Чому він перервав лікування?» і т. п. Подібні запитання тим більш доречні, оскільки найчастіше мова йде про терапевтичні стереотипи: «У багатьох випадках такий підхід до пацієнтів допомагав мені, але тільки з цим щось не вийшло». Рішення задачі «балансування» стає ще більш важливим і важким для ведучого на наступних стадіях групової роботи».

Четвертий «крок»– питання до групи учасника, котрий представив випадок. Цей етап може проводитися по-різному в залежності від складу учасників, досвіду та вподобань ведучого.

У класичній балінтовській групі поведінку на даному етапі жорстко не регламентовано. В цьому випадку всі спонтанні реакції учасників, їх поведінка та емоційні прояви фіксуються ведучим і можуть стати в подальшому об'єктом динамічного аналізу (в класичній групі це не використовується, оскільки групова динаміка в ній не є предметом аналізу).

Інший варіант, навпаки, жорстко структурований. Всі учасники задають по колу «замовнику» по одному запитанню. Таких кіл може бути кілька. Хтось з учасників, що не бажає ставити запитання для прояснення ситуації або проблеми при відповідній черговості, може її пропустити. Це не виключає для нього можливість задати запитання пізніше, якщо воно виникло на наступному «колі».

Ще один можливий варіант є проміжним. Кожному учаснику

також по колу надається можливість задати певну кількість запитань. При цьому хтось може поставити їх менше або пропустити свою чергу, знову скориставшись своїм правом на новому колі. Відсутність будь-якої регламентації на етапі запитань «замовнику» допустима і може дати цікавий матеріал для подальшого обговорення. Керівник, почавши з питань по колу і помітивши, що все більша кількість учасників пропускає свою чергу або питання по суті повторюються, також може запропонувати перейти до формалізованого варіанту. В цьому випадку доречно прямо запропонувати учасникам, у яких залишилися запитання, ставити їх у вільному режимі. На цьому етапі «замовник» часто з подивом виявляє, що чомусь забув або не врахував вельми важливі аспекти свого випадку. Тоді «замовник» доповнює свою розповідь на третьому етапі, якщо неусвідомлюваних моментів виявляється для нього багато.

П'ятий «крок»– остаточне формулювання «замовником» питань, які він хотів би винести на обговорення. Іноді формулювання питань зберігається у первісному вигляді. Частіше, однак, вони зазнають змін. Деякі з раніше поставлених питань можуть взагалі втратити свою актуальність для «замовника», завдяки усвідомленню ним ряду моментів на попередньому етапі. Список питань «замовника» може бути розширений, якщо якісь з питань, заданих раніше групою, здаються йому суттєвими для прояснення випадку. Керівнику корисно запропонувати групі сформулювати додаткові питання, відповіді на які, як їм здається, принесуть користь «замовнику». Але право конструювання остаточного списку питань залишається за замовником випадку.

Зауважимо, що часто таким додатковим питанням, що приймається «замовником», є питання про те, які аспекти в запропонованому випадку він, з точки зору групи, недостатньо усвідомлює. Зазвичай остаточний список включає 3-5, але може бути і всього одне питання.

Шостий «крок»– відповіді групи на запити «замовника» та вільна дискусія. Початок етапу може бути формалізованим.

Всі учасники по колу відповідають на поставлені перед ними питання. При цьому «замовник» може віддати перевагу почути відповіді на всі запитання по чергово від кожного члена групи або запропонувати, щоб учасники по колу відповіли спочатку на перше питання, потім на друге і т. д. Якщо деякі питання представляються йому тісно пов'язаними між собою, то можливо, щоб кожен по колу відповів на першу групу питань, а потім, також по колу, на наступну. Відповіді можуть відображати почуття учасників групи: «У цьому випадку я відчуваю себе...».

На відміну від четвертого «кроку», коли можна ставити або не ставити запитання учаснику, котрий представив випадок, на шостому «кроці» відповіді на запитання є, як правило, обов'язковими для всіх учасників групи. Не менше значення, ніж певні судження і «поради», для «замовника» та інших учасників можуть мати відповіді типу «У мене теж була подібна ситуація, і я знайшов вихід...».

В починаючій роботу балінтовській групі учасники на цьому етапі можуть прагнути до різноманітності відповідей. Важливо не допускати виразів типу: «Я теж так думаю, як ...» або «Я не знаю, що говорити, все вже було сказано». У таких випадках керівнику доводиться нагадувати, що відповіді є «обов'язком» всіх членів групи та висловлювання точки зору, навіть аналогічної тій, що пролунала раніше, вельми важливо для обговорення випадку. В емоційно забарвленій атмосфері «замовник» може не зрозуміти сенс одноразово висловленої кимось думки. Самостійне значення має для нього і сам факт, що багато членів групи пропонують ідентичне або близьке бачення ситуації, але група не прагне нічого нав'язувати, розуміючи, що доповідач може заблокувати прийняття інформації.

Заохочуються на цьому етапі і вільні асоціації на тему «Аналогічна проблема». Після висловлювання будь-якого члена групи «замовник» може поставити йому уточнюючі запитання, якщо щось залишилося незрозумілим. Може бути, що в балінтовській групі один учасник свідомо чи підсвідомо ідентифікує себе з «замовником» або його «партнером» по

ситуації, яка обговорюється. Висловлювання останніх можуть бути, наприклад, такими: «Знаєш, я уявив себе на місці N, коли ти вимовляв щось в його адресу, відтворюючи ситуацію, і при цьому заїкався; я відчув себе напружено». Подібні висловлювання мають особливу цінність як для представленого випадку, так і для інших учасників.

На гарно працюючій балінтовській групі окремі репліки провокують продовження обговорення у вигляді подальших його кіл або у формі вільної, але коректно керованої дискусії. Це призводить до більш глибокого розуміння проблем, колективного творчого розвитку, несподіваних ракурсів бачення обговорюваної ситуації. Будучи емоційно значущим для представленого випадку, таке обговорення дозволяє «замовнику» скористатися отриманим зворотним зв'язком учасників балінтовської групи, як інформаційно, так і в якості психологічної підтримки.

Зворотний зв'язок керівника групи та «замовника» здійснюється на сьомому «кроці». Ведучий узагальнює відповіді групи, висловлює власне бачення ситуації, представлені «замовником» на обговорення, висловлює припущення про причини виниклих у «замовника» труднощів і т. д. (Зауважимо, що в різних видах соціально-психологічного тренінгу ведучі, як правило, інтерпретацію не дають.) В кінці роботи ведучий дякує «замовника» за наданий випадок і сміливість при його розборі, а учасників групи – за підтримку співробітника.

На восьмому «кроці» «замовник» дає інформацію про свої відчуття. Його висловлювання можуть стосуватися власного емоційного стану і вражень про роботу групи. Він може також представити зворотний зв'язок конкретним учасникам, що містить його думку щодо ефективності їх діяльності, подякувати за підтримку або висловитися про свій стан словами «як стало легко та багато що зрозуміло» і т. п.

Балінтовська сесія може закінчуватися висловлюваннями окремих членів групи про свої відчуття і враження. Вирішуються організаційні питання, приймаються пропозиції.

І клінічний розбір, і особистісний тренінг – надзвичайно

важливі форми практичної підготовки лікарів і психологів, але... це не балінтовська група. Основною умовою продуктивної роботи балінтовської групи є створення атмосфери довіри, емоційної зацікавленості, що поєднується з відчуттям безпеки, відкритості, балансування між «холодною» атмосферою клінічного розбору і надмірно «гарячою» ситуацією особистісного тренінгу [1].

Висновки. Отже, спробуємо підсумувати свої міркування з означеної теми.

В наш час синдром вигорання є невід'ємною частиною професійної діяльності фахівців «допомагаючих» професій (лікарів, психологів, соціальних працівників, юристів тощо), вони мають справу з негативними переживаннями людей і виявляються особистісно залученими в них, піддаючи ризику власну емоційну стійкість.

Синдром професійного вигорання являє собою складний, багатоплановий конструкт, що складається з цілого ряду негативних психологічних переживань, викликаних тривалими й інтенсивними міжособистісними комунікаціями, емоційно насиченими або когнітивно складними.

Практикуючі соціальні працівники, психологи та інші фахівці соціальних агенцій, повинні вивчати симптоми емоційного вигорання, посттравматичного стресу, вторинної травми, вчитися диференціювати їх з метою своєчасного надання допомоги собі та колегам.

Супервізія традиційно виступає одним із методів професійної підготовки консультанта до практичної консультативної роботи. Однак, супервізія може допомогти консультанту і в плані збереження основного інструменту своєї діяльності – власної особистості. І в даному випадку, ми можемо говорити про супервізію, як про метод профілактики професійного вигорання спеціалістів.

У завдання супервізії входить не тільки навчання, психологічна підтримка консультанта, а й розвиток його певних професійних навичок, розширення розуміння і особистісних

можливостей.

Певною моделлю супервізіїє балінтовські групи. Такий формат супервізійної роботи дозволяє усвідомити свій стиль відносин з клієнтами, допомагає глибше зрозуміти клієнта та його потреби. У той же час балінтовські групи сприяють розумінню невизначеностей і неоднозначностей медичної, соціальної та консультативної практики, зменшуючи цим професійний стрес і збільшуючи задоволеність роботою.

Таким чином, балінтовські групи – це ефективний метод підвищення професійних комунікативних навичок, зниження професійного стресу та «професійного вигорання».

Однак, на жаль, на сьогоднішній день, через обмеженість ресурсів, велику динаміку законодавчих, структурних, організаційних та інших основ діяльності організацій соціальної сфери, неадекватність процесу навчання та розвитку їхніх кадрів, супервізія не набула масового характеру. Проте, завдяки тому, що сфера соціальної роботи та догляду в громаді швидко змінюється, можна сподіватися на поліпшення ситуації.

ПЕРЕЛІК ПОСИЛАНЬ

1. Балинтовские группы и супервизия в подготовке специалистов, работающих с людьми: учебное пособие. МВД России, Санкт-петербургская Академия последипломного образования, СПб, 1998.

2. Бойко В. В. Синдром «эмоционального выгорания» в профессиональном общении. СПб.: Питер, 1999. 105 с.

3. Винер Дж. Супервизия супервизора. Практика в поиске теории / Дж. Винер, Р. Майзен, Дж. Дакхэм. М. : «Когито-Центр», 2006. 360 с.

4. Винокур В. А., Рыбина О. В. Синдром профессионального выгорания у медицинских работников: психологические характеристики и методические аспекты диагностики // Психодиагностика и психокоррекция: руководство для врачей и психологов. СПб.: Питер, 2008. 384 с. Гл. 7. С. 205-235.

5. Водопьянова Н. Е. Синдром выгорания: диагностика и

профилактика. СПб.: Питер, 2005. 336 с.

6. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека. М.: Прогресс, 1994.

7. Козлов А. А. Супервизорство – необходимый элемент профессионализма в социальной работе // Социальная работа за рубежом: состояние, тенденции, перспективы: сб. науч. очерков. – М.: Флинта, 1998. – 224с.

8. Лэнгле А. Эмоциональное выгорание с позиций экзистенциального анализа: теоретическое исследование // Вопросы психологии. 2008. №2. С. 3-16.

9. Маслач К. Выгорание: многомерная перспектива. – М.: Изд-во Института психотерапии, 2004.

10. МКХ-10 онлайн-довідник (укр.) Міжнародна класифікація хвороб / Джерело: <http://mkh10.com.ua/>

11. Орел В.Е. Феномен «выгорания» в зарубежной психологии: эмпирические исследования и перспективы // Психологический журнал, 2001. Том 22. №1. С. 90-101.

12. Черникова Т.В., Болучевская В.В. Психология эмоционального выгорания: монография / под ред. Т.В. Черниковой. Волгоград: изд-во Волг ГМУ, 2014. 296 с.

13. Herbert J. Freudenberger[en]. Staff burn-out (англ.) // Journal of Social Issues [en]. 1974. Vol. 30, no. 1. P. 159-165.

14. Hlavatska, Olga. Особливості професійного вигорання соціальних працівників, Social Work and Education, Vol. 4, No. 2., pp. 46-62. / Джерело: <http://journals.uran.ua/swe/article/view/118973>.

ФАКТОРИ АДАПТАЦІЇ СТУДЕНТІВ ЯК СКЛАДОВІ АДАПТАЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ

Анотація

Процес адаптації охоплює весь період студентства, адаптація до вузівських умов способу життя, навчання, дозвілля зв'язана з різкою зміною становища особистості, хоч і менш істотною, ніж у випадку пристосування до нових умов праці. Стаття націлена на визначення адаптації студентської молоді.

Факт вступу до вузу зміцнює віру молодої людини у власні сили і здібності, породжує надію на повнокровне і цікаве життя. Однак першокурсники, зіткнувшись з відсутністю уваги до себе й опіки, до якої вони звикли з боку старших, в умовах вузу почувають себе дискомфортно. Найчастіше спостерігаються зрушення в настрої студентів - від захопленого в перші місяці навчання до скептичного при оцінці вузівського режиму, системи викладання і т.п.

Метою статті є визначення факторів впливу на адаптації студентів під час навчання в ВУЗі.

Ключові слова: студентство, молодь, соціальні процеси, адаптація, навчання, особистість.

Summary

The process of adaptation covers the entire period of student life, adaptation to university conditions of lifestyle, study, leisure is associated with a sharp change in personality, although less significant than in the case of adaptation to new working conditions. The article aims to determine the adaptation of student youth.

The fact of entering the university strengthens a young person's faith in their own strengths and abilities, creates hope for a full-blooded and interesting life. However, freshmen, faced with a lack of attention to themselves and the care to which they are accustomed by seniors, in the university feel uncomfortable. Most often there are

changes in the mood of students - from enthusiastic in the first months of study to skeptical in assessing the university regime, teaching system, etc.

The aim of the article is to determine the factors influencing the adaptation of students while studying at the university.

Key words: STUDENTS, YOUTH, SOCIAL PROCESSES, ADAPTATION, LEARNING, PERSONALITY.

Виклад основного матеріалу. Якщо розглядати адаптацію як постійний (тому що даний процес не припиняється ні на один день, а умови постійно змінюються) процес, то, згідно з Н.Ф.Головатим, процес адаптації охоплює весь період студентства. Але якщо брати до уваги, що адаптація до вузівських умов способу життя, навчання, дозвілля зв'язана з різкою зміною становища особистості, хоч і менш істотною, ніж у випадку пристосування до нових умов праці, то можна визначити терміни адаптації. Адаптація студентів до навчального процесу, на думку М.В.Буланової-Топоркової, закінчується наприкінці 2-го - початку 3-го навчального семестру.

Але оскільки адаптація містить у собі не тільки адаптацію до навчального процесу, а, як ми відзначали вище, адаптацію до нових соціальних умов, то нам більше імпонує точка зору В.П.Кондратової, яка вважає, що хоча адаптація - процес індивідуально обумовлений, однак в основному він має місце на 1-2 курсі (близько 70% студентів закінчує процес адаптації до 2 курсу, з них 50% адаптуються на 1 курсі) і закінчується на 3 курсі (близько 10% студентів адаптуються до кінця 3-го курсу) [149, 64]. **Метою статті** є визначення факторів впливу на адаптації студентів під час навчання в ВУЗі.

Процес соціально-психологічної адаптації студентів до умов вузу має свою динаміку. Орієнтуючись на дану точку зору, а також на роботи М.В.Буланової-Топоркової, Н.Ф.Головатого, Л.Д.Столяренко та ін., можна простежити наступну динаміку процесу адаптації.

Стадія переадаптації характеризується рядом

суперечностей. По-перше, це стан ейфорії на самому початку навчання у вузі. Факт вступу до вузу зміцнює віру молодії людини у власні сили і здібності, породжує надію на повнокровне і цікаве життя. Однак першокурсники, зіткнувшись з відсутністю уваги до себе й опіки, до якої вони звикли з боку старших, в умовах вузу почувають себе дискомфортно. Найчастіше спостерігаються зрушення в настрої студентів - від захопленого в перші місяці навчання до скептичного при оцінці вузівського режиму, системи викладання і т.п. По-друге, прагнення бути включеним в усі аспекти студентського життя сполучається з налагодженням побуту і самообслуговування, труднощами організації самостійної роботи. Приблизно 50% студентів скаржаться на недостачу часу. По-третє, бажання студента учитися, прагнення якнайшвидше освоїти професію наштовхується на дидактичний бар'єр - труднощі сприйняття складного матеріалу, невміння працювати з першоджерелами і конспектувати лекції. Відсутність нового кола спілкування і втрата старих шкільних контактів приводять до відчуття самотності. Наприкінці стадії виявляється утом, дратівливість, незадоволеність собою і навколишніми. Великих змін зазнає психофізіологічний рівень.

Стадія адаптування починається ефектом "обманутих сподівань", розчарування у професії. Однак у процесі навчання під впливом інтенсивної навчальної діяльності відбувається освоєння нових навчальних норм, оцінок, способів і прийомів самостійної роботи, навчання новим видам наукової діяльності, формується нове ставлення до професії. Студент пристосовується до нового типу навчального колективу, його звичаїв і традицій, намагається знайти референтну групу. Пристосування до нових зразків "студентської" культури, нових форм використання вільного часу сприяють формуванню широких культурних запитів і потреб, розиткові соціально значущих якостей особистості. Значних змін зазнає індивідуально-особистісний рівень.

На стадії постадаптації остаточно оформлюється

індивідуальний стиль навчальної діяльності, відбувається звуження інтересів за рахунок кристалізації професійних інтересів, складається коло спілкування і відбувається визначення соціальної ролі. Починають інтенсивно формуватися професійно значущі якості особистості. Основні зміни тут відбуваються на соціально-психологічному рівні. Іноді постадаптація супроводжується процесом переадаптації, тобто застосуванням і обмеженням шкільними стилями навчання (зубріння матеріалу, вивчення матеріалу на поверхневому рівні і т.д.). Відсутність кола спілкування, інфантильні поведінкові реакції (сльози при невдалій здачі звітності, обвинувачення навколишніх у власних невдачах і т.д.), особистісний егоцентризм приводять до того, що, не виробивши новий спосіб установалення контактів, людина включається в нові ще більш складні соціальні умови. У цьому випадку відбувається порушення процесу адаптації.

Процес адаптації до вузу - це ламання колишнього соціального стереотипу. Різде ламання багаторічного звичного стереотипу, основу якого складає відкрите І.П.Павловим психофізіологічне явище - динамічний стереотип, іноді приводить до нервових зривів і стресових реакцій. Відповідно можна припустити, що існують кілька видів перебігу процесу адаптації:

вироблення нового стереотипу соціального поведіння відбувається бурхливо, але носить нетривалий характер;

адаптація проходить рівно, менш виражені зміни, однак процес адаптування досить тривалий.

Аналізуючи роботи дослідників, ми прийшли до висновку, що процес соціально-психологічної адаптації студентів не є однорідним і складається зі стадій: переадаптації, адаптування, постадаптації. Також відзначаються розходження в динамічному характері протікання цього процесу.

Безсумнівно, особливості адаптаційної перебудови зв'язані з психофізіологічними властивостями студента (наприклад, з характеристиками типу ВНД), однак соціальні умови і якості

особистості студента мають тут вирішальне значення.

Як уже відзначалося, з самого початку навчання студент-першокурсник опиняється в ситуації подвійної адаптації: адаптація до умов конкретного вузу й адаптація до обраної професії. Л.К.Гришанов і Д.В.Цуркан [134] вважають, що ці два компоненти адаптації взаємозалежні. М.В.Буланова-Топоркова [135] обстоює інший погляд на ситуацію подвійної адаптації. Вона підрозділяє адаптацію студентів у вузі на два компоненти: а) професійну адаптацію, під якою розуміється пристосування до характеру, змісту, умов і організації навчального процесу, вироблення навичок самостійності в навчальній і науковій праці; б) соціально-психологічну адаптацію - пристосування індивіда до групи, взаємини з нею, вироблення власного стилю поведіння.

Процес адаптації існує в різних взаємозалежних формах. Більшість дослідників розрізняють три форми адаптації студентів до умов вузу [170]:

1) адаптація формальна, що стосується пізнавально-інформаційного пристосування студентів до нового оточення, до структури вищої школи, до змісту навчання в ній, її вимог і обов'язків;

2) суспільна адаптація, тобто процес внутрішньої інтеграції (об'єднання) груп студентів-першокурсників і інтеграція цих же груп зі студентським оточенням у цілому;

3) дидактична адаптація, що стосується підготовки студентів до нових форм і методів навчальної роботи у вищій школі.

З огляду на той факт, що адаптація студента до умов вузу охоплює всі сфери студентського життя, відповідно можна виділити критерії адаптованості. В.П.Кондратова вважає таким критерієм стан розумової працездатності як інтегральної характеристики адаптації першокурсників.

Т.О.Проворова розглядає як суб'єктивні так і об'єктивні критерії адаптованості: ставлення до навчання і колективу; задоволення навчанням і спілкуванням; мотивація; самооцінка; настрої; успішність.

Беручи до уваги, що адаптація до вузу - це адаптація не

тільки до нових умов навчання і життя, а й ширше - до професії, можна припустити, що як критерій адаптації може виступати і ставлення до обраної професії. Таким чином, підсумовуючи погляд на вибір критерію адаптованості і визначаючи найбільш значущі показники, можна вважати, що як критерії адаптованості виступають:

1. *Ставлення до навчання й обраної професії.* На противагу школі, у вузі загальноосвітні навчальні завдання стають професійно-орієнтованими. З самого початку занять викладання будується на допущенні особистісно-зацікавленого ставлення до матеріалу. Шкільна робота "на оцінку" замінюється діяльністю з професійної самоосвіти. Нерідко повноцінне сприйняття лекцій, участь у семінарах, практичних заняттях вимагають від студентів великої ерудиції, сформованих умінь. Таким чином, для реалізації власного особистісного потенціалу студенту необхідно не тільки змінити ставлення до навчання, а й виробити свій власний стиль навчально-професійної діяльності. Великий вплив при цьому справляє ставлення до обраної професії. Якщо вибір професії невдалий, як відзначають Л.К.Гришанов, В.Д.Щуркан, Н.С.Пряжников, Л.М.Мітіна та ін., він не відповідає ні здібностям, ні домаганням особистості, адаптація не буде оптимальною.

2. *Входження в студентське співтовариство.* Повноцінне навчання і творче зростання студента, на думку Д.О.Андреєвої, Т.Ю.Любимової та ін., неможливі поза партнерськими, колективними відносинами з однокурсниками і викладачами. "Таким чином, студент має "зацікавити" собою, довести свою спроможність і готовність спілкуватися з ними не по-шкільному старанно, а на рівних" [18, 50].

3. *Емоційний настрій, який впливає на емоційний фон.* Психічний стан, як відомо, є одним з центральних ланок пізнавальних процесів. Він обумовлює виникнення й утворення окремих рис особистості і професійно значущих якостей. "Породжуючись діяльністю, - стверджує С.О.Гапонова, і з нею погоджується Р.О.Нізамов, - емоції не тільки стають її

невід'ємним компонентом, а й починають активно виконувати функції її регуляції. Відбиваючи співвідношення між мотиваційно-потребовою стороною діяльності і реальними досягненнями і можливостями людини, емоційні процеси відіграють важливу роль у навчанні студентів. Негативні емоції, сполучаючись з невизначеністю мотивації, знижують ступінь сформованості механізмів саморегуляції, підсилюють дезадаптацію і навіть приводять до так званого зриву адаптації" [50].

4. *Наявність чи формування соціально і професійно значущих якостей.* Т.М.Щеглова, В.О.Якунін та ін. відзначають, що, "маючи високі домагання щодо професійної діяльності й усвідомлюючи, що освоювана професія вимагає досить високого набору індивідуально-психологічних якостей, багато студентів відзначають свою невідповідність до обраної професії через відсутність професійно вагомих якостей. У період набуття вищої освіти молода людина продовжує своє особистісне зростання, стикається з багатьма проблемами, зв'язаними з її вступом у роль дорослих (нове середовище однолітків і дорослих, перегляд уявлень про себе, необхідність заробітку, можливий переїзд в інше місто і т.д.). Постійне рішення цих проблем вимагає внутрішньої самоорганізації, стимулює роботу щодо виявлення й усвідомлення життєвих пріоритетів, уточнення поточних і перспективних планів" [193, 51]. На цій основі починають формуватися соціально і професійно значущі якості, наявність чи відсутність яких може служити показником успішності адаптації.

Підбиваючи підсумок, можна відзначити, що критеріями адаптованості є: ставлення до навчання й обраної професії, емоційний настрій, входження в студентське співтовариство, наявність чи формування професійних і соціально-значущих якостей.

У процесі адаптації відбувається психологічний розвиток особистості, що виявляється на всіх рівнях цього процесу. Л.Д.Столяренко відзначає, що психологічний розвиток особистості студента - діалектичний процес виникнення і

розв'язання суперечностей, переходу зовнішнього у внутрішнє. У свою чергу Б.Г.Ананьєв [15] описує розвиток особистості як інтеграцію, що зростає за масштабами і рівнем - утворення і синтез підструктур, їхнє ускладнення. Виходячи зі сказаного, можна стверджувати, що в процесі адаптації відбуваються наступні зміни особистості на таких рівнях.

На *психофізіологічному рівні* відбувається пристосування психофізіологічних властивостей до нових соціальних умов, до навчання у вузі. Одночасно з пристосуванням психофізіологічних властивостей, як відзначає Є.Ф.Зєєр, починається розвиток професійно значущих психологічних рис. "У процесі професіоналізації одні психофізіологічні властивості визначають розвиток професійно важливих якостей, інші, професіоналізуючись, набувають самостійного значення" [66, 26]. Сюди можна віднести такі якості, як енергетизм, нейротизм, екстравертованість, реактивність та ін.

У дослідженнях В.Д.Шадрикова показано, що у процесі професіоналізації особистості утворюються інтегративні ансамблі якостей (ключові кваліфікації). Компонентний склад професійно обумовлених ансамблів постійно змінюється. Підсилюються кореляційні зв'язки. Однак для кожної професії існують відносно стійкі ансамблі професійних характеристик [189].

На *інтелектуальному рівні* М.І.Дьяченко і Л.О.Кандибович та ін., досліджуючи зміни пізнавальних процесів у студентському віці, роблять висновок, що пізнавальні процеси взаємозалежні і розвиваються залежно від віку і року навчання у вузі (маються на увазі зв'язки між обсягом пам'яті, обсягом уваги і показниками мислення). Мислення і мова впливають на процеси протікання відчуття, сприйняття, пам'яті й інших процесів: сприйняття стає осмисленим і контрольованим, пам'ять - логічною і керованою, увага - більш глибокою і т.д.

На *індивідуально-особистісному рівні* забезпечується розвиток особистості й адаптаційних здібностей.

1. Підрівень, що забезпечує розвиток якостей

особистості. До специфіки даного підрівня можна віднести те, що розвиток особистості відбувається в наступних взаємозалежних напрямках:

Розвиток соціально-значущих якостей. Як справедливо зауважує Т.М.Буякас [39], у процесі адаптації відбувається ревізія самооцінки і рівня домагань.

Розвиток якостей особистості, що забезпечують оптимальну адаптацію до нової дидактичної системи. Дослідження М.Р.Бибріх [33] О.Л.Венгера [42], Ю.М.Десятникової [42] та ін. показують, що першокурсники не завжди успішно опановують знання аж ніяк не тому, що одержали слабку підготовку в середній школі, а тому, що в них не сформовані такі риси особистості, як готовність до навчання, здатність учитися самостійно, контролювати й оцінювати себе, керувати своїми індивідуальними особливостями пізнавальної діяльності, уміння правильно розподілити свій робочий час для самостійної підготовки. Система навчання у вузі значною мірою розрахована на високий рівень свідомості, побудована на зацікавленості студентів. Поступово в процесі навчання студентів у вузі формуються і розвиваються такі якості, як волява регуляція, рішучість та інші; які дозволяють не просто пристосуватися до нових умов навчання, а й активно брати участь у процесі освоєння професії.

Професійно важливі якості. В.Д.Шадриков під професійно важливими якостями розуміє індивідуальні якості суб'єкта діяльності, що впливають на ефективність діяльності й успішність її освоєння. До професійно важливих якостей він відносить також і здібності.

2. Підрівень індивідуального стилю діяльності. На ньому відбувається формування індивідуального стилю навчальної діяльності. Р.В.Габдрієв [47], Г.В.Ікрін [69], О.Р.Фонарьов [179], В.А.Якунін [196] і ін. відзначають, що, вступивши до вузу, колишній учень стикається з цілком новими для нього способами організації навчального процесу.

Багато першокурсників на початку мають великі труднощі,

зв'язані з відсутністю навичок самостійної навчальної роботи, вони не вміють конспектувати лекції, працювати з підручниками, знаходити і добувати знання з першоджерел, аналізувати інформацію великого обсягу, чітко і ясно викладати свої думки.

Отже, від того, як швидко студент виробить свій індивідуальний стиль діяльності, буде залежати якість його навчання і професійна компетентність.

На противагу школі у вузі загальноосвітні навчальні завдання стають професійно-орієнтованими; оглядовість викладу матеріалу змінюється деталізованою цілеспрямованістю. Г.В.Крїн виявив, що навчальна діяльність студента складається з трьох провідних видів діяльності, що послідовно змінюють один одного: навчально-пізнавального, навчально-дослідницького й навчально-професійного і відповідають етапам професійної підготовки (початковому, основному і заключному). З самого початку занять викладання будується на основі особистісно-зацікавленого активного ставлення студента до предметного матеріалу. З ряду дисциплін підручники можуть бути відсутні. Таким чином, студенту, що працює з численними першоджерелами, доводиться в процесі занять і самостійної роботи вибудовувати свою власну концепцію. Нерідко повноцінне сприйняття лекцій, участь у семінарах, практичних заняттях вимагають від студента великої ерудиції, певних умінь (володіння іноземними мовами, комп'ютерними програмами та ін.).

На соціально-психологічному рівні відбувається реалізація стилю соціальної взаємодії.

Підрівень соціальних ролей у певній соціальній групі: Д.О.Андрєєва відзначає, що, по-перше, учорашній школяр вибудовує для себе образ студента, з яким себе ідентифікує і прагне йому відповідати, по-друге, прагне бути включеним у певну соціальну групу (потреба в афілітації), але при цьому зберегти свою незалежність (потреба в приватизації), по-третє, прагне освоїти якнайбільше соціальних ролей. Загалом поведіння студентів першого курсу відрізняється високим

ступенем конформізму, у першокурсників відсутній диференційований підхід до своїх ролей.

Підрівень соціальних ролей, використовуваних поза конкретною соціальною групою: Д.В.Оборіна [125], Н.Д.Творогова [177], та ін. зауважують, що на даному підрівні студент планує своє майбутнє, прагнучи надалі до самореалізації в тієї чи іншій соціальній сфері. Здійснюється побудова суб'єктивного образу "щасливої людини", щодо якого і будується надалі соціальна взаємодія з оточенням.

У процесі адаптації відбуваються зміни у всій структурі особистості студента: психофізіологічному, інтелектуальному, індивідуально-особистісному і соціально-психологічному рівнях. Дані зміни залежать від ряду факторів, що впливають на процес адаптації.

Аналізуючи роботи дослідників, присвячені даній проблемі, усі фактори, що впливають на адаптацію студентів до вузу, як і у випадку з феноменом соціально-психологічної адаптації людини, можна умовно розділити на дві групи: соціальні й індивідуально-особистісні.

Соціальні фактори

Процес адаптації - це насамперед пристосування і входження в нові соціальні умови. Студент, перебуваючи у новому соціальному середовищі і маючи певний соціальний досвід, відчуває вплив двох груп соціальних факторів: ті, які впливають поза вузом, і ті, що впливають у системі вузу.

1. Фактори, що впливають поза вузом. До цієї групи факторів можна віднести досить широкий спектр явищ, що впливають на процес адаптації студента до вузу. Це і макросоціальні фактори (економічний розвиток країни, від якого залежить задоволення вітально значущих потреб; соціокультурні умови, які позначаються на формах дозвілля молоді та ін.), і мікросоціальні фактори (особливості виховання в родині, від яких залежить формування соціальної і комунікативної компетентності; склад родини, що впливає на формування особистісно активної позиції і т.д.). Ми зупинимось тільки на тих

факторах, що безпосередньо позначаються на протіканні процесу адаптації студента до нових соціальних умов.

а) Фактори, зв'язані з родиною:

1. *Соціально-середовищне походження.* Дослідниками [55, 67, 172] було виявлене в студентському соціумі існування замкнених угруповань з нетолерантним, а часом і жорстоким ставленням до тих, хто в дане угруповання не входить. Такий тип конфлікту можна охарактеризувати за допомогою поняття "прояснення образу "Я" деструктивними засобами". Однак дослідження взаємозв'язку соціально-демографічних характеристик з успішністю навчання у вузі показало, що соціально-екологічне, соціально-середовищне походження помітне лише на першому курсі. Уже на другому курсі прибулі із сільської місцевості студенти практично не відрізняються від загальної маси.

2. *Матеріальне становище родини.* Проводячи порівняльний аналіз американських і вітчизняних студентів, В.І.Чирков та Е.Л.Ділсі [187] прийшли до висновку, що прибуток родини (вітчизняні студенти) прямо не зв'язаний з результатами адаптації. Однак, як помітили автори, сильна орієнтація на матеріальні фактори студентів з відносно бідних родин загрожує більш серйозними негативними наслідками для психологічного благополуччя, ніж подібна орієнтація студентів із заможних родин.

3. *Соціально-екологічне походження студента.* Певна частина студентів після вступу до вузу змінює не тільки своє становище, а й соціально-екологічне середовище. Бажання якнайшвидше влитися в міський ритм життя, одержати розваги, які раніш не було можливості одержати, конкурують з навчанням. Таким чином, за даними Д.О.Андреєвої, труднощі адаптаційного періоду зв'язують з переїздом у місто і самостійним життям поза родиною - 28% студентів.

4. *Взаємини в родині.* М.В.Молоканов [112] помітив, що студенти повторюють зразки поведінки, властиві родичам, з якими вони найближче спілкуються. Так, наприклад, студенти,

що спілкуються більше з батьком, відрізняються більшою соціальною сміливістю, потягом до нових відчуттів; жінки, орієнтовані на матір, більше зацікавлені в людях, товариські, у чоловіків наявна протилежна тенденція поведінки в цьому випадку.

5. *Взаємини з батьками.* Процес адаптації студента до вузу часто супроводжується конфліктами з батьками. Т.М.Буякас відзначає "український поширений у студентській сфері конфлікт неприйняття батьків, який тягнеться ще з підліткового віку" [39, 59]. Однак, як показують дослідження, після закінчення процесу адаптації відбуваються принципові зміни у відносинах з батьками.

б) **Власний родинний стан.** Прагнення до дорослості, зв'язане з закінченням школи і вступом до вузу, може привести до того, що студенти ще в адаптаційний період створюють власні родини. Тоді студенти крім навчальної діяльності мають додаткове навантаження, зв'язане з виконанням обов'язків у родині. Так, за даними В.І.Натарова й О.С.Соловйова [119], 47% студентів пояснювали свою академічну неуспішність "причиною сімейних обставин".

в) **Контакт зі шкільними приятелями.** Нова, складна соціальна ситуація, у якій опинився вчорашній школяр, ставить перед ним інші, більш суворі вимоги. Намагаючись розібратися в ситуації, що склалася, він не може знайти коло спілкування, усвідомлюючи, що це спілкування повинне бути більш високого рівня. Щоб задовольнити потребу в спілкуванні, частина студентів тісно контактує зі шкільними приятелями. З цієї причини 36,6% (дані В.П.Кондратової) не можуть перебороти дидактичного бар'єра, і процес адаптації затягується.

2. Фактори, що впливають у системі вузу.

1. *Нова дидактична ситуація* (нові форми і методи навчальної роботи у вищій школі). Відомо, що методи навчання у вузі різко відрізняються від шкільних. Відсутність твердого щоденного контролю створює уявлення про удавану легкість навчання у вузі; в першому семестрі існує впевненість щодо

можливості все надолужити й освоїти перед сесією, виникає безтурботне ставлення до навчання, переоцінка власних сил. За даними соціологічного опитування, 9,6% студентів готуються протягом семестру, інші 90,4% - як правило, заново вивчають матеріал усього курсу під час сесії, обмежуючись у більшості випадків конспектами. Багато першокурсників відчують труднощі при розподілі часу. Однією з головних причин, що ускладнюють адаптацію до умов навчання в інституті, понад 50% першокурсників назвали брак часу для самостійної роботи при підготовці домашніх завдань. У зв'язку з цим 25% студентів приходять на заняття не підготовленими.

2. *Особистість викладача.* Відповідно до дослідження В.І.Чиркова, Е.Л.Ділісі [186], існує суттєвий зв'язок між стилем педагога і пріоритетами внутрішніх прагнень студентів. Проведені дослідження показали, що значущою для студентів молодших курсів є така риса викладача як уміння зрозуміти студента.

3. *Спілкування в студентській групі.* Повноцінна адаптація до умов вузу неможлива без спілкування з однолітками. Характер і сила впливу групи на студентів залежать від того, який психологічний клімат склався в академічній групі під впливом суспільно значущої діяльності студентів. В.І.Секун відзначає [164], що в студентській групі існують два види взаємин: офіційні, установлення яких обумовлене раціональними мотивами, і неофіційні, де превалюють емоційні відносини. Саме неофіційні взаємини є в студентському віці найбільш значущими. Однак, як зауважує Н.Д.Творогова [177], у студентів існують 3 групи потреб, що визначають їхнє прагнення до створення референтної групи: 1) потреба в захисті - тобто уникнення невдачі, прагнення зберегти своє становище в групі; 2) потреба в досягненнях, авторитеті, самореалізації; 3) потреба в радості, гарному самопочутті, настрої, любові. Усіма дослідниками студентського соціуму [157], [167], [173] відзначається висока емоційність спілкування в період адаптації.

4. *Рівень розвитку колективу.* В академічних групах сильно

виражені орієнтації на внутрішньогрупові цілі. Найбільшу цінність мають такі взаємини, при цьому ділові відносини в навчальній діяльності розвинуті вкрай слабо. Але дослідники встановили, що між рівнем розвитку колективу і рівнем ставлення студентів до навчання існує прямий зв'язок. Так, число студентів зі зрілим ставленням до навчальної діяльності складає у високорозвинених групах 88,2 %, тоді як кількість таких же студентів у слаборозвинених групах - 45%.

5. *Соціально-психологічні явища студентського соціуму.* У процесі спільної навчально-професійної діяльності виникають соціально-психологічні явища, що справляють істотний вплив на поведінку й особистість студента: суспільна думка, колективний настрій, традиції. Суспільна думка може сприяти формуванню соціально-адаптивних форм поведінки і соціально-значущих якостей особистості. Настрій колективу здатний потягнути людину або навпаки - заглушити її активність. Традиції сприяють вирішенню питання масового залучення студентів до процесу виховання нового покоління людей на якісно нових ціннісних орієнтаціях та пріоритетах.

Індивідуально-особистісні фактори

На основі індивідуальних особливостей студентів будується система включення їх в нові види діяльності і нове коло спілкування. Дані особливості обумовлюють хід адаптаційного процесу і результат адаптації студента. До цієї групи можна віднести:

1. *Індивідуально-типологічні особливості особистості студента.* Як відзначає більшість дослідників, для успішного навчання у вузі й оволодіння професією необхідний не тільки міцний запас знань, отриманих у школі з освітніх предметів, а й наявність у студентів деяких психофізіологічних властивостей нервової системи, що визначаються майбутньою спеціальністю, за якою студент навчається, професійною спрямованістю вузу. До даної підгрупи були віднесені:

Особливості темпераменту. Численними дослідженнями встановлено, що різні індивідуально-типологічні риси корелюють

один з одним. З цього погляду можна говорити про тип темпераменту, що є індивідуальним формально-динамічним способом поведіння. В.Г.Молоканов і І.Ю.Соколова проаналізували взаємозв'язок особливостей нервової системи й академічної успішності: вивчивши спрямованість, динаміку емоційного стану першокурсників, автори визначили, що:

особи зі слабкою нервовою системою більш тривожні, не впевнені в собі, характеризуються зниженою самооцінкою, більшою спрямованістю на завдання і взаємні дії;

особи із сильною нервовою системою характеризуються підвищеною самооцінкою, більшою спрямованістю на себе, впевненістю в собі, менш тривожні; у них переважає прагнення до особистого престижу, першості, до задоволення своїх домагань; у них відзначається більше випадків академзаборгованості порівняно зі студентами, що мають слабку нервову систему.

Генетичні передумови (здатки) адаптаційних можливостей. В.О.Вавілов [190], С.М.Чарухілова [186], помітили, що при рішенні проблем професійної адаптації провідна роль належить нейропсихологічним і психологічним якостям, поведіння - не тільки видоспецифічно для людини, але є і вищою формою активної адаптації до різноманітних соціальних і екологічних умов.

Стать. В.І.Чирков, Е.Л.Ділісі визначили, що в процесі адаптації жінки оцінюють значно вище важливість прихильності. Чоловіки оцінюють значно вище важливість популярності. Жінки оцінюють себе більш депресивними, енергійними, ніж чоловіки.

Нервово-психічна напруга (НПН). Психічний стан виступає як системна реакція адаптації, що гнучко змінює активність людини відповідно до змін у навколишнім середовищі. Нервово-психічна напруга є видом стану, фактором високоефективної діяльності і збереження нервово-психічного здоров'я людини. В.І.Натаров, Т.О.Немчин [119] докладно описали поведіння студентів у стані НПН: детензивне, інтенсивне й екстенсивне. Детензивна напруга не супроводжується якимись істотними

змінами у психічній діяльності людини й у функціонуванні її соматичних систем. Це зв'язано з заниженою оцінкою суб'єктом складності ситуації чи слабкістю або відсутністю мотивації до діяльності і досягнення мети і свідчить про слабку включеність суб'єкта в об'єктивно складну ситуацію. При інтенсивному НПН у людини спостерігається значне підвищення рівня інформаційно-енергетичних процесів. При цьому чітко виражена мотивація до досягнення мети, зацікавленість у самому процесі діяльності, адекватно оцінюються складність ситуації і труднощі на шляху до досягнення мети. Екстенсивне НПН супроводжується переживанням психічного дискомфорту, гарячковим прагненням досягти мети без чіткого уявлення про конкретні способи її досягнення. Також В.І.Натаров у співавторстві з А.С.Соловйовим установили взаємозв'язок НПН із навчальною мотивацією у студентів-заочників. Показник рівня нервово-психічної напруги у студентів, що успішно навчаються (55,6 бала), свідчить про вичерпаність потенціалів системи адаптації студентів-заочників. Про перенапругу свідчить прямий кореляційний зв'язок між надмірним рівнем нервово-психічної напруги й орієнтацією навчальної мотивації на пізнання.

Психічне здоров'я. Досліджуючи показники психічного здоров'я у американських і російських студентів, В.І.Чирков, Е.Л.Ділісі виявили відносно універсальну закономірність: чим сильніше людина орієнтована на внутрішні прагнення на протигагу зовнішнім, тим кращі у неї показники психічного здоров'я.

Задатки. У свою чергу Н.О.Амінев, досліджуючи психофізіологічні передумови педагогічних здібностей, знайшов зв'язок між слабкістю і лабільністю нервової системи і виразністю комунікативних здібностей, що визначають легкість і швидкість формування комунікативних умінь і навичок самоконтролю [13]. При вивченні товариськості як риси, необхідної студентам педвузів, також був виявлений зв'язок сформованості комунікативних умінь з лабільністю нервової системи й ефективності в спільній діяльності - зі слабкістю

нервових процесів.

2. Інтелектуальний розвиток. В.О.Якунін [196] відзначає, що для успішного навчання у вузі необхідний досить високий рівень інтелектуального розвитку, зокрема сприйняття, уявлення, пам'яті, мислення, широти пізнавальних інтересів, рівня володіння певним колом логічних операцій і т.д.

У студентів з високим рівнем інтелекту, як відзначається дослідниками, процес адаптації протікає більш важко порівняно зі студентами, що мають середній і низький інтелект. У них відзначаються труднощі, зв'язані із самоорганізацією, емоційна нестабільність, у них частіше спостерігається виникнення дидактичного бар'єра і зрив адаптації. На старших курсах відзначено, що інтелектуальний рівень у них не змінюється.

Фахівцями на основі порівняльного аналізу були виявлені вимоги, пропоновані до інтелекту студентів, що навчаються на різних спеціальностях [192]. Наприклад, гуманітарій повинен відзначатися широтою пізнавальних інтересів, ерудованістю, добре володіти мовою, мати багатий словниковий запас, уміти правильно використовувати його, точно співвідносити конкретні і абстрактні поняття і мати в цілому високорозвинене абстрактне мислення.

Особливу увагу варто звернути на здатність до прогнозування, що тією чи іншою мірою властива представникам усіх професійних сфер, але найбільш активно вона виявляється у професіях типу "людина-людина". Саме від цієї здатності залежить поведження і соціальна орієнтація студента в період адаптації.

3. Особливості мотиваційної сфери.

Навчальна мотивація. Процес формування особистості майбутнього фахівця, що відповідає структурі мотивів і системі цілей, йде з перших днів перебування студента у вузі. Однак ефективність його може бути різною залежно від мотивації. У результаті проведеного дослідження Р.Р.Бибріх і І.О.Васильєв прийшли до висновку, що "у процесі адаптації до вузу відбувається не просте пристосування старої структури

навчальних мотивів і системи цілей до нових вимог, але їхня корінна перебудова. Як показав аналіз, структура цілей у початковий період адаптації дестабілізована. Це виявляється у відсутності концентрації цілей, у появі безлічі невизначених цілей, у нерозробленості окремих загальних цілей. У процесі перебудови знаходиться і структура мотивів. Широкі соціальні, пізнавальні і професійні мотиви, що виявляються у переважній більшості студентів, найчастіше як би знаходяться в латентному стані, ще не перетворилися в реально діючі" [33]. Подальший аналіз динаміки навчальної мотивації, проведений В.А.Якуніним [196], дозволив установити, що вона звичайно дедалі знижується від курсу до курсу. При аналізі динаміки у структурі навчальної мотивації було виявлено, що на всіх курсах провідне місце посідають професійні мотиви, мотиви соціальної ідентифікації й утилітарні. На молодших курсах ставлення до професії впливає на активність і результативність навчальної діяльності в основному опосередковано, тобто через професійну і пізнавальну мотивацію, а на старших курсах воно прямо зв'язане з ефективністю навчальної діяльності. Таким чином, ставлення до обраної професії впливає на хід і результат процесу адаптації.

Професійний інтерес. Г.Д.Бабушкін [23] розглядає професійний інтерес як складне особистісне утворення, що виникло у процесі професійного самовизначення і являє собою мотивоване суб'єктивне ставлення до конкретної професійної діяльності, яке усвідомлюється і переживається особистістю. Професійний інтерес містить у собі наступні компоненти: емоційний, мотиваційний, інтелектуальний, вольовий. Низька задоволеність професією в процесі професійного навчання найімовірніше приводить до її освоєння на поверхневому рівні. А це, у свою чергу, викликає психічні перевантаження навіть при помірковано напруженій професійній діяльності, припускає О.О.Реан. За даними соціологічного дослідження [151], приблизно 93,6% першокурсників задоволені вибором професії, до 2 курсу задоволеність падає до 72,2%. Розчарування в обраній професії, що виникає в процесі навчання, в більшості випадків

зв'язане з тим, що студенти першого курсу не мають досить повного увлечення про свою професію.

Стиль діяльності. Р.В.Габдрієв, Г.В.Ікрін відзначають, що діяльність студентів є своєрідною за своїми цілями і завданнями, змістом, зовнішніми і внутрішніми умовами, засобами, труднощами, особливостям протікання психічних процесів, проявами мотивації, станів особистості і колективу, за здійсненням керування і керівництва.

Специфічні особливості навчання студента на різних курсах. Особливості діяльності студента яскраво виявляються вже на першому курсі. Перехід від навчання в середній школі до навчання у вузі характеризується різкою зміною умов, у яких здійснюється діяльність. Безупинно змінюється навчальний матеріал, склад викладачів, відбувається зміна навколишнього оточення в аудиторії, навчальному закладі, за місцем проживання і т.д. Усі зміни певним чином впливають на психічний стан тих, кого навчають, і врешті-решт позначаються на ході навчальної і суспільної діяльності. Звідси, як відзначають М.І.Дьяченко і Л.О.Кандилович, виникають істотні розбіжності в діяльності, а особливо її результатах при навчанні тієї самої людини в школі і вузі. Відповідно, чим швидше першокурсник виробляє свій індивідуальний стиль навчально-професійної діяльності, тим легше буде здійснюватися процес адаптації до нової навчальної ситуації.

Індивідуальний стиль, під яким звичайно розуміють стійку систему способів і прийомів діяльності. Залежно від типологічних властивостей нервової діяльності, зауважує В.О.Якунін, можуть складатися цілком полярні індивідуально-стійкі прийоми діяльності, що дозволяють людям досягати однаково високих результатів. Разом з тим, як підкреслювали В.С.Мерлін [105] і Є.О.Климов [80], будь-який індивідуальний стиль виступає одночасно і як певний спосіб виявлення ставлення особистості до реально здійснюваної нею діяльності, і як умова формування надалі у суб'єкта активно-творчого до неї ставлення. Виходить, від індивідуального стилю навчально-професійної

діяльності залежить характер не тільки протікання процесу адаптації, а й його наслідку, надалі - професійного становлення фахівця.

Особистісні зміни, формування соціально-значущих якостей

Особистісна перебудова, викликана життєвою подією, захоплює всю систему "Я" людини, і в цьому виявляється якісна характеристика події як "етапної" і "поворотної". Якості особистості, які знову формуються, зв'язані зі зміною системи цінностей і обумовлюють становлення професійної ментальності і професійно важливих якостей.

6. Система цінностей. Опинившись у нових соціальних умовах, студент відчуває непевність у своїх силах, неясність життєвих цілей, у нього виникає нова ціннісна система. Від того, які ціннісні орієнтири будуть обрані, залежить наступна форма психологічної регуляції. Побудова нової ціннісної системи, на думку О.Р.Фонарьова [179], зовсім не означає її докорінної перебудови. Особистісна форма професійного становлення, що включає в себе ціннісні орієнтації, починає змінюватися під впливом перебудови ціннісної системи.

Як показує дослідження Л.Б.Юнекової [192], цінностями в студентському віці є: любов і родина, гарні і вірні друзі, цікава робота, здоров'я, соціальна активність, можливість творчості. Судячи з даних Є.Е.Смирнової [192], дана структура цінностей зберігається як одна з домінуючих тем усього періоду навчання у вузі. Таким чином, сформована система домінуючих цінностей є стійкою і типовою для студентів.

7. Професійно важливі якості - це якості особистості, що, як підкреслює Є.Ф.Зеєр, "визначають продуктивність діяльності". Кожна професія має свій склад професійно важливих якостей, разом з тим можна виділити якості, що "експлуатуються" у ряді складних професій або у великій групі різнопрофільних професій" [66, 38]. Їх називають екстрафункціональними чи ключовими для кваліфікації. Велике значення в системі "людина – людина" приділяється соціальним екстрафункціональним

якостям: комунікативні здібності, рефлексія, готовність до кооперації і т.д.

Т.В.Кудрявцев і О.В.Сухарєв [89] на підставі проведеного дослідження прийшли до висновку, що "випускники середньої школи, що виявляють інтерес до сфери "людина – людина" (за результатами ДДО й інтерв'ю), відчули, порівняно з іншими школярами, велику потребу в спілкуванні і лабільності емоцій, більш виражену конкретність мислення, краще працювали в групі, ніж індивідуально, виявилися більш напруженими в групі з відносно низьким порогом фрустрації. На основі цих якостей починають складатися професійні переконання. У роботах психологів Л.О.Матвєєвої, Т.О.Нежнової, О.І.Раєва й Г.М.Шакірової сутність професійних переконань розкривається як внутрішня позиція, усвідомлена потреба, потреба діяти відповідно до наявних знань. Особливості професійних переконань починають виявлятися вже наприкінці 1-го - початку 2-го курсу, у процесі проходження студентами ознайомчої практики.

Отже, формування професійно важливих якостей може сприяти саморозкриттю особистості в процесі адаптації й обумовлювати активний і усвідомлено-котрольований характер процесу. У цьому випадку процес адаптації до вузу буде належати до позитивного типу.

8. Професійна ментальність. О.Я.Гуревич визначає ментальність у такий спосіб: це "соціально-психологічні установки, способи сприйняття, манера почувати і думати. Професійна ментальність, як відзначає Д.В.Оборіна [125], являє собою комплекс глибинних, часто неусвідомлених і невідрефлексованих особистісних особливостей, що відбивають ставлення людини до світу і визначають вибір того чи іншого способу поведінки в повсякденних життєвих ситуаціях.

Безперечно, представників різних професій хвилюють зовсім різні реальності. У професіях типу "людина – людина" світ сприймається особистістю і хвилює її насамперед з боку наповненості навколишнього різноманітними людьми, групами,

їхніми складними взаєминами. Професіонали виділяють і утримують у свідомості насамперед такі цілісності, що характеризують умонастрій, поведження людей, образ їхнього життя і форми активності, а також способи упорядкування складного життя людини і суспільства [125, 12-13].

Висновки. Процес адаптації, як ми уже відзначали, стосується всіх сфер життя студента. Тому важливим фактором, що впливає на процес адаптації до вузу і реалізується у спілкуванні, є готовність особистості до сприйняття впливів колективу. С.Б.Каверін виявив три типи студентів з різним ступенем готовності до колективних впливів. Перший тип складають студенти з повним і беззастережним прийняттям створюваних у колективі відносин. Другу групу утворюють студенти, що "приймають умови" колективу в одному виді діяльності, наприклад, у навчальній, і не приймають їх в інших, наприклад, у сфері побуту, де вони залишаються ізольованими одинаками. У третю групу входять студенти, що не приймають і не виявляють колективістської спрямованості в жодному виді діяльності. Можна припустити, що готовність особистості до сприйняття впливів колективу впливає на тривалість адаптаційного періоду. Так, студенти першої групи швидше адаптуються у студентському середовищі, ніж студенти третьої.

Таким чином, на процес адаптації рівною мірою впливають дві групи факторів: соціальні й індивідуально-особистісні.

ПЕРЕЛІК ПОСИЛАНЬ

15. Ананьев Б.Г. Избранные психологические труды: В 2 т./ Под ред. А.А.Бодалева и др. - М.: Педагогика,1980. - Т.1.- 232с.

18. Андреева Д.А. О понятии адаптации. Исследование адаптации студентов к условиям учебы в вузе. – В сб.: Человек и общество/ Под ред. Б.Г. Ананьева и др. Ученые записки. - Вып.ХІІІ. - Л.: ЛГУ,1973. - С.62-69.

33. Бибрих М.Р., Васильев И.А. Особенности мотивации и целеобразования в учебной деятельности студентов младших курсов// Вестник МГУ. -Сер.14. Психология. - 1987. - № 2. - С.20-

30.

39. Буйкас Т.М. О проблемах становления чувства самоидентичности у студентов-психологов// Вестник МГУ. - Сер.14. Психология - 2000. - №1. - С.56-62.

42. Венгер А.Л., Десятникова Ю.М. Групповая работа со старшеклассниками, направленная на их адаптацию к новым социальным условиям// Вопросы психологии. - 1995. - №1.- С.25-33.

47. Габдриев Р.В. Моделирование познавательной деятельности студентов. - Казань: Изд-во Казанского ун-та,1983. - 112с.

50. Гапонова С.А. Особенности адаптации студентов вузов в процессе обучения // Психологический журнал. - 1994. – Т. 15. №43. - С.131-135.

66. Зеер Э.Ф. Психология профессий: Учебное пособие. - Екатеринбург: Изд-во Урал.гос.проф.-пед. ун-та,1997. - 244с.

105. Мерлин В.С. Очерк интегрального исследования индивидуальности. - М.:Педагогика,1986. - 254с.

112. Молоканов М.В. Влияние личностных особенностей на профессиональный выбор в практической психологии// Психологический журнал. - 1998. - Т.19. №2. - С.79-96.

119. Натаров В.И., Соловьев А.С. Индивидуально-психологические особенности у студентов-заочников и успешность их обучения// Вопросы психологии. - 1989. - №5. - С.52-55.

125. Оборина Д.В. Об особенностях ментальности будущих педагогов и психологов// Вестник МГУ. - Сер.14.Психология. - 1994. - №2. - С.41-49.

134. Петровская Л.А. Компетентность в общении. Социально-психологический тренинг. - М.МГУ, 1989.- 137с.

135. Петровский А.В. Личность. Деятельность. Коллектив. - М.: Политиздат,1982. - 254с.

149. Психологические механизмы регуляции социального поведения/ Под ред. М.И. Бобневой, Е.В.Шороховой. - М.,1979. – 237с.

170. Собкин В.С., Грачева А.М., Нистратов А.А. Возрастные особенности ориентации в социально-профессиональной сфере// Вопросы психологии. - 1990. - №4. - С.23-31.

186. Чарухилова С.М., Булаева К.Б., Вавилов В.А. Психогенетический подход к профотбору (на примере профессии монтажниц в приборостроении)// Психологический журнал. - 1995. - Т.16. №5. - С.24-31.

187. Чирков В.И., Дилси Э.Л. Связи между здоровьем студентов и их жизненными стремлениями, восприятием родителей и учителей //Вопросы психологии. - 1999. - №3. - С.48-57.

189. Шадриков В.Д. Проблема системогенеза в профессиональной деятельности. - М.,1982.- 185с.

192. Штарке К. Студенты. Становление личности. - М.: Прогресс,1982.-134с.

193. Щеглова Т.М. Динамика профессионально-педагогической направленности студентов// Вопросы психологии. - 1985. - №2. - С.73 -75.

ЩЕРБИНА С.С.

ОСОБЛИВОСТІ ДИСТАНЦІЙНИХ ФОРМ КОНСУЛЬТУВАННЯ В ПРАКТИЦІ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

Анотація

В нашій країні дистанційні консультації здійснюються в межах департаментів, міністерств, управлінь, державних адміністрацій та служб різної спрямованості. Так, існують відділення Телефону Довіри при Міністерстві внутрішніх справ України, Міністерстві юстиції, Державній митній службі, Службі безпеки України. Всі вони виконують нібито схожі функції, але, в той же час, специфіка їх діяльності є різною.

Що стосується безпосередньо соціальної допомоги через телефонний зв'язок, то і в цьому випадку існує достатньо розвинута система «гарячих ліній» консультування. Їх діяльність може здійснюватись як в межах національних установ, так і в

процесі функціонування благодійних організацій. Сьогодні спектр консультативних послуг, що надаються населенню нашої держави, достатньо насичений та різноманітний. Різні соціальні інститути та організації пропонують людям широкий перелік консультативних та організаційних послуг. Проте на сьогоднішній час гостро стоїть питання про налагодження зручних і ефективних каналів надання таких послуг всім, хто їх потребує.

Ключові слова: КОНСУЛЬТУВАННЯ, СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ, ТЕЛЕФОН ДОВІРИ, КОНСУЛЬТАТИВНА ДОПОМОГА

Abstract

In our country, remote consultations are carried out within departments, ministries, directorates, state administrations and services of various kinds. Yes, there are Helpline branches under the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, the Ministry of Justice, the State Customs Service, and the Security Service of Ukraine. All of them perform supposedly similar functions, but at the same time, the specifics of their activities are different.

As for directly social assistance through telephone communication, in this case there is a fairly developed system of counseling hotlines. Their activities can be carried out both within national institutions and in the process of functioning of charitable organizations. Today, the range of advisory services provided to the population of our state is quite rich and diverse. Various social institutions and organizations offer people a wide range of advisory and organizational services. However, today there is an acute issue of establishing convenient and effective channels for providing such services to all those in need.

Key words: COUNSELING, SOCIAL PROTECTION, HELPLINE, ADVISORY ASSISTANCE

Виклад основного матеріалу. На сьогоднішній день, говорячи про вже існуючі та налагоджені системи надання

дистанційної консультативної допомоги, можна відмітити те, що достатньо розвинутою серед них в принципі можливо назвати лише дистанційне консультування за допомогою телефону [Мицько В.М. Специфіка дистанційного психологічного консультування в мережі Інтернет. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ №1. 2011. С.68–80]. Поширеними в нашій країні є телефонні «гарячі лінії» допомоги по різних питанням, досить плідно ведеться діяльність служби Телефону Довіри.

Специфікою функціонування таких телефонних ліній є те, що кожна з них засновує свою діяльність залежно від характеру тієї допомоги, що надається. Відмітити також треба те, що подібна робота по наданню консультативної допомоги в більшості випадків закріплена за якоюсь державною установою, що регламентує, спрямовує та координує цю діяльність.

В нашій країні дистанційні консультації здійснюються в межах департаментів, міністерств, управлінь, державних адміністрацій та служб різної спрямованості. Так, існують відділення Телефону Довіри при Міністерстві внутрішніх справ України, Міністерстві юстиції, Державній митній службі, Службі безпеки України. Всі вони виконують нібито схожі функції, але, в той же час, специфіка їх діяльності є різною.

Що стосується безпосередньо соціальної допомоги через телефонний зв'язок, то і в цьому випадку існує достатньо розвинута система «гарячих ліній» консультування. Їх діяльність може здійснюватись як в межах національних установ, так і в процесі функціонування благодійних організацій. В залежності від характеру питань, по яких надається консультативна допомога, виділяють наступні профільні «гарячі лінії»:

1. Національна «гаряча лінія» з питань насильства та захисту прав дітей;
2. Національна «гаряча лінія» з питань протидії торгівлі людьми;
3. Національна «гарячалінія» з попередження насильства в сім'ї;

4. Національна лінія Телефону Довіри з питань ВІЧ/СНІДу;

5. Гаряча телефонна лінія по проблемі туберкульозу Благодійного фонду «Розвиток України» та інші [Телефонні “гарячі лінії” центральних органів виконавчої влади: <https://ukc.gov.ua/a-dovidkova-informatsiya-a/telefonni-garyachi-liniyi-tsentralnyh-organiv-vykonavchoyi-vlady-2/>].

Найбільш розвинутою, популярною та дієвою є система Телефону Довіри при центрах соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді. Телефон Довіри - це інформаційно-довідкова, соціально-психологічна, консультативна служба, метою якої є надання безкоштовної психолого-педагогічної, медичної, правової та інформаційної допомоги всім, хто її потребує і звертається по неї.

Телефон Довіри у своїй діяльності керується Конституцією України, законами України, постановами та іншими актами Верховної Ради України, указами та розпорядженнями Президента України, декретами, постановами і розпорядженнями Кабінету Міністрів України, наказами. Виходячи з вимог щодо захисту прав людини, діяльність Телефону Довіри будується на засадах конфіденційності та анонімності. Записи інформації стосовно звернень на Телефон Довіри є виключно службовими і зберігаються постійно у службі.

Діяльність Телефону Довіри окреслюється наступними завданнями:

1. Надання невідкладної спеціалізованої соціально-психологічної допомоги всім, хто звертається, незалежно від їх статі, віку, віросповідання, національної приналежності, соціального статусу й місця проживання.

2. Інформаційне консультування абонентів або, при потребі, подальша їх переадресація іншим фахівцям, компетентним у даній проблемі.

3. Співпраця з місцевими органами виконавчої влади та місцевого самоврядування, соціальними, комунальними службами, іншими установами та організаціями з метою надання ефективної термінової допомоги громадянам, які звернулись за

Телефоном Довіри щодо вирішення конкретних питань.

4. Організація системи підготовки консультантів Телефону Довіри з числа працівників центрів соціальних служб для молоді і волонтерів [Теорії і методи соціальної роботи / авт.. кол.: Т.В. Семигіна, І.І. Мигович, І.М. Грига, Н.В. Кабаченко та ін.. К.: Академвидав, 2005. 327 с].

До роботи у службі Телефону Довіри залучаються кваліфіковані спеціалісти (психологи, педагоги, соціальні працівники, юристи, лікарі та інші фахівці), які пройшли відповідний курс підготовки та добре зарекомендували себе протягом 6 місяців випробувального строку, а також волонтери, котрі пройшли відповідну підготовку та стажування під керівництвом головних консультантів Телефону Довіри.

Основними функціями Телефону Довіри є:

1. Надання допомоги абонентам, які перебувають у кризовому стані, насамперед, абонентам з суїцидальними намірами, а також з проблем здоров'я, зловживання наркотичними речовинами, сексуальних проблем, проблем міжособистісних стосунків, адаптації, зайнятості, дозвілля, фінансів та інших проблем.

2. Телефонне консультування дітей, підлітків, молоді, батьків і вихователів з психолого-педагогічних проблем соціалізації та розвитку молодшої людини.

3. Співпраця з відповідними медичними, психологічними, юридичними та педагогічними закладами.

4. Розробка проектів програм, методичних рекомендацій стосовно підготовки консультантів Телефону Довіри.

5. Проведення психолого-педагогічних досліджень, підготовка статистичних, інформаційно-аналітичних матеріалів.

6. Організація та проведення семінарів початкової підготовки консультантів Телефону Довіри та підвищення їх кваліфікації [Данілова О.С., Кременчуцька М, К. Соціальна перцепція та психотерапевтична функція телефону довіри. III Міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Пізнавальний та перетворювальний потенціал історичної

психології як науки». 1 лютого - 1 березня 2016 року. Присвячується 25-літній річниці Одеської школи історичної психології І.Г. Білявського: <http://kspodn.onu.edu.ua/index.php/kunena/sektsiya-4-istorichna-psikhologiya-i-sotsialna-robota/160-sotsialna-pertsepsiya-ta-psikhoterapevtichna-funktsiya-telefonu-doviri>].

Якщо говорити безпосередньо про Запорізький Телефон Довіри, то 14 жовтня 2021 року цій службі виповнилося 24 роки. Заснована в 1997 році на базіобласного центру соціальних служб для молоді за підтримки міськвиконкому, ця служба надає безкоштовні консультації тим, хто знаходиться в кризі або переживає різні ситуації, які привели або можуть привести до психологічних травм. З 2004 року Телефон Довіри за номером 15-84 (згрудня 2011 року працює додаткова мобільна лінія - 067- 515-15-84. З 15 березня 2012 року "Телефону Довіри" можуть довіритися й абоненти МТС за номером 066-313-15-84 та Life - 073-515-15-84) є спеціалізованим формуванням Запорізького міського центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді.

За час роботи Телефону Довіри майже 80 тисяч людей у віці від 7 до 75 років отримали кваліфіковану консультативну підтримку [Запорізький міський центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді <https://zmcsssdm.at.ua/>].

Питання фізичного та психічного здоров'я (інвалідність, алкогольна та наркотична залежність), труднощі у спілкуванні з однолітками, сімейні конфлікти – з такими проблемами частіше за все звертаються люди на Телефон Довіри, і завжди консультанти надають необхідну підтримку та допомогу.

Говорячи про дистанційне консультування за допомогою мережі Інтернет, слід сказати те, що на відміну від вже існуючої системи телефонного консультування, ця практика не має організованої форми діяльності, яка б спиралась на спеціалізовану нормативну базу. Для створення системи віртуальної соціальної дистанційної допомоги необхідним є створення та утвердження документів, регламентуючих подібного роду діяльність.

Сьогодні спектр консультативних послуг, що надаються населенню нашої держави, достатньо насичений та різноманітний. Різні соціальні інститути та організації пропонують людям широкий перелік консультативних та організаційних послуг. Проте на сьогоднішній час гостро стоїть питання про налагодження зручних і ефективних каналів надання таких послуг всім, хто їх потребує.

До того ж, в сучасному динамічному світі, де час цінується дуже високо, достатньо часто складаються ситуації, коли у людей виникає термінова необхідність отримати доступ до консультативної допомоги незалежно від часу доби і місця перебування.

Саме потреба людей в цілодобовому обслуговуванні та наданні консультативної допомоги без фізичного відвідування будь-яких установ (у зв'язку з введенням карантину), помножена на можливості сучасних засобів інформаційно-комунікаційних технологій, підштовхує до створення та впровадження нових засобів, форм та технологій надання консультативних послуг.

У зв'язку з розвитком сучасних інформаційних технологій і появою комп'ютера та телефону практично в кожному будинку, з'явилася можливість і стало актуальним питання створення дистанційних форм надання консультативної допомоги.

Почали активно освоюватись телефонні засоби допомоги та віртуальні сервіси, що дозволяють швидко і якісно надавати консультативну допомогу, зробити максимально її простою і доступною для людей. Саме стратегія оперативності та доступності відповідає дистанційним формам консультування.

На основі сутності та зазначених вище особливостей дистанційних форм консультування в мережі Інтернет, через Телефон Довіри та за допомогою дистантних листів, є доцільним поставити за мету визначення необхідності різних видів послуг у здійсненні дистанційної консультативної діяльності.

Отже, мета дослідження – виявити актуальність та необхідність дистанційних послуг в Україні, визначити готовність суспільства до цих послуг, а також з'ясувати чи існує

необхідність в створенні методології дистанційного консультування.

Об'єкт дослідження – особливості дистанційних форм консультування.

Предмет дослідження – думка робітників соціальних служб про дистанційні форми консультативної діяльності.

Гіпотези дослідження:

1. на сьогоднішній день існує необхідність в розвитку та вдосконаленні дистанційних форм надання соціальних послуг;

2. дистанційне консультування за допомогою мережі Інтернет загалом спрямоване на молодь та підлітків;

3. в даний час існує потреба в створенні спеціалізованих центрів дистанційної допомоги.

Завдання дослідження:

1. Визначити який вид дистанційного консультування користується найбільшим попитом серед різних груп населення.

2. Виявити які категорії населення яку з форм дистанційного консультування потребують найбільше.

3. Визначити на людей якого віку в більшості випадків спрямована кожна з форм дистанційної допомоги.

4. Визначити в якій формі організації дистанційної консультативної діяльності в даний час існує потреба.

Для досягнення мети та здійснення поставлених завдань дослідження було обрано метод експертного опитування. В якості експертів було відібрано 15 спеціалістів Запорізьких соціальних служб, серед яких були робітники відділень Пенсійного фонду, Територіального центру соціального обслуговування та служби для сім'ї, дітей та молоді. Їм було запропоновано взяти участь в індивідуальному анкетуванні та відповісти на питання стосовно дистанційних форм надання соціальних послуг населенню.

Було важливим розглянути саме думку експертів соціальної сфери щодо ефективності дистанційного консультування та відношення до подібного роду віртуальної взаємодії між соціальним працівником та клієнтом.

Дослідження проводилось як серед молодих спеціалістів, так і серед соціальних працівників з великим досвідом роботи. Середній стаж опитаних експертів складає 11 років у соціальній сфері.

Виходячи з отриманих результатів проведеного дослідження можна сказати, що більшість експертів висловили свою думку про те, що в даний час існує необхідність у розвитку дистанційних форм надання соціальної допомоги. Це полегшує процес отримання допомоги, спрощує пошук клієнтом потрібної йому відповіді, так як він не завжди знає яку і де інформацію йому можуть надати. Якщо у нього існує яке-небудь питання і йому потрібно дещо роз'яснити, то дистанційне консультування буде саме тією зручною формою отримання такого роду допомоги. Так, 73% респондентів дослідження вважають, що дистанційні форми консультування можуть значно облегшити діяльність соціальних служб. Але серед експертів є й такі, хто не підтримує розвиток дистанційних форм надання соціальної допомоги. 26% респондентів вважають, що дистанційне консультування дуже сильно поступається очній допомозі в плані ефективності, та через це мають сумнів в необхідності його розвитку.

Що стосується форми надання дистанційної соціальної допомоги, то в даному випадку 60% опитаних вважають найефективнішою з них консультування через Телефон Довіри. Це може обумовлюватись, в першу чергу, тим, що Телефон Довіри – найрозвинутіший спосіб дистанційної допомоги та, на даний час, мабуть найпопулярніший серед них. Консультування за допомогою дистантних листів найефективнішим визнали 20% респондентів, посилаючись на те, що його ефективність складається саме в письмовій формі консультації, яка за їх думкою є більш зручною та наглядною. Консультування ж за допомогою мережі Інтернет за думкою експертів вважається найбільш інноваційною формою дистантної соціальної допомоги, що тільки починає розвиватися, а тому на даний час є менш ефективною. Лише 13% опитаних бачать ефективні результати

діяльності в напрямку дистанційної допомоги через мережу Інтернет. Але можна це скидати на те, що є певна недовіра до нових та інноваційних форм роботи, тим паче, якщо такі форми є незвичними для людей з досвідом роботи в цій сфері. Допустимо в цьому випадку зробити припущення, що коли Інтернет-консультування стане звичною практикою в соціальній сфері, довіра до цієї форми допомоги значно зросте, а отже відношення до показника ефективності віртуальної консультативної допомоги може значно покращитися.

Таблиця 1.1.

Розподіл співвідношення відповідей респондентів відносно того, яке дистанційне консультування різні категорії населення потребують більш за все

Категорії населення	Допомога дистантними листами (%)	Допомога через Телефон Довіри (%)	Допомога через Інтернет (%)
Люди з особливими потребами	26	33	66
Люди пенсійного віку	26	46	0
Малозабезпечені	0	0	0
Безробітні	13	6	13
Люди, що знаходяться в місцях позбавлення волі	20	0	0
родини	13	13	20

Окрему увагу в дослідженні було направлено на розгляд

різних категорій населення як споживачів дистанційних форм соціальної допомоги. У ході експертного опитування вивчалася думка фахівців щодо того, який вид дистанційної соціальної допомоги якою групою населення затребуваний найбільше.

Як показали результати дослідження, люди з особливими потребами є найбільш потенційними споживачами дистанційних послуг. Цю категорію населення респонденти поставили на перше місце серед можливих користувачів послугами дистанційного консультування. Однаковий відсоток респондентів (26%) вважають, що, більш за все, консультуватись за допомогою дистантних листів готові люди з особливими потребами та люди пенсійного віку. По 13% говорять також про можливі звернення у формі листів від безробітних громадян та різних типів сімей. Говорячи, знов таки ж, про консультування за допомогою дистантних листів, достатньо великим відсотком (20%) опитані відмітили таку категорію населення, як люди, що знаходяться в місцях позбавлення волі. Дійсно, ув'язнені в наш час або зовсім не мають доступу до соціальної допомоги, або, якщо можливість такого доступу є, то доволі часто отримати її є дуже проблематично. Одним із найдоступніших способів отримання консультативних послуг з місць позбавлення волі є якраз дистанційне листування. На відміну від дистантного листування, консультування людей, що знаходяться в місцях позбавлення волі, через Інтернет та Телефон Довіри не є найприоритетнішим на думку респондентів.

Що стосується категорій населення, що звертаються за консультаціями до Телефону Довіри, то, згідно з результатами опитування, більш за все таку форму допомоги потребують люди пенсійного віку, яким є набагато простіше подзвонити, ніж написати лист чи, тим паче, користуватись комп'ютером. 46% респондентів у використанні Телефону Довіри, як можливості отримання консультативної допомоги, віддали перевагу саме цій категорії населення. Не на багато нижчий відсоток – 33%, експерти віддали категорії людей з особливими потребами, 13% сім'ям та 6% безробітним.

Категорія населення, яка найбільш за все, за думкою експертів, має потребу в консультативній допомозі через мережу Інтернет, - це люди з особливими потребами. 66% висказали думку про те, що це є найзручніший спосіб отримання дистанційної соціальної допомоги, враховуючи специфічні особливості та умови життєдіяльності таких людей. Також такої форми консультативної допомоги можуть потребувати родини – 20% та безробітні люди – 13%.

Говорячи про малозабезпечені верстви населення, то в даному дослідженні результати показали, що для даної категорії дистанційні консультативні послуги не є настільки зручним способом отримання соціальної допомоги, як для інших груп.

Таблиця 1.2.

Розподіл співвідношення відповідей стосовно вікових категорій людей, на які спрямована практика дистанційного консультування

Вікові категорії людей	Допомога дистантними листами (%)	Допомога через Телефон Довіри (%)	Допомога через Інтернет (%)
13-17 років	13	6	26
18-35 років	6	40	53
36-45 років	6	26	26
46-60 років	60	33	13
61 та більше	33	13	0

Згідно з результатами, отриманими в процесі проведення дослідження, було виявлено на які вікові категорії людей головним чином спрямована кожна з форм дистанційного

консультування. Можна відмітити, що допомога дистантними листами, на думку респондентів, більш за все підходить для надання консультацій людям більш старшого віку: 60% експертів вказали на те, що допомога дистантними листами спрямована на людей від 46 до 60 років, 33% вказали на вік від 61 року. І, навпаки, запити на цю дистанційну форму допомоги зі сторони молодшого покоління є не настільки поширеними. Всього 13% опитаних вважають категорію від 13 до 17 років такою, на яку спрямоване консультування листами, по 6 % розділили між собою вікові групи від 18 до 35 та від 36 до 45 років. В час інформатизації та розвитку новітніх технологій такі форми спілкування та підтримки зв'язку, як листи, втратили свої позиції. Тому не дивно, що в наш час, чим молодше людина, тим більше в її житті віртуального та дистанційного спілкування.

Допомога через Телефон Довіри загалом, згідно з результатом дослідження, стосується всіх вікових категорій населення в достатньо рівній мірі. 40% респондентів відмітили категорію від 18 до 35, найменший відсоток віддали віковій групі від 13 до 17 років.

Результати дослідження стосовно консультування через мережу Інтернет не стали особливою несподіванкою. Респонденти відзначили спрямованість Інтернет-допомоги, головним чином, на молоде покоління, яке і є головними користувачами даної мережі. З іншого боку, жодного відсотка респонденти не віддали за категорію від 61 року та старше. Можна сказати, що дійсно в даний час, ніж більше людині років, тим менше є ймовірність того, що вона є користувачем мережі Інтернет.

Відповіді на питання «Який вид дистанційного консультування, на Вашу думку, користується найбільшим попитом серед населення?» розподілились таким чином: 46% опитаних вважають найпопулярнішим видом дистанційної допомоги соціально-правове консультування, по 26% респондентів віддали перевагу в цьому питанні соціально-психологічному та соціально-медичному консультуванню.

Найменший відсоток відповідей отримало соціально-економічне консультування, всього 6% респондентів вважають його найпопулярнішим серед запитів населення.

На питання «Чи повинні дистанційні форми консультування бути платними?» 87% респондентів відповіли, що ця форма соціальної допомоги, на їх думку, має бути безкоштовною. Відповідно інші 13% опитаних вважають, що для досягнення більш ефективної та продуктивної діяльності в процесі надання дистанційної допомоги, такий вид консультування має оплачуватися.

Стосовно забезпечення матеріально-технічною базою процесу здійснення дистанційного консультування, більшість з опитаних зійшлися на думці, що ця база на даний момент не є достатньою. 33% респондентів вказують на те, що матеріально-технічне оснащення існує, але є недостатнім для ефективного здійснення консультативної допомоги всім, хто її потребує. Лише 6% опитаних вважають існуючу матеріально-технічну базу достатньою.

В ході дослідження окрему увагу було приділено вивченню думки респондентів стосовно наявності нині необхідності в створенні системи організації діяльності з дистанційного консультування. В окремому питанні респондентам було запропоновано два варіанта відповідей: з одного боку – створення відділів дистанційного консультування при вже існуючих соціальних службах, з другого – спеціалізованого центру дистанційного консультування. Результати дослідження показали, що більшість опитаних (73%) вважають більш доцільним створення саме окремого центру по наданню дистанційної соціальної допомоги. 26% віддають перевагу в даному випадку відкриттю відділень при існуючих соціальних службах, які б займалися дистанційним консультуванням населення.

Отже, виходячи з результатів дослідження, можна зробити висновок, що на даний час існує необхідність в розвитку дистанційних форм соціальної допомоги, таких, як

консультування за допомогою дистантних листів, Телефону Довіри та мережі Інтернет. Можливо сказати, що кожна з цих трьох форм дистанційного консультування має свою головну категорію населення, на яку спрямована основна діяльність в наданні консультацій.

В рамках дистанційної соціальної допомоги можливе здійснення різних видів консультування, серед яких, головним чином, виділяють соціально – правове, соціально – психологічне, соціально – медичне та соціально – економічне консультування.

Згідно з результатами проведеного дослідження, постала необхідність в подальшій розробці та представленні можливої моделі організації процесу надання консультативної допомоги.

БОРОДУЛЬКІНА Т.О.

ЛІКУВАЛЬНА ЄВРИТМІЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ ПОДОЛАННЯ НАСЛІДКІВ СТРЕСУ ТА ЗЦІЛЕННЯ ВІД ТРАВМИ ПІД ЧАС ВІЙНИ

Анотація

В статті обґрунтовано можливості застосування лікувальної євритмії в кризовій психологічній допомозі та травматерапії; лікувальну євритмію розглянуто як один з інструментів відновлення, подолання наслідків тривалого стресу, зцілення від травми та самопомоги під час війни.

Теоретичний аналіз результатів численних досліджень підтверджує позитивний оздоровчий ефект лікувальної євритмії для пацієнтів з деякими хронічними захворюваннями та для здорових людей; у більшості випадків, лікувальна євритмія сприяє зниженню стресу та втоми, підвищенню якості життя та загального самопочуття людини, проте вона поки широко не застосовується в кризовій психологічній допомозі та травматерапії.

На основі аналізу відкритих лекцій та інтерв'ю з досвідченими фахівцями зі Швейцарії, аналізу першоджерел, рефлексії власного практичного досвіду виконання євритмічних вправ та співставлення широко відомої програми зі зцілення від травми П. Левіна з особливостями лікувальної євритмії нами

обґрунтовано можливості її застосування в кризовій психології та травматерапії. Спрямованість лікувальної евритмії на встановлення та відновлення зв'язку із власним тілом, на досягнення самоконтролю та подолання основних симптомів стресу, актуалізацію Духовного Я людини та ін. дають нам підстави розглядати її як потенційно успішний та ефективний інструмент зцілення від травми та подолання наслідків тривалого стресу, що обумовлений військовими подіями. Автор припускає, що лікувальну евритмію можна застосовувати для негайної стабілізації психічного стану людини, а також в реабілітаційних програмах для військових та жертв війни.

Ключові слова: ЕВРИТМІЯ, ЛІКУВАЛЬНА ЕВРИТМІЯ, ТЕРАПЕВТИЧНА ЕВРИТМІЯ, КРИЗОВА ДОПОМОГА, ТРАВМАТИЧНІ ПОДІЇ, СТРЕС, ВІЙНА, ВІДНОВЛЕННЯ, ЗЦІЛЕННЯ ВІД ТРАВМИ

Abstract

The article substantiates the possibilities of using therapeutic eurythmy in crisis psychology and trauma therapy; therapeutic eurythmy is considered as one of the tools of recovery, overcoming the consequences of long-term stress, healing from trauma and self-help during the war. Theoretical analysis of the results of numerous studies confirms its positive health-improving effect for patients with some chronic diseases and for healthy people; in most cases, therapeutic eurythmy helps to reduce stress and fatigue, increase the quality of life and general well-being of a person, but it is not yet widely used in crisis psychology and trauma therapy. Based on the analysis of open lectures and interviews with experienced specialists from Switzerland, analysis of primary sources, reflection of our own practical experience of performing eurythmy exercises and comparison of the well-known program for healing from trauma by Peter A. Levin with the features of therapeutic eurythmy, we substantiated the possibilities of its application in crisis psychology and trauma therapy. The focus of therapeutic eurythmy is on establishing and restoring the connection with one's own body, on achieving self-control and overcoming the main symptoms of stress, actualization of the Spiritual Self of a person, etc. give us reason to

consider it as a potentially successful and effective tool for healing from trauma and overcoming the effects of long-term stress caused by military events. The author suggests that therapeutic eurythmy can be used to immediately stabilize a person's mental state, as well as in rehabilitation programs for military personnel and victims of war.

Keywords: EURYTHMY, THERAPEUTIC EURYTHMY, CURATIVE EURYTHMY, CRISIS ASSISTANCE, TRAUMATIC EVENTS, STRESS, WAR, RECOVERY, HEALING FROM TRAUMA.

Актуальність проблеми. Війна наразі є тривалою жорстокою реальністю та актуальною колективною травмою для України. В умовах постійної фізичної небезпеки та психічної напруги перебувають не тільки військовослужбовці, безпосередньо здійснюючи бойові завдання та виконуючи свій службовий обов'язок, але і мирне населення. Звичайно, перебування в тривалому стресі негативно відображується на самопочутті, соматичному та психічному здоров'ї кожного українця, тому своєчасна турбота про себе та психогігієна є важливою умовою для виживання під час війни та повноцінного життя після її завершення. На сьогодні напрацьовано багато технік зцілення від травми та наслідків тривалого стресу, розроблено численні відновлювальні та реабілітаційні програми. В кожному психотерапевтичному напрямку обґрунтовано свій підхід до травми, описано численні методи та прийоми ефективного подолання наслідків травми та стресів. Крім вже відомих кризовим фахівцям методів та технік зцілення від травми доцільним є звернення до не таких відомих та загальноживаних, але потенційно ефективних практик. Одним з ресурсних інструментів зцілення та відновлення під час війни розглядаємо лікувальну евритмію (терапевтичну евритмію), яка вже добре зарекомендувала себе в педагогіці та медицині, та, на нашу думку, може бути корисною та ефективною в сфері надання психологічної, зокрема, кризової, допомоги, в травматерапії.

Мета дослідження. Обґрунтувати можливості застосування засобів лікувальної евритмії в кризовій психологічній допомозі та травматерапії; розглянути евритмію як один з інструментів

відновлення, зцілення від травми, подолання наслідків тривалого стресу та самодопомоги під час війни.

Методи дослідження. Теоретичний аналіз можливості застосування засобів лікувальної евритмії в кризовій психологічній допомозі та травматерапії; метод інтерв'ю; порівняльний аналіз програми зі зцілення від травми П. Левіна з особливостями лікувальної евритмії.

Виклад основного матеріалу. Евритмія виникла на ґрунті антропософського руху (Steiner, 1990), була заснована та розроблялася з 1912 року Р. Штайнером у співпраці з різними фахівцями як сценічне та зцілююче мистецтво (Karnieli, 2016). Евритмія визначається як мистецтво усвідомленого руху, яке охоплює всю людину (Karnieli, 2016). Її засновник Р. Штайнер визначає евритмію як видиму мову, яка є виразом душі, та використовує в якості основного інструменту руки та кисті рук, рухи яких можуть підтримуватися та підсилюватися рухами інших частин тіла (голова, ноги) (Steiner, 1990). Р. Штайнер зазначає, що регулярна евритмічна практика стимулює пластику органів, пластичні сили органів, сприяє покращенню дихання, травлення; завдяки виконанню евритмічних рухів покращується сама людина, її організм стає іншим (Steiner, 1990; Steiner, 2003). Евритмія описана Р.Штайнером та його послідовниками в різних її аспектах: художньому, педагогічному, лікувальному (Steiner, 1990), соціальному (Karnieli, 2016).

Лікувальна евритмія є однією з форм втручання антропософської медицини – різновиду комплементарної медицини, заснованої Р. Штайнером та І. Вегман (Hamre, Witt, Glockmannetal., 2007). У Німеччині з 1976 року антропософська медицина виділена в окремий терапевтичний напрямок, а з 1989 року визнана офіційним напрямом у медицині (Минуле і сьогодення антропософської медицини; Хундхаммер, Боковець, Бородулькіна, Бондаревич, 2022). В Україні антропософська медицина також розвивається вже кілька десятиліть, а евритмія відома переважно завдяки вальдорфській педагогіці, яка офіційно визнана в українському освітньому просторі на державному рівні (Хундхаммер, Боковець, Бородулькіна, Бондаревич, 2022).

Лікувальна евритмія – це лікувальні вправи, що включають

когнітивні, емоційні та вольові елементи (Hamre, Witt, Glockmannetal., 2007); вона полягає у перетворенні звуків мови на рухи, які регулюють і гармонізують процеси одужання і, таким чином, сприяють одужанню та відновленню сил (Oei, Thronicke, Matthes, Schad, 2021). Ключовим аспектом еврихмічної терапії, на думку S.L. Oei, A. Thronicke, H. Matthes, F. Schad, є її роль у тренуванні свідомості та самосприйняття, що викликає фізіологічні та терапевтичні ефекти (Oei, Thronicke, Matthes, Schad, 2021).

V. Berger, M. Bertram, J. Kanitz, K. Pretzer, G. Seifert визначають еврихмічну терапію як метод лікування, що використовується в антропософській медицині і при якому пацієнтів навчають вправам, які об'єднують когнітивні, емоційні та вольові елементи. Ці вправи засновані на мовленні; їхнє виконання сприяє звертання уваги пацієнта на власну інтенціональність (Bergeretal., 2015).

За H.J. Hamre, C.M. Witt, A. Glockmann та ін., терапевтична еврихмія призначається лікарями антропософської медицини та надається терапевтами-еврихмістами на індивідуальних або невеликих групових сеансах, під час яких пацієнти навчаються виконувати певні рухи руками, ногами або всім тілом. Рухи еврихмічної терапії пов'язані з голосними та приголосними звуками, музичними інтервалами або жестами душі (Hamre, Witt, Glockmannetal., 2007). У кожній вправі еврихмічної терапії кілька разів повторюється коротка послідовність рухів тіла та одночасних керованих образів (Edelhäuseretal., 2015).

Як зазначає практикуючий лікувальний еврихміст Т. Хундхаммер, еврихмія – це осмислені жести і рухи, які мають певне значення. Саме слово «еврихмія» має давньогрецьке походження; одне з його значень – це красивий, красивий ритм, красивий жест, красивий рух. Т. Хундхаммер вважає, що жести в лікувальній еврихмії простіше, ніж в художній; ці архетипові жести та рухи в своїй сутності можуть навіть зцілити людину, якщо є якісь хвороби. Ці жести допомагають людині залишатися активною та живою. Спостерігаючи за тим, як людина рухається, лікувальний еврихміст виявляє її проблеми зі здоров'ям, тому що хвороба певного внутрішнього органу відображується в рухах

людини. На думку Т. Хундхаммера, корекція рухів людини засобами лікувальної евритмії сприяє зціленню її внутрішніх органів. Одним із завдань лікувального евритміста в роботі з пацієнтом, є знаходження правильного руху, навчання пацієнта цьому правильному руху та відчуття ефекту (Хундхаммер, Боковець, 2022а; Хундхаммер, Боковець, 2022б).

Евритмічна терапія розглядається F. Edelhäuser, A. Minnerop, B. Trapp, A. Büssing, D. Cysarz як активна інтервенція (Edelhäuser et al., 2015) в антропософській медицині. Вправи евритмічної терапії специфічні для певного медичного показання, симптому чи захворювання (Oei, Thronicke, Matthes, Schad, 2021). Для кожного пацієнта підбирається один або кілька рухів, в залежності від захворювання пацієнта, його конституції, а також на основі спостережень терапевта-евритміста за патерном рухів пацієнта. Цей вибір базується на базовому наборі принципів, які призначають конкретні рухи евритмічної терапії для конкретних захворювань, конституційних типів і моделей рухів (Hamre, Witt, Glockmann et al., 2007). H.J. Hamre, C.M. Witt, A. Glockmann та ін. зазначають, що евритмічну терапію можна використовувати як монотерапію або в поєднанні з іншими методами лікування антропософської медицини. Вважається, що терапевтична евритмія має як загальні ефекти (наприклад, поліпшення дихання та постави, посилення м'язового тону, підвищення фізичної життєздатності), так і ефекти, специфічні для захворювання. Кваліфікація лікувального евритміста (терапевта-евритміста) вимагає 6-річне навчання за міжнародною стандартизованою навчальною програмою (Hamre, Witt, Glockmann et al., 2007), складання федерального іспиту та наявність федерального диплому (Oei, Thronicke, Matthes, Schad, 2021).

В результаті проведених досліджень науковцями описано позитивний ефект лікувальної евритмії при деяких хронічних захворюваннях (Heileurythmie / Eurythmie Therapie International).

H.J. Hamre, C.M. Witt, A. Glockmann та ін. в своєму дослідженні відмічають, що у пацієнтів, які займалися вправами евритмічної терапії, спостерігалось тривале покращення симптомів хронічних захворювань та якості життя. Також автори прийшли до висновку, що лікувальна евритмія може бути

корисною для пацієнтів, мотивованих до цієї терапії (Hamre, Witt, Glockmannetal., 2007).

S.L. Oei, A. Thronicke, H. Matthes, F. Schad доведено, що заняття терапевтичною евримією та іншими формами немедикаментозного втручання підвищують якість життя хворих на рак (Oei, Thronicke, Matthes, Schad, 2021).

A. Michalsen, M. Jeitler, C.S. Kessler, M. Kröz, A. Büsing в своєму спільному дослідженні порівняли вплив лікувальної евримії, йоги та стандартної фізіотерапії на хронічний біль в попереку у пацієнтів. Дослідники виявили, що ані йога, ані евримія не перевершували стандартну фізіотерапію: всі втручання зменшили хронічний біль у попереку та сприяли підвищенню якості життя учасників трьох досліджуваних груп. Проте, в учасників групи, яка займалася евримією, показники психічного здоров'я виявилися кращими, ніж в двох інших групах (Michalsenetal., 2021).

G.S. Kienle, P.G. Werthmann, B. Grotejohann, S. Voigt-Radloff, R. Huber та ін. при розробці та проведенні спільного дослідження оцінки ефективності застосування терапевтичної евримії при лікуванні хронічно хворих літніх пацієнтів з підвищеним ризиком падіння керуються тим, що евримічна терапія тренує баланс, рухливість, концентрацію та сенсорні здібності (Kienleetal., 2020).

Евримічна терапія може бути корисною не тільки для тих, хто має певні хронічні захворювання, але й позитивно впливає на якість життя, настрій та самопочуття здорових людей. Так, S.L. Oei, A. Thronicke, H. Matthes, F. Schad, спираючись на дослідження інших науковців, зазначають, що евримічна терапія має специфічні ефекти у здорових людей, такі як зниження втоми та стресів. На основі аналізу попередніх досліджень автори припускають, що евримічна терапія може позитивно впливати на вегетативну нервову систему, а поліпшення релаксації може призвести до кращих стратегій подолання стресу, кращого циркадного ритму і, зрештою, поліпшення якості життя. Як зазначають автори, учасники таких досліджень та пацієнти, які практикують евримічну терапію найчастіше повідомляють про задоволеність такими заняттями. Також виявлено, що лікувальна

евритмія, яка застосовувалася дорослими та дітьми протягом кількох десятиліть, не мала будь-яких шкідливих наслідків (Oei, Thronicke, Matthes, Schad, 2021).

Не випадково G. Seifert, J.-L. Kanitz, K. Pretzer, S. Reulecke, A. Voss та ін. визначають терапевтичну евритмію як антропософську рухову терапію, спрямовану на зниження симптомів втоми та рівня стресу (Seifert et al., 2013).

V. Berger, M. Bertram, J. Kanitz, K. Pretzer, G. Seifert у результаті дослідження впливу лікувальної евритмії на подолання стресу та варіабельність серцевого ритму у здорових людей, визначили, що шеститижневий період виконання вправ лікувальної евритмії може призвести до значного зниження стресу і, відповідно, до підвищення якості життя (Berger et al., 2015). Дослідження ритмів підтвердили, що евритмія має сильний гармонізуючий вплив на біоритми людини; впливає на глибинні життєві рівні, врівноважуючи людину (Karnieli, 2016).

Одним з прикладів сучасних інструментів з подолання стресів для широкого кола людей, в основі якого лежать вправи лікувальної евритмії, є «Програма з подолання стресів шляхом вправ АБСР» (ActivityBasedStressRelease), яка була розроблена у Берні (Швейцарія) в 2010 р. доктором медицини, антропософським психотерапевтом Г. Гаасом та лікувальним евритмістом Г. Хундхаммером. Автори поєднали в програмі АБСР евритмічні вправи з повсякденними вправами Р. Штайнера для подолання нервозності (Aktivitätsbasierte Stressbewältigung ABSR). Останні кілька років ця програма проводиться онлайн на кількох мовах. Основна ідея цієї програми полягає в тому, що через усвідомлення власного мислення, почуттів та дій можна змінити своє ставлення до світу і до себе. На думку авторів програми АБСР, комбінація вправ на усвідомленість, евритмічні вправи (виконання голосних звуків «А», «О», «І», «Е», «Ай», «Ау», «У») та спостереження за своєю поведінкою допомагає людям, які страждають від стресу, тривоги, депресії та болю, долати життєві перешкоди (Гаас, 2022; Наас, 2022; Хундхаммер, Боковець, Бородулькіна, Бондаревич, 2022). Вправи курсу АБСР, як зауважує Г. Гаас, враховують негативні стресові реакції (дисоціацію та паніку) та спрямовані на їхнє подолання

(підсилення мислення та пам'яті; поєднання мислення, дії та почуттів; свідоме прийняття рішень; внутрішньо (а не зовнішньо) обумовлені реакції та ін.) (Гаас, 2022; Naas, 2022). Протягом останніх кількох років програма АБСР пройшла наукову оцінку в Інституті комплементарної та інтегративної медицини медичного факультету Бернського університету (Швейцарія), отримані результати показали, що в учасників значно підвищується настрій та з'являється відчуття спокою (Дослідницький проект з ефективності АБСР, 2022). З листопада 2021 року українськими науковцями Т. Бородулькіною та І. Бондаревича підтримки авторів програми АБСР та у співпраці з дослідницькою організацією «Персей» /PerseusForschungsgesellschaft (Швейцарія) проводиться дослідження ефективності групового онлайн курсу з подолання стресів АБСР (Дослідницький проект з ефективності АБСР, 2022; Бондаревич, Бородулькіна, 2022), яке наразі триває.

Отже, результати численних досліджень ефективності застосування лікувальної евритмії підтверджують її позитивний оздоровчий ефект для пацієнтів з деякими хронічними захворюваннями та для здорових людей. Також вченими доведено, що у більшості випадків, лікувальна евритмія сприяє зниженню стресу та втоми, підвищенню якості життя та загального самопочуття людини.

Аналіз наявних досліджень, переважно зарубіжних вчених, показує, високий інтерес до застосування лікувальної евритмії в медицині, проте увагою вчених залишається неохопленим застосування лікувальної евритмії в травматерапії та кризовій психології, хоча нам відомо, що окремі лікувальні евритмісти працюють засобами терапевтичної евритмії з психологічною травмою і вже накопичений певний практичний досвід в цьому напрямку. Так, наприклад, до програми закритого міжнародного онлайн-курсу для фахівців «Психотерапія в світлі антропософії», що розпочався у 2021р., включено блок евритмічних занять, які веде лікувальний евритміст Marc-Antoine Brodeur. Вправи, які він пропонує учасникам курсу (переважно психологам та психотерапевтам), призначені для роботи з психологічною травмою клієнта та для самопомоги.

В Україні є фахівці, які працюють на засадах антропософії, в

тому числі з учасниками бойових дій (наприклад, БО МБФ «Творча Криївка» (Маслова, 2018)) та іншими жертвами військового конфлікту, є і лікувальні евритмісти та поодинокі антропософські психологи та психотерапевти. Припускаємо, що вони використовують засоби лікувальної евритмії в роботі з жертвами війни, проте їхній досвід поки що не представлений у наукових колах та не доступний для широкої громадськості.

Унікальним і фактично єдиним відкритим для кожного евритмічним проектом, спрямованим на підтримку українців у складні часи війни став онлайн проєкт практиків зі Швейцарії Т. Хундхаммера та А. Боковець, який тривав з початку березня до кінця червня 2022 р. Всі проведені заняття залишаються у відкритому доступі для самостійної практики у вигляді двох курсів: «Евритмія для душі»(Евритмія для душі, 2022) та«Евритмія для зміцнення» (Евритмія для зміцнення, 2022).

Крім того, в рамках міжнародної співпраці кафедри психології та педагогіки Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ (в особі Бородулькіної Т.О.) із дослідницькою асоціацією«Персей» (Швейцарія) та представникамионлайн проєкту «ЕвритміяДляТебе» (Швейцарія) в червні 2022 р. успішно пройшов цикл відкритих бінарних лекцій від фахівців-практиків зі Швейцарії (Т. Хундхаммер та А. Боковець) про евритмічну терапію та її практичне застосування в кризових обставинах. Лекції відбулися у форматі інтерактивного інтерв'ю і фактично стали першими офіційними україномовними джерелами про можливості застосування вправ з лікувальної евритмії під час війни (Евритмія та її практичне застосування в кризових обставинах, 2022).

Отже, відзначимо, що лікувальна евритмія поки широко не застосовується в кризовій психології та травматерапії як один з інструментів відновлення, зцілення та самопомоги під час війни; її потенціал тільки починає розкриватися завдяки практикам.

Обґрунтування можливості застосування засобів лікувальної евритмії в кризовій психології та травматерапії здійснюється нами на основі аналізу проведенихлекцій та інтерв'ю з досвідченими фахівцями зі Швейцарії (Г. Гаас, Т. Хундхаммер),

аналізу першоджерел та рефлексії власного практичного досвіду виконання евримічних вправ протягом останніх кількох років, в тому числі під час війни. Розгляд можливостей застосування лікувальної евримії при роботі з психічною травмою та наслідками тривалого стресу, спричиненого війною, здійснено нами шляхом загального співставлення засобів лікувальної евримії з відомою програмою «12 кроків до зцілення від травми», розробленою Peter A. Levin на основі авторського підходу до зцілення від травми шляхом використання фізичних та ментальних вправ (Levin, 2008).

За Peter A. Levin, травма – це в першу чергу фізіологічне явище; це своєрідна втрата або руйнування нормальних зв'язків із самим собою, власним організмом, сім'єю, друзями, навколишнім світом. Виходячи з цього, він вважає, що успішні методи зцілення від травми мають бути спрямованими на встановлення міцного зв'язку між людиною та її організмом, тоді як методи, які не дають нам можливості встановити порушений зв'язок із власним тілом, не можуть бути по справжньому успішними (Levin, 2008). Як показав попередній огляд, лікувальна евримія як раз спрямована на встановлення та відновлення зв'язку із власним тілом, що вже дає нам підстави розглядати її як потенційно успішний та ефективний інструмент зцілення від травми, в тому числі, спричиненої військовими подіями. Peter A. Levin вважає, що травма забирає у нас свідомість тіла (Levin, 2008). Відзначимо, що заняття лікувальною евримією як раз сприяють усвідомленню власного тіла. Як зазначає Т. Хундхаммер, «евримія допомагає нам приходити до себе», а «тіло допомагає нам бути собою»; «коли ми відчуваємо своє тіло, то ми відчуваємо і себе» (Хундхаммер, Боковець, 2022б).

Погоджуємося із Peter A. Levin тому, що всі травмуючі нас події пов'язані зі стресом (Levin, 2008), а лікувальна евримія вже зарекомендувала себе як ефективний інструмент для подолання наслідків стресів. При подоланні стресів, як зауважує Т. Хундхаммер, найголовнішим є досягнення контролю над собою – саме цьому і сприяє виконання евримічних вправ (Хундхаммер, Боковець, 2022б).

Серед симптомів травми Peter A. Levin виділяє: збудження,

спазми, дисоціацію, реакцію уникнення, почуття безпорадності, нездатність активно діяти, заціпеніння (Levin, 2008). Лікувальна евритмія в своєму арсеналі має певні архетипові рухи, вправи, вже розроблені апробовані програми, які спрямовані на подолання кожного з цих симптомів, проте є необхідність в об'єднанні цих окремих вправ та рухів в систему та окрему спеціалізовану програму зцілення від травми. Наприклад, проходження курсу за програмою АБСР, як вважає один з її авторів Г. Гаас, передбачає подолання більшості з цих симптомів (Гаас, 2022; Naas, 2022).

Одним із розповсюджених прийомів в роботі з травмою є «заземлення». Peter A. Levin розглядає важливим аспектом процесу зцілення – оволодіння вмінням твердо стояти на ногах (Levin, 2008). В багатьох вправах з евритмічної терапії це є також ключовим та важливим аспектом. Всі вправи виконуються у вертикальному положенні, сприяють випрямленню людини; в багатьох вправах увага людини спрямовується евритмістом шляхом вербальних інтервенцій на відчуття своїх ніг. Наприклад, як зазначає S. Karnieli, у багатьох вправах, в яких руки рухаються вниз, людина може відчути стійку опору (Karnieli, 2016).

В своїй програмі важливою передумовою зцілення від травми Peter A. Levin розглядає здатність людини усвідомлювати своє тіло та відстежувати власні відчуття (Levin, 2008), а саме на усвідомлення внутрішніх процесів спрямовані вербальні інтервенції лікувального евритміста, які базуються на усвідомленості, що можна відстежити на прикладі будь-яких евритмічних занять Т. Хундхаммера (Евритмія для душі, 2022; Евритмія для зміцнення, 2022).

Крім всього вищезазначеного вважаємо, що надважливим в роботі з будь-якою травмою та кризовим станом є орієнтування та опора фахівця на внутрішнє буття людини, її Духовну складову та екзистенціальні смисли. На нашу думку, саме розвинене Духовне Я людини, її відповідний світогляд, цінності та орієнтири як раз і є основними ресурсами для подолання життєвих криз чи певних життєвих негараздів (Бородулькіна, 2022). Лікувальна евритмія базується на антропософії, яка не заперечує духовну та душевну складові людини. Кожна

евритмічна вправа та рух спрямовані не тільки на відновлення життєвих сил та зміцнення фізичного здоров'я людини, але і на активізацію душевних сил. Не випадково Т. Хундхаммер називає евритмію мистецтвом серця, яка концентрується на тому, щоб привести людину до себе (Хундхаммер, Боковець, 2022б). Вважаємо, що лікувальна евритмія звертається до Духовного Я людини.

В лікувальній евритмії насправді ще багато нюансів та особливостей, врахування яких може стати методологічною основою конкретної програми застосування засобів терапевтичної евритмії для подолання наслідків тривалого стресу та зцілення від травми під час війни та після її завершення.

Припускаємо, що певні евритмічні вправи можна застосовувати для негайної стабілізації психічного стану людини, яка переживає гостру реакцію на стрес. На основі грамотного підбору певних евритмічних вправ творчий колектив в складі досвідченого лікувального евритміста, антропософського лікаря, кризового психолога/психотерапевта/травматерапевта може створити «евритмічну аптечку» для надання першої психологічної допомоги. Комплекси евритмічних вправ можуть бути включеними до реабілітаційних програм для військових та членів їхніх сімей, використовуватися в програмах надання психологічної допомоги ВПО та іншим жертвам війни. І, звичайно, будь-яка людина може долучитися до вже існуючих евритмічних програм (наприклад, до проєктів Т. Хундхаммера та А. Боковець, які насправді, всі сприяють загальній гармонізації, відновленню життєвих сил та покращенню самопочуття) та під керівництвом кваліфікованих фахівців або самостійно (керуючись розробленими авторами рекомендаціями та відеозаписами) пройти цей шлях відновлення та зцілення засобами лікувальної евритмії.

Висновки. В результаті проведеного теоретичного аналізу визначено, що лікувальна евритмія поки широко не застосовується в кризовій психологічній допомозі та травматерапії як один з інструментів відновлення, зцілення та самопомоги під час війни; її потенціал тільки починає розкриватися завдяки практикам. На основі аналізу відкритих

лекцій та інтерв'ю з досвідченими фахівцями зі Швейцарії, аналізу першоджерел, рефлексії власного практичного досвіду виконання евримічних вправ та співставлення широко відомої програми зі зцілення від травми П. Левіна з особливостями лікувальної евримії нами обґрунтовано можливості її застосування в кризовій психології та травматерапії. Лікувальну евримію розглянуто як один з інструментів відновлення, зцілення від травми, подолання наслідків тривалого стресу та самопомоги під час війни. Спрямованість лікувальної евримії на встановлення та відновлення зв'язку із власним тілом, на досягнення самоконтролю та подолання основних симптомів стресу, актуалізацію Духовного Я людини та ін. дають нам підстави розглядати її як потенційно успішний та ефективний інструмент зцілення від травми та подолання наслідків тривалого стресу, що обумовлені військовими подіями.

Перспективи подальших досліджень полягають у подальших теоретико-методологічних розвідках в цьому напрямку; підборі (спільно з лікувальним евримістом) стабілізуючих вправ та формування «евримічної аптечки» для першої психологічної допомоги; розробці спеціалізованої програми, спрямованої на подолання наслідків тривалого стресу та травми, спричиненої війною, засобами лікувальної евримії; емпіричній перевірці ефективності цих засобів.

ПЕРЕЛІК ПОСИЛАНЬ

1. Бондаревич, І., & Бородулькіна, Т. (2022). *Організація та методичне забезпечення дослідження ефективності групового онлайн курсу з подолання стресів АБСР*. В.О. Коваль (відп.ред.), Актуальні проблеми екстремальної та кризової психології : збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції.(м.Дніпро, 21 лютого 2022 р.)(с.6-10).Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ. Режим доступу: <https://er.dduvs.in.ua/handle/123456789/9538>
2. Бородулькіна, Т. (2022). *Актуалізація екзистенціальних смислів як форма психологічної інтервенції в кризовій психології. Психологічні перспективи*. 39, 25-43. DOI:<https://doi.org/10.29038/2227-1376-2022-39-bor>

3. Гаас, Г. (2022). *Стрес і програма АБСР – передумови та феномени стресової реакції, забезпечення балансу.* Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=_dSLZPEP1J4&t=2155s
4. *Дослідницький проект з ефективності АБСР.* (2022). Режим доступу: <https://www.absr.international/research-ukr>
5. *Евритмія та її практичне застосування в кризових обставинах.* (2022). Режим доступу: <https://dduvs.in.ua/2022/06/29/evrytmiya/>
5. *Евритмія для зміцнення.* (2022). Режим доступу: <https://www.ukr.eurythmy4you.com/courses/62239->
7. *Евритмія для душі.* (2022). Режим доступу: <https://www.ukr.eurythmy4you.com/courses/62241->
8. Маслова, В.Ю. (2018). *Методичні підоснови та загальні передумови виникнення методики «Творча реабілітація».* Л. А. Найдъоновой (ред.). *Робота з травмами війни. Український досвід : матеріали Першої всеукраїнської науково-практичної конференції*(м. Київ, 28–31 березня 2018 р.) (с.66-74). Київ: Золоті ворота.
9. *Минуле і сьогодення антропософської медицини.* Режим доступу: <https://wala.in.ua/gid-zdorovya/antroposovskaya-mediczina/>
10. Хундхаммер, Т., Боковець, А., Бородулькіна, Т., &Бондаревич, І. *Дослідження ефективності групового онлайн курсу з подолання стресів АБСР: підготовчий етап.* В.О. Коваль (відп.ред.). *Психологічна допомога особам та групам, що опинились в складних життєвих обставинах [збірник тез Всеукраїнського круглого столу].* (Дніпро, 1 лютого 2022 р.) (с.52-53). Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ. Режим доступу: <https://er.dduvs.in.ua/handle/123456789/9292>
11. Хундхаммер, Т., &Боковець, А. (2022а). *Лекція «Що таке евритмія та її можливості при подоланні стресів».* 14.06.2022. Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=iRMXGUFrfzM>

12. Хундхаммер, Т., & Боковець, А. (2022б). *Лекція «Застосування евритимії в кризових ситуаціях»*. 28.06.2022. Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=jljE7H2CBw>
13. *Aktivitätsbasierte Stressbewältigung ABSR. Stress-bewältigung von innen.* URL: <https://www.absr.international/absr-de>
14. Berger, B., Bertram, M., Kanitz, J., Pretzer, K., & Seifert, G. (2015). «*Like walking into an empty room*»: *Effects of eurythmy therapy on stress perception in comparison with a sports intervention from the subjects' perspective - A qualitative study.* Evidence-based Complementary and Alternative Medicine. <https://doi.org/10.1155/2015/856107>
15. Edelhäuser, F., Minnerop, A., & Trapp, B. et al. *Eurythmy therapy increases specific oscillations of heart rate variability.* BMC Complement Altern Med 15, 167. <https://doi.org/10.1186/s12906-015-0684-6>
16. Наас, Н. *Stress und ABSR-Programm – Hintergründe und Phänomene der Stressreaktion, ein Ausgleich mit Übungen.* В.О. Коваль (відп.ред.). Актуальні проблеми екстремальної та кризової психології : збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції. (м.Дніпро, 21 лютого 2022 р.) (с.127-133). Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ. Режим доступу: <https://er.dduvs.in.ua/handle/123456789/9538>
17. Hamre, H.J., Witt, C.M., & Glockmann, A. et al. (2007). *Eurythmy therapy in chronic disease: a four-year prospective cohort study.* BMC Public Health. 7, 61. <https://doi.org/10.1186/1471-2458-7-61>
18. *Heileurythmie / Eurythmie Therapie International.* URL: <https://eurythmytherapy-medsektion.net/forschung-und-literatur/wie-forschen-wir>
19. Karnieli, S. (2016). *Gemeinsam bewegen. Eurythmie für Arbeits – und Teamkultur.* Basel : Futurum Verlag.
20. Kienle, G.S., Werthmann, P.G., Grotejohann, B., (...), Voigt-Radloff, S., & Huber, R. (2020). *A multi-centre, parallel-group, randomised controlled trial to assess the efficacy and safety of eurythmy therapy and tai chi in comparison with standard care in chronically ill elderly patients with increased risk of falling*

(ENTAiER): A trial protocol. *BMC Geriatrics*. 20(1),108. <https://doi.org/10.1186/s12877-020-1503-6>

21. Levine, P. A. (2008). *Healing Trauma: A Pioneering Program for Restoring the Wisdom of Your Body*. Boulder, Colorado: Sounds True.

22. Michalsen, A., Jeitler, M., Kessler, C.S., (...), Kröz, M., & Büssing, A. (2021). *Yoga, Eurythmy Therapy and Standard Physiotherapy (YES-Trial) for Patients With Chronic Non-specific Low Back Pain: A Three-Armed Randomized Controlled Trial*. *Journal of Pain*. 22(10), 1233-1245. <https://doi.org/10.1016/j.jpain.2021.03.154>

23. Oei, S.L., Thronicke, A., Matthes, H., & Schad, F. (2021). *Assessment of integrative non-pharmacological interventions and quality of life in breast cancer patients using real-world data*. *Breast Cancer*. 28(3), 608-617. <https://doi.org/10.1007/s12282-020-01193-x>

24. Seifert, G., Kanitz, J.-L., Pretzer, K., (...), Reulecke, S., & Voss, A. (2013). *Improvement of circadian rhythm of heart rate variability by eurythmy therapy training*. *Evidence-based Complementary and Alternative Medicine*. <https://doi.org/10.1155/2013/564340>

25. Steiner, R. (1990). *Eurythmie als sichtbare Sprache*. Dornach : Rudolf Steiner Verlag.

26. Steiner, R. (2003). *Heileurythmie*. Dornach : Rudolf Steiner Verlag.

Відомості про авторів

Балухтіна Олена Миколаївна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри соціальної роботи та психології Національного університету «Запорізька політехніка».

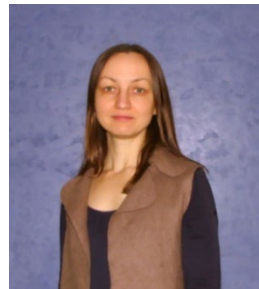
Коло наукових інтересів – історія соціальної роботи, перспективи волонтерської діяльності в Україні, питання державної, громадської та церковної благодійності, вдосконалення системи дистанційного навчання в закладах вищої освіти України, надання соціальних послуг в громадах. Має близько 20 наукових публікацій.

Баршацька Галина Юрївна – кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри соціальної роботи та психології Національного університету «Запорізька політехніка».

Коло наукових інтересів – вивчення нетрадиційних методів навчання як засобу професійного самовизначення особистості студента, соціально-економічні методи, технології підтримки населення та технології медико-соціальної роботи, молодь як соціальна спільнота та її соціалізація на виробництві. Співавтор 1 підручника, 2 монографій, 1 навчального посібника. Має приблизно 25 наукових публікацій.

Бородулькіна Тетяна Олександрівна – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри соціальної роботи та психології Національного університету «Запорізька політехніка», практикуючий психолог.

Коло наукових інтересів Бородулькіної Т.О. кризова психологія та психологія травмуючих ситуацій; психологія травми та стресу; метафора в роботі психолога; психологія смислу; психосемантика; професійне становлення психологів; образ професії; професійні уявлення; методика викладання психології; психологія реклами; психологічне консультування; антропософська психотерапія. Автор 90 наукових та методичних праць, з яких 7 – у міжнародній наукометричній базі Web of Science.

Віхляєва Яна Євгенівна – старший викладач кафедри соціальної роботи та психології Національного університету «Запорізька політехніка».

Коло наукових інтересів – психологія особистості, психологія емоційного інтелекту, психологія залежностей, використання методів арт-терапії в практичній діяльності психолога. Є автором ряду тез доповідей.

Дударьов Віталій Валентинович – кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри соціальної роботи та психології Національного університету «Запорізька політехніка».

Коло наукових інтересів – вивчення взаємовідносини політичної сфери життя суспільства з іншими сферами суспільного життя, політичних інститутів з іншими соціальними інститутами. Співавтор 2 монографій, автор більш 15 публікацій.

Кузьмін Віктор Володимирович – кандидат соціологічних наук, доцент, завідувач кафедри соціальної роботи та психології Національного університету «Запорізька політехніка».

Коло наукових інтересів Кузьміна В.В. пов'язане із дослідженням

життєвих практик членів специфічних соціальних груп з позиції їх адаптації і соціалізації, професіоналізації та побудови ними успішної кар'єрної стратегії в умовах сучасного українського суспільства; побудови соціальних технологій розвитку кар'єри студентів та випускників вищих навчальних закладів України; соціологічна рефлексія дорожнього руху в Україні; управління безпекою дорожнього руху, безпечна поведінка користувачів доріг; освітньо-наукове забезпечення попередження дорожньо-транспортного травматизму.

Автор 118 праць, з них 6 – у міжнародній наукометричних базах Web of Science та Scopus, 8 – колективні монографії, 33 – у наукових фахових виданнях з соціологічних, філософських, педагогічних, психологічних наук та соціальної роботи, 70 – тез доповідей. 3 – навчальні посібники, 18 методичних розробок.

Кузьміна Марія Олегівна – викладач кафедри соціальної роботи та психології Національного університету «Запорізька політехніка».

Коло наукових інтересів пов'язане із дослідженням соціально-професійної компетентності і кар'єри випускників закладів вищої освіти (на прикладі спеціальності «231 – Соціальна робота»); соціальної роботи з підвищення економічної активності незайнятого населення тощо.

Автор ряду публікацій у галузях соціальної психології, соціології, педагогіки, які розміщені у міжнародних наукометричних базах Web of Science, Scopus, Index Copernicus тощо.

Новак Тетяна Олександрівна – аспірант, викладач кафедри соціальної роботи та психології Національного університету «Запорізька політехніка».

Коло наукових інтересів – теоретичні основи соціальної роботи; соціально-управлінські практики як спосіб взаємодії та інноваційні показники в системі соціального управління; система менеджменту в соціальній роботі. Співавтор статей та ряду тез доповідей.

Попович Яна Максимівна – кандидат філософських наук, доцент, кафедри загальноправових та політичних наук Національного університету «Запорізька політехніка». Коло наукових інтересів – громадянське суспільство, методологія соціологічних досліджень, етнополітологія, управління соціальними процесами. Співавтор 1 підручника, 2 колективні монографії, має приблизно 40 наукових публікацій.

Попович Василь Михайлович – доктор філософських наук, професор, професор кафедри соціальної роботи та психології Національного університету «Запорізька політехніка».

Коло наукових інтересів – модернізація духовної освіти в Україні: проблеми та можливість розвитку, ціннісні орієнтири в системі соціального обслуговування, компетентнісний підхід в сучасній освіті та шляхи її модернізації, впровадження інформаційних технологій в систему соціального обслуговування, перспективи цифрових технологій в сучасній освіті України. Співавтор підручника, трьох навчальних посібників, автор та співавтор ряду монографій, має близько 100 наукових публікацій.

Серга Тетяна Олексіївна – кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри соціальної роботи та психології Національного університету «Запорізька політехніка». Коло наукових інтересів – соціологія релігії, соціально-педагогічні та психологічні аспекти соціальної роботи, методи та технології соціальної роботи. Автор та співавтор навчально-методичних праць, співавтор двох монографій, має близько 60 наукових публікацій.

Смолякова Ліна Юріївна – аспірант, викладач кафедри соціальної роботи та психології Національного університету «Запорізька політехніка».

Коло наукових інтересів – вивчення впливів на формування соціальної ідентичності; архетипи національного менталітету та його соціально-психологічних проявів. Є співавтором статей визначеної проблематики. Автор ряду тез доповідей.

Стадник Альона Георгіївна – кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри соціальної роботи та психології Національного університету «Запорізька політехніка».

Коло наукових інтересів пов'язане із дослідженням соціології громадської думки, соціологія масових комунікацій та галузевих соціологій.

Автор 58 праць, з них 4 – у міжнародній науковометричних базах Web of Science, 24 – у наукових фахових виданнях з соціологічних, психологічних наук та соціальної роботи, 19 – тез доповідей. 1 – навчальний посібник, 10 методичних розробок.

Таран Володимир

Олександрович – доктор філософських наук, професор, професор кафедри соціальної роботи та психології Національного університету «Запорізька політехніка». Коло наукових інтересів – соціальна філософія, культурологія, філософія політики, управління соціальною роботою.

170 наукових праць, у тому числі трьох монографій, декількох підручників і навчальних посібників, навчально-методичних посібників, наукових статей у фахових виданнях тощо.

Турба Оксана Олексіївна – кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри соціальної роботи та психології Національного університету «Запорізька політехніка».

Коло наукових інтересів – соціальна психологія, сучасні соціологічні теорії, інноваційні технології в соціальній роботі, економічна соціологія, соціологія управління, проблематика міжособистісних взаємин та міжперсональної взаємодії. Співавтор 1 підручника, 1 монографії, має близько 75 наукових публікацій.

Щербина Сергій Степанович – кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри соціальної роботи та психології Національного університету «Запорізька політехніка». Коло наукових інтересів – галузеві соціології (соціологія політики), соціальні технології, інновації в соціальній роботі. Співавтор 1 навчального посібника, 2 монографії, має близько 50 наукових публікацій.

Наукове видання

Балухтіна Олена Миколаївна
Баршацька Галина Юріївна
Бородулькіна Тетяна Олександрівна
Віхляєва Яна Євгеніївна
Дударьов Віталій Валентинович
Кузьмін Віктор Володимирович
Кузьміна Марія Олегівна
Новак Тетяна Олександрівна
Попович Василь Михайлович
Попович Яна Максимівна
Серга Тетяна Олексіївна
Смолякова Ліна Юріївна
Стаднік Альона Георгіївна
Таран Володимир Олександрович
Турба Оксана Олексіївна
Щербина Сергій Степанович

Теоретичні та практичні основи соціальної роботи

Том 3

Монографія

Комп'ютерний набір *Попович В.М.*
Верстка *Дяченко О.О.*

Підписано до друку 28.09.2022. Формат 60×84/16. Ум. друк. арк. 14,18.
Тираж 100 прим. Зам. № 755.

Національний університет «Запорізька політехніка»
Україна, 69063, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 64
Тел.: (061) 769–82–96, 220–12–14

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 6952 від 22.10.2019.